

Dragomanen

20/2018

Imperier

Dragomanen

Årsskrift utgiven av
Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul &
Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner
20/2018: Imperier

Redaktörer och ansvariga utgivare:
OLOF HEILO
DANIEL HENNINGSSON

ISSN 1402-358X
ISBN 978-91-85333-96-7

© 2018 Dragomanen, författarna och fotograferna

Omslagsfoto framsida: Ingången till Dolmabahçe palatset i Istanbul, de osmanska sultanernas sista residens, uppfört 1843–56. Foto Olof Heilo 2018.

Omslagsfoto baksida: Thomas Cole, Ett imperiums historia: fullbordan, olja på duk 1836.

Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cole_Thomas_The_Consummation_The_Course_of_the_Empire_1836.jpg)

Tryckeri: Bulls Graphics AB, Halmstad 2018

Dragomanen erhålles vid medlemsskap i Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner
www.istanbulvanner.se

Minnesord

Carl-Gustaf Andrén

Carl-Gustaf Andrén's engagemang för Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul har verkligen lämnat spår som märks. Den stora respekt som han åtnjöt i den svenska förvaltningen och i den akademiska världen har institutet fått gagn av.

Hans karriär måste rubriceras som unik. Han föddes 1922 i en prästfamilj och skrevs in som student i Lund 1941. Student förblev han på sätt och vis hela livet i en ständig åstundan efter ny kunskap. Studierna vid universitetet avbröts genom världskriget och beredskapen. Han blev inkallad och placerades på Gotland. Återkommen till Lund tog han sin teologie kandidatexamen 1947, samma år som Lutherska Världsförbundet bildades just i Lund, en händelse som han fick delta i. De internationella förbindelserna blev efter hand många. Åren 1948–50 verkade han som sjömanspräst i London och Antwerpen. Tillbaka i Lund blev han teol. lic. 1954 och disputerade 1957 och blev docent på en avhandling om konfirmationen under senmedeltiden och den tidiga reformationstiden, dvs. under en tidsperiod med stora samhällsförändringar. 1963 kom hans andra specimen i form av en kommenterad utgåva av en medeltida handskrift från Vadstena kloster (*De septem sacramentis*).

Under åren 1964–67 var han byråchef för den just inrättade utbildningsbyrån vid universitetet, och utnämndes det senare året till professor i praktisk teologi med kyrkorätt. Intresset för den speciella period då Sverige efterhand bytte konfession resulterade i editionen av *Reformationen i Norden: kontinuitet och förnyelse* (1973). Medeltidsforskare, var han samtidigt engagerad i aktuella utbildningsfrågor, liksom i det som senare kallades ”tredje uppgiften”, samt ordförande för Kursverksamheten vid Lunds universitet. År 1977 blev han Rector Magnificus – en rektor som uppmuntrade nysatsningar. Bland mycket annat

stödde han aktivt de orienterande Arabvärldskurser som arrangerades för näringsliv och förvaltning.

Andrén blev universitetskansler 1980 vilket medförde en flytt till Stockholm. Han av gick med pension 1987 och bosatte sig åter i Lund som pensionär, aktivt deltagande i föreningsliv och lärda samfund.

Han har varit anlitad i en rad utredningar, bland dem den statliga utredningen om den praktiska prästutbildningen (SOU 1971:89), som då kunde skiljas från universiteten och bli kyrkans egen uppgift. Där var också UKAS-utredningen som ledde till reformer i högskoleutbildningen. Han medverkade vid tillkomsten av nya högskolor. Och under sommarvistelsen på Öland 1997, tio år efter pensioneringen, nåddes han av regeringens anhållan att han skulle åta sig att utreda den ytterst känsliga frågan om ersättning till personer som tvångssteriliserats under tidigare decennier. Den resulterade i SOU 1999:2, den utredning som blev grund för lagstiftningen om detta.

Man kan också nämna hans insats i samband med SWEGENE-projektet, ett konsortium för forskning inom funktionell genomik (studiet av arvsmassan). Hans uppgift var då att ta fram de etiska aspekterna på bioteknik (2002–3). Han engagerade här också religionsvetenskaplig forskning inom projektet.

Carl-Gustaf Andrén intresserade sig i hög grad för de svenska Medelhavs-instituten. Han var en tid ordförande i Rominstitutets vänner, samarbetade med Atheninstitutets ordförande under 1980-talet, och blev så av regeringen utsedd till styrelseordförande i Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul för perioden 1989–95. Även därefter var han aktiv i sitt stöd för institutet. Han har själv beskrivit institutets historia och utveckling i *Dragomanen* 14/2012. Han såg särskilt som sin uppgift att bygga upp dess ekonomi och få möjligheten till en fast anställd föreståndare. Med sina kontakter, sitt anseende och sin energi bidrog han verksamt till att riksdagen höjde anslaget högst substantiellt, och att pengar sköts till från fonder och stiftelser. Han hade i Gunnar Jarring en värdefull rådgivare när det gällde institutets angelägenheter.

Genom ett initiativ 1991 ordnades anslag från Wallenbergstiftelsen (beviljat 1995) för ombyggnaden av Dragomanhuset. Han tog med sig dåvarande utbildningsministern Per Unckel 1993 på en rundresa till instituten i Rom, Aten och Istanbul och hjälpte departementet med en blixnutredning (fyra veckor!) 1994 som ledde till en fördubbling av anslaget till Istanbulinstitutet. 5 juni 1999 kunde Andrén-auditoriet invigas. 2006 kom initiativet att köpa granntomten

och med finansiering från Riksbankens Jubileumsfond kunde Annexet komma till. Det stod färdigt 2010.

När Utrikesdepartementet år 2000 ”av besparingsskäl” ville lägga ner generalkonsulatet i Istanbul verkade Andrén starkt i opinionsbildningen för dess bevarande, vilket skedde, och med SIDA-medel tillkom den UD-enhet som har hand om relationerna mellan Sverige och Turkiet. Betydsefullt är att Jarringbiblioteket kom till institutet. Transporten betalades av Vitterhetsakademien (där såväl Jarring som Andrén var ledamöter).

Man bör också nämna Andréns insats för Alexandriainstitutet. Det Gerberska palatset vid Kornischen i Alexandria hade som gåva kommit i Svenska kyrkans ägo. Det användes som sjömansinstitut och sjömanskyrka, där prästen samtidigt var svensk vicekonsul. Övergången till containertrafik medförde att fartygen inte längre kom att ligga i hamn för lossning och lastning. Inga sjömän gick i land. Verksamheten lades alltså ner. Fastigheten skulle säljas. Andrén kunde med sina goda relationer till såväl kyrka som stat verka (1997) för att den skulle förbli i svensk ägo. Och 1999 blev detta ett svenskt Alexandriainstitut under utrikesdepartementet ett dialoginstitut Sverige-Egypten.

År 2013 utkom Andréns uppmärksammade *Visioner, vägval och verkligheter*, en historik över den högre utbildningens utveckling från 1940-talet och framåt. En utveckling där han alltså själv varit en viktig aktör.

Skall man finna ett ord för att karakterisera Carl-Gustaf Andrén så kan man nog välja ”problemlösare”. Han tyckte om att finna lösningar på problem som han såg, lösa konflikter, ordna hjälp där det behövdes, uppmuntra initiativ. Vänlighet och rättrådighet är ord som ofta nämns i minnesteckningarna. Hans intressen och kunskaper omfattade så många områden att det ligger nära till hands att kalla honom *polyhistor*.

Jan Hjärpe

Tuğra från sultan Mustafa III:s regeringsperiod (1757–73)

Innehåll

Minnesord	3
Redaktionens förord	9
 Prolog: Sfinxen på Capitolium OLOF HEILO OCH TONJE HAUGLAND SØRENSEN	 11
Ull och integration i stadsstaten Mari 1810–1760 f.Kr. KRISTINA JOSEPHSON HESSE	27
<i>Hatti Maior och Luwia Minor</i> DANIEL HENNINGSSON	39
Perserna i Mindre Asien under Akemeniderna ASHK DAHLÉN	49
Antigonos den enögde, herren över Asien ALLAN KLYNNE	63
De fem goda kejsarnas rike RAGNAR HEDLUND	75
Victoria och den kosmiska segrers idé i senantikens visuella kultur CECILIA OLOVSDOTTER	85
Anna Komnena och det bysantinska rikets kvinnliga röster INGELA NILSSON	99

Ibn Arabi i Konya DENNIS JOHANNESSEN	109
Bysantinska spolier i osmanska moskéer ELISABETH PILTZ †	119
Den avbildade tulpanen GERTRUD OLSSON	123
Epilog: Osmanska riket och den moderna erans imperier OLOF HEILO	137
Recensioner	149
Dragomanen 2008–2018	165

Förord

OLOF HEILO OCH DANIEL HENNINGSSON

Redaktörer

Tanken bakom *Dragomanens* föreliggande temanummer om imperier är först och främst sprungen ur märkesåret 2018. Första världskrigets slut 1918 innebar sammanbrottet för de sista multinationella imperierna i Europa, även om det för Osmanska rikets del dröjde ända till 1922–24 innan i tur och ordning sultanatet och kalifatet avskaffades. SFII uppmärksammar hundraårsminnet på plats i Istanbul med en föreläsningsserie i samarbete med tyska Orient-Institut.

Ett mindre ödesmättat jubileum som också infallit i år är att Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner fyllt trettio år. Detta firades på Historiska museet tisdagen den 29 maj med en räckta föredrag som såväl dagen som året till ära ägnades östra Medelhavets imperier från hettiterna till osmanerna. Föredragen har bildat stomme i detta nummer av *Dragomanen*, och vi är glada att därutöver kunna inkludera ytterligare ett par bidrag av namnkunniga forskare med anknytning till institutet, även om vi på samma gång sörjer bortgången av en av dem: Elisabeth Piltz, som avled i januari.

Med detta tjugonde nummer av *Dragomanen* uppnås ytterligare ett runt tal i vårt tiobaserade räkneshystem. På den tiden *Dragomanen* kallades *Meddelanden* var det brukligt att vart tionde nummer innehöll ett register och en förteckning över det gångna decenniets artiklar; så skedde 1985 och 1995, och så skedde även när *Dragomanen* med dubbelnumret 2006–7 fyllde tio. Idag, när tidskriften föreligger online och lätt kan genomsökas med några tangentkommandon, känns ett register inte längre så meningsfullt, men en förteckning av de senaste tio årens författare och deras närmare hundra alster ger en fin bild av tidskriftens ämnesmässiga bredd och kan förhoppningsvis även locka årets läsare att söka sig bakåt i årgångarna efter en spännande artikel de kan ha glömt eller missat.

Canaletto, Ruinerna av Forum Romanum med Capitolium i bakgrunden (1742). Windsor castle. Bild: Wikimedia Commons.

Prolog

Om sfinxen på Capitolium

OLOF HEILO OCH TONJE HAUGLAND SØRENSEN

Historiker och biträdande direktör vid SFII /

Försteamanuens i konsthistoria vid universitetet i Bergen

Det var afton, och det var höst, när den unge Edward Gibbon såg ut över Roms ruiner. Det var där, skulle han senare hävda, som han gripits av impulsen att berätta historien om det romerska rikets nedgång och fall. Tjugosju år gammal hade han begett sig till staden som en del av sin *grand tour* och överväldigats av dess historiska platser och monument. Nu satt han bland Capitoliums ruiner och funderade, medan ”barfota munkar firade vespermässa i Jupitertemplet”, över hur djupt det antika imperiet hade fallit.

Få verk har som Edward Gibbons *The Decline and Fall of the Roman Empire* – publicerat i sju delar mellan 1776 och 1789 – präglat vår syn på imperiers uppgång och fall. Berättelsen om hur författaren inspirerades att ge sig i kast med ämnet är möjligen uppdiktad eller poetiserad, men ger även som sådan en inblick i hans tänkesätt. Med historisk precision daterar han episoden till den 15 oktober 1764, och han verkar se tillbaks på den med samma kyliga ironi som han skildrat romarnas långsamma väg mot undergången. Samtidigt ger han intrycket av att det är den unge romantikern bland ruinerna som faktiskt griper till pennan.

Ämnet verkar ha utövat samma förbjudna lockelse på hans läsare. Ligger det i den allmänmänniskliga erfarenheten? Ett imperium uppstår, växer, och faller, på samma sätt som en människa föds, växer och dör. Kanske känner vi igen mönstret från Aristoteles *Poetik*, som säger att varje historia måste ha en början, en mitt och ett slut. Man drar sig också till minnes sfinxens gåta till Oidipus: vilket djur går med fyra ben på morgonen, två ben på dagen och tre ben på kvällen? Svaret är människan. Som barn kryper hon på alla fyra, på sin ålders höst tar hon stöd av en käpp. Gåtan behandlar en erfarenhet som är cyklisk och

repetitiv för mänskligheten som helhet, samtidigt som den är linjär och unik för den enskilda, begränsade individen. Endagsvarelse, kallade henne Pindaros.

Sagans sfinx föll emellertid ned och slogs i bitar när Oidipus gissade svaret. Gåtorna upphörde. På samma sätt kan man läsa Gibbon från en eskatologisk horisont, där den cykliska rörelsen har upphört och människan höjt sig över naturen. Gibbon må ha varit god vän med konservatismens fader Edmund Burke, men han skrev historia för en ny tid, en tid som bejakade uppbrottet och såg undergången som en befrielse. De två revolutioner som ramar in tillkomst-historien för *Romerska rikets nedgång och fall* – den amerikanska och den franska – förnam i tiden en rak, inte cyklisk, rörelse. En av Gibbons mest namnkunniga läsare, Friedrich Hegel, ansåg sig i oktober 1806 rentav stå inför historiens slut, när ”världsanden” Napoleon red in som segrare i Jena.

I det följande vill vi visa hur de här läsningarna sammanhänger. Vi vill visa hur intimt sammanflätad föreställningen om Historien som en sluten berättelse är med föreställningen om Imperiet som ett fulländat kosmos. Samtidigt vill vi visa hur den långa raden av imperier som kommit och gått i östra Medelhavet från antiken till den moderna eran paradoxalt nog kan sägas ha efterlämnat en historia som är allt annat än sluten och som i sig själv ofta undandrar sig sådana läsningar.

Av samma skäl vill vi med denna inledning inte heller läsa Edward Gibbon utifrån slutna begrepp som konservativ eller liberal, upplyst eller romantisk, barock eller modern. När vi i det följande slår oss ned med honom – eller kanske snarare hans fiktiva unga jag – på Capitolium, på tröskeln mellan olika tankegångar, livsådrar och historiska paradigmer, är det inte för att fråga ut honom som sfinxen, utan för att försiktigt följa hans blick i höstkvällen och söka utröna vad det är han tycker sig skimra bland ruinerna.

Det förlorade paradiset

Med 1900-talets erfarenheter i bagaget är det lätt att ställa sig kritisk till alla slags fantasier om storhet och fall. I sitt klassiska verk *The Pursuit of the Millennium* (1957) visade Norman Cohn på sambandet mellan eskatologiska föreställningar och våldsbejakande extremism genom den västerländska historien. I *L'Homme révolté* (1951) härledde Albert Camus samma destruktiva underström av det moderna paradigmet till den judisk-kristna traditionen, medan Karl Popper i

The Open Society and Its Enemies (1945) tvärtom fann dess ursprung hos antikens greker, närmare bestämt Platon och Herakleitos.¹ Popper menade rentav att alla slags generiska berättelser om dekadens och förfall gick tillbaks till Platons dialog *Lagarna*, där en athenare funderar över varför det en gång så mäktiga Perserriket hade försvagats och korruperats:

[Kyros den store] tycks ända sedan ungdomen ha ägnat sitt liv åt krigsföretag och överlåtit åt kvinnorna att fostra barnen (...) han märkte inte att kvinnor och eunucker bibringade hans egna söner en medisk uppfostran som var alldeles fördärvad av den så kallade lyckan, och barnen blev som man kunde vänta sig att de skulle bli när de aldrig blev tillrättavisade (...) Sedan dess har det nästan inte funnits en enda verklig storkonung i Persien annat än till namnet. Orsaken till det är inte slumpen, anser jag, utan det usla liv som sönerna till omätligt rika och tyranniska män för det mesta lever. Det finns nämligen ingen möjlighet att en sådan fostran kan alstra en pojke, en vuxen man eller åldring som utmärker sig i duglighet.²

Det finns mycket som skiljer Platon och Gibbon. Den förre är en utopiker och beundrare av det gamla Sparta, som i upprätthållandet av lagar, ordning och uppfostran menar sig ha knäckt förfallets gåta. Gibbon däremot är en uppgiven pessimist som inte ens tror att uppfostran skulle haft någon större effekt på den utflippade kejsar Commodus.

Men de har onekligen också likheter. Påtaglig är inte minst deras misogyni, som de för all del delar med många andra historiografer. Förfallet i alla dess former har en påtagligt kvinnlig karaktär: det är kvinnor som snärjer männen och förvekligar pojkarna genom att undanhålla dem fysiskt våld och disciplin; det är kvinnor som sår split och förvirring genom lögnen och palatsintriger; det är kvinnor som undergräver samhällsordningen med vidskepelse och religiöst bigotteri. På samma gång anklagas dessa förfallande samhällen för att präglas av grymhet, hierarkiskt tänkande och en motvilja till förändring, en ekvation som inte helt kan tyckas gå ihop. Här möter misogynin en annan tendens som vi får skäl att återkomma till, nämligen orientalismen. Orienten blir, liksom kvinnan,

¹ Norman Cohn, *The Pursuit of the Millennium: Revolutionary Millenarians and Mystical Anarchists of the Middle Ages* (Oxford: Oxford UP 1957); Albert Camus, *L'homme révolté* (Paris: Gallimard 1951); Karl Popper, *The Open Society and Its Enemies* (London: Routledge 1945).

² *Lagarna*, 694–96, övers. Jan Stolpe i Platon, *Skrifter*, bd. V (Atlantis 2008).

Benjamin Constant, Theodora på Colosseum (c. 1889). I Constants bild personifieras det östromerska eller bysantinska riket av kejsarinnan Theodora (c. 500–548), som framställs som en femme fatale i blodrött. Imperiets historia reduceras till ett överskådligt scenario som betraktaren lätt kan ta in och förhålla sig till: målaren tycks bjuda in åskådaren att fälla en historisk dom inte bara över den avbildade personen, utan över hela det imperium som hon representerar. Bild: Wikimedia Commons.

till en farlig och allt uppslukande singularitet, där Venus förenar sig med aftonstjärnan Istar och den babyloniska skökan i en smaskig fantasi om sex, våld och död. Utsvävande kejsarinnor och konkubiner ligger bakom de bysantinska och osmanska rikenas nedgång och fall; härsklystna hustrur och älskarinnor förklarar hur Alexander den store, som krossat Perserriket, kan sluta som mordisk tyrann i Babylon, och varför det är Octavianus (Augustus) och inte Marcus Antonius som går segrande ur kampen om Rom. Roxana, Kleopatra, Theodora, Roxelana – allihop efterlämnar de urkramade män och undergående imperier.

Det som kanske främst dock förenar Gibbon med Platon är det långa tidsperspektivet. Medan t ex Ibn Khaldun (d. 1406) menade att varje stat går genom en process från uppgång till fall på fyra generationer, antar samma metamorfos apokalyptiska proportioner hos Platon och Gibbon, som dels härleder den till mänskligt handlande och dels utsträcker den över århundraden, ja årtusenden. Särskilt intressant är hur Platon återopar sig på Hesiodos och myten om de fyra människoåldrarna av guld, silver, brons och järn. Enligt denna myt lever vi i den sista och sämsta av tider, järnåldern, och i en ofta citerad passus som felaktigt tillskrivs Sokrates präglas den bland annat av att ungdomen blivit uppkäftig och inte längre lyder sina föräldrar. Till denna punkt har vi gradvis ankommit från den förlorade Guldåldern, antikens Paradis, där människorna levde långa liv i fred och välstånd. Man tänker inte osökt på ytterligare en myt som Platon gjort populär: den om forntidens mäktiga och lyckliga Atlantis, som kämpade mot Athen men straffades av gudarna för sin hybris och sjönk i havet.

Det har spekulerats i om apokalyptiska myter av detta slag bottnar i kollektiva minnen av den yngre bronsålderskollapsen, som under perioden 1210–1150 f. Kr. såg alla Östra Medelhavets stora civilisationer antingen gå under eller i alla fall gå in i en fas av starka inre och yttre slitningar eller ekonomisk och politisk instabilitet. Bildspråket känns i varje fall igen från Bibelns första egentligt apokalyptiska text, nämligen Daniels bok, där monoteismens universalitetsanspråk tydligt artikuleras för första gången: kung Nebukadnessar av Babylon drömmer om en kolossal staty av guld, silver, brons, järn och järn blandat med lera. Komponenterna representerar fem olika på varandra följande imperier, som beroende på tolkningsmodell har identifierats som de babyloniska, mediska, persiska, hellenistiska och romerska rikena. Statyn krossas i slutet av en växande sten, som profeten identifierar med Guds rike.

Undergångsmyten är alltså något som hela tiden växer i proportion till det som går under. Om man vill förstå imperiernas roll i undergångsmyterna från

Platon till Gibbon måste man rimligen fundera över vilken världsbild de kommit att förkroppsliga.

Gudsstater

Bibeln är en god lärobok i Östra Medelhavets imperier, fast det är också en legitim fråga hur starkt den bidragit till att forma begreppet. Som vi kommer att se kan den dessutom läsas på två plan, så att de eskatologiska troperna tycks motsägas av den vardagshistoria där de faktiskt förmedlats.

Hettiterna spelar exempelvis en rätt underordnad roll i Bibeln, trots att de flitigt interagerade och mätte sina krafter med Levantens och Mesopotamiens folk när det begav sig. Liksom de grekiska myternas ligger de bibliska böckernas tillkomsthistoria ett par hundra år efter den yngre bronsålderskollapsen, där Hettiterriket utraderades. Det felande perspektivet på Anatolien kan också ses som ett resultat av en värld som blivit geografiskt fragmentiserad. I den mån vi betraktar de grekiska och bibliska myterna som en levande del av vår kulturhistoria är vi alltså alla först och främst barn av Hesiodos järnålder.

Det första stora imperium som etablerades i Mellanöstern efter bronsålderskollapsen var också ett som gav full rättvisa åt Hesiodos beskrivningar. Att assyrierna inte är så populära hos Bibelns författare är lätt att begripa eftersom de erövrade kungariket Israel och bortförde tio av de judiska stammarna. Men de inskrifter som de assyriska kungarna efterlämnat ger inte heller intrycket av att de var några vidare trivsamma erövrare:

Jag dödade, jag brände, jag slaktade, jag förhärjade. Deras huvuden och lemmar avskar jag. Deras unga män och ungmör brände jag i elden, deras städer jämnade jag med jorden och invånarna spetsade jag på pålar, jag utrotade deras manliga säd, jag dödade, jag slaktade, jag brände, jag förhärjade.³

Carl Nylander har kontrasterat detta citat med de inskrifter som regionens nästa stora imperium, Persien, efterlämnade. Den så kallade Cyrus-cylindern, förfärdigad efter Babylons erövring år 539 f.Kr, har av en del persiska patrioter

³ Carl Nylander, *Den djupa brunnen* (Stockholm: Wahlström och Wifstrand, 1964) 110.

kallats för den äldsta deklarationen om mänskliga rättigheter, vilket är en rätt fantasifull tolkning. Men man kan lätt konstatera att persernas kung slår an ett betydligt mera humanitärt tonfall än den assyriske föregångaren, och åtminstone indirekt bekänner sig till ett slags gränsöverskridande mänsklighet:

När jag kom som fredsförkunnare till Babylon slog jag mig ned i palatset under glädje och gamman ... Mina trupper tågade fredligt genom Babylon, och ingen i hela Sumer och Akkad hade någonting att frukta. Jag säkrade Babylon och dess helgedomar, och till dess befolkning som hade lidit under ett främmande ok gav jag lättnad och tröst.⁴

Bibeln erbjuder även här en intressant spegel. Perserna prisas där för sin tolerans och respekt och för att ha låtit judarna återvända till sitt land och återuppbygga Jerusalems tempel – Kyros den store kallas där rentav för ”Herrens smorde”.⁵ Att Bibelns gud alltmer framstår som Guden för alla folk blir en logisk konsekvens av riket också är ett rike för alla folk. Det råder i så måtto ett intimt samband mellan imperiernas och monoteismens historia, som med tiden kommer att visa sig problematiskt för dem båda.

Det var inte alltid så här perserna skulle bli ihågkomna. Ormpelaren vars rester nu står på Hippodromen i Istanbul, och som ursprungligen upprestes i Delfi efter slaget mot perserna vid Plataiai år 479 f.Kr, bär på sina vindlingar namnen på de grekiska stadsstater som – enligt en numera försvunnen del av inskriptionen – ”befriade sina städer från förnedrande slaveri”.⁶ Föreställningen om grekiska demokrater som kämpar mot en persisk diktator är inte mindre missvisande än påståendet att Cyrus den store skulle ha förekommit Eleanor Roosevelt med 2500 år, men det är en berättelse som säljer bra – tydligast kanske i de oförblommerat rasistiska filmerna baserade på Frank Millers tecknade serie *300* (1998), där perserna mera liknar något slags demoner av Hieronymus Bosch än faktiska människor. I filmen erinrar kampen mellan greker och perser närmast om en eskatologisk slutstrid mellan gott och ont – en ironiskt nog mycket persisk trosföreställning.

⁴ Övers. från engelskan efter Irving Finkel (ed.), *The Cyrus Cylinder: The King of Persia's Proclamation from Ancient Babylon* (London: I. B. Tauris 2013).

⁵ *Jesaja* 45:1-8, *Esra* 1:1-8, *Nehemja* 2:1-16.

⁶ Cf. Diodorus Siculus, *Historia* 11.33.2.

Albrecht Altdorfer, Slaget vid Issos (1529). Luftperspektivet – som om det hade varit sett av Gud själv – och den dramatiska motsatsställningen av sol och måne skapar en apokalyptisk inramning för den avgörande striden mellan greker och perser. Tillkomståret är inte oväsentligt: 1529 slogs osmanerna för första gången tillbaka utanför Wien. Alte Pinakothek, München. Bild: Wikimedia Commons.

På sig själv känner man andra, säger det gamla talesättet; på andra projicerar man det man inte vill känna hos sig själv, skulle man säga inom den moderna psykologin. Under ytan på den grekisk-persiska konflikten döljer sig ett tätt kulturutbyte och politisk samexistens som varade flera hundra år. Det är för övrigt inte så enkelt att ställa persernas hierarkiska tänkesätt mot grekernas medborgerliga ideal. Just därför att det var strikt hierarkiskt till sin natur och i möjligaste mån sökte bevara lokala maktstrukturer, kunde det persiska riket framstå som pluralistiskt och tolerant, medan grekernas dualism mellan civilisation och barbari gjorde att de uppfattades som högmodiga och arroganta. I Mackabeerböckerna skildras Alexanders erövringar som början på en kulturell imperialism som först förleder det judiska folket att bygga idrottsanläggningar och teatrar och annat ofog, och slutligen mynnar ut i den seleukidiske kung Antiochos (d. 164 f.Kr) proklamation att ”alla skulle bli ett enda folk, och var och en skulle överge sina lagar och seder” med fruktansvärda straff för dem som vägrar.⁷

Motsättningarna kring en minoritet som ville bevara sin egenart i en alltmer assimilerad värld tillspetsades i romersk tid och kulminerade i Jerusalems förstörelse år 70 e.Kr, förevidad bland annat på Titusbågen i Rom. Romarna var dock främst angelägna om den politiska lojaliteten, som de såg manifesterad i beredskapen att offra till kejsaren. Deras egen syn på sin roll i historien har tydligast artikulerats av Vergilius, som med en känga åt de kulturellt upptagna grekerna framhåller imperiets politiska förtjänster:

Andra må forma brons mer konstfullt och låta den andas,
fånga ett levande ansiktes drag i marmor, och bättre
hävda vid domstol sin sak, med ritstav teckna planeters
banor, och förutspå när stjärnor stiger ur havet;
din lott, romare, är att styra de övriga folken,
upprätta fred – det skall bli din konst – och skonsamt behandla
slagna som söker skydd, men nedslå alla som trotsar.⁸

I den sista raden förenas persernas mjuka retorik med assyriernas hårda. Imperiet som idé förblir i alla dessa fall en dubbeltydig konstruktion. Det upprätthåller en fredlig samexistens genom våld och garanterar en mångfald genom förenhet-

⁷ *I. Mackabeerboken* 1:41.

⁸ *Aeneiden* VI:845–53, övers. Ingvar Björkesson (Stockholm: Natur och kultur 1988).

ligande, det reser ett universalitetsanspråk som i värsta fall måste upprätthållas genom förintelsepolitik. Och när den psykotiska fantasin om alltings enhet sönderfaller, återstår inte sällan ett neurotiskt kärnavfall: allt efter hur betraktaren identifierar sig politiskt, kulturellt och religiöst framstår imperiet som mänsklighetens bålverk eller dödsfiende. I den persiska föreställningsvärlden blir Iran inbegreppet av ordning och civilisation; bland dess romerska och bysantinska fiender framstår det i termer av barbari och tyranni. På samma sätt går synen på det romerska riket isär hos de kristna: från de tidiga martyrernas stora Babylon kommer det inom några hundra år att mutera till ett nytt Jerusalem för de ortodoxa.

Islam, som i många hänseenden bildar naturlig slutpunkt på den antika eran, följer denna utveckling till dess logiska fulländning. Det arabiska ordet *Islām* uttrycker en akt av underkastelse genom vilken människan går från ett tillstånd av krig till ett tillstånd av fred. Politiskt känner vi det genom imperier som, i likhet med de antika föregångarna, upprätthållit fred genom ett öppet artikulerat våldsmonopol. Men man skulle lika ofta kunna likna det vid ett förändligt imperium, som accepterar den fysiska och närvarande världens mångfald samtidigt som det betonar alltings metafysiska och eskatologiska enhet.

Imperiets retorik och narrativ kretsar i alla dessa fall kring seger och fullkomning. Men i under larmet från basuner och sammanstörtande stadsmurar fortgår en vardag av ständiga nytolkningar och förhandlingar i det lilla – bortom imperiernas födelse, mognad och fall.

Killingen, killingen

En handledning till den judiska påskmåltiden som trycktes i Prag 1590 avslutas med en liten dikt som är till för att roa barnen. Den berättar allegoriskt om alla de imperier som kommit och gått i Levanten sedan Israels barn först miste det förlovade landet:

Killingen, killingen
den köpte min får för två zuz,
killingen, killingen.

Då kom katten och åt killingen
 som min far köpte för två zuz,
 killingen, killingen.

Katten är Assyrien, och för varje strof växer listan av erövrade imperier: en hund (babylonierna), en käpp (perserna), eld (grekerna), vatten (romarna), en ox (araberna), en slaktare (korsfararna) och dödsängeln (osmanerna). Till slut kommer Gud själv precis som i Daniels bok:

Då kom den Helige, lovad vare han,
 och dräpte dödsängeln
 som slog slaktarn
 som slakta oxen
 som drack vattnet
 som släckte elden
 som brände käppen
 som slog hunden
 som bet katten
 som åt killingen
 som min far köpte för två zuz,
 killingen, killingen.⁹

Versen för i mångt och mycket den bibliska historien vidare. Detta är berättelsen om östra Medelhavets imperier sedd underifrån, från en av de många minoriteter som såg den ena segraren efter den andra komma och gå igen. Den visar hur sammanflätad Europas historia är med Mellanösterns, och åskådliggör samtidigt varför deras inbördes relation är så otroligt komplicerad. Kinas mångtusenåriga historia kan vid behov berättas som historien om ett enda imperium. Europas och Mellanösterns historia kan på sin höjd berättas som historien om en rad ackumulerade imperier med konkurrerande anspråk och tolkningsföreträden – eller, som medeltidens historiografer ibland framställde den, som en lång kedja av överföringar från ett herravälde till ett annat (*translatio imperii*).

⁹ *Hagada shel Pesach*, Judiska församlingen, Stockholm 1983.

Rembrandt van Rijn, Belsassars gästabad (c. 1635–36). Motivet är en av många scener ur Daniels bok (5:1–31), där östra Medelhavets antika imperier och deras växande anspråk på världsherravälde ställs i ett slags meningsskapande kontrast till Bibels alltmer universellt och monoteistiskt framställda Gud. National Gallery, London. Bild: Wikimedia Commons.

Dikten om den lilla killingen uttrycker det eskatologiska hoppet om ett slut på historien där Messias ställer allting tillrätta. Samtidigt bär den indirekt vittne om en historia som gav en mängd olika minoriteter en möjlighet att leva, verka och blomstra. En filmscen som kanske mer än andra kommer för oss när vi tänker på detta är ur Monty Pythons *Life of Brian*, där de judiska rebellernas ledare (John Cleese) ställer den retoriska frågan: "Vad har romarna någonsin gjort för oss?" och får svaret "akvedukter, vägar, skolor, säkerhet ...". Men här ställs också imperiet som skrämmande eller förhärliad myt mot imperiet som torr och alldaglig verklighet. För Östra Medelhavets och Mellanösterns pastoral och bofasta grupper kan den konstanta trenden mot ständigt nya och växande imperier ha tett sig obegriplig, rentav onaturlig; för den aldrig sinande handeln från

Medelhavet till Centralasien däremot var det bara den logiska fortsättningen på en utveckling mot större merkantila nätverk och ekonomisk integration. Handel och köpenskap erbjöd inte minst imperiernas många minoriteter möjligheter till utkomst och framgång även i lägen när de var trängda på annat håll.

Det är nog ingen tillfällighet att denna aspekt av imperiernas historia väckt tilltagande intresse i vår tid. Alla de imperier som nämnts här var övernationella statsbildningar, vilka trots sitt auktoritära maktspråk aldrig förmådde eller ens försökte utrota den inre mångfald och öppenhet på vilken de byggde sitt välstånd och sin legitimitet. I en tid när nationalismen gör comeback, och där vi samtidigt sitter med facit i hand från dess senaste politiska experiment, är det lätt att läsa både Cyrus-cylindern och *Aeneiden* med mera välvilliga ögon.

Det finns dock ännu en tänkvärd sida av dikten om killingen: den förvandlar alla de ståtliga berättelserna om segrar till en lång räckta av nederlag. I denna omvända historia, där den eskatologiska fullbordan är ständigt undflyende, ter sig imperierna på något sätt djupast mänskliga och tillgängliga för dödliga ögon. Inget av dem har knäckt sfinxens gåta.

På ruinens brant

När dikten om killingen trycktes i Prag 1590 hade världens merkantila nätverk förskjutits på ett dramatiskt sätt. Det var nu Atlanten och Indiska Oceanen, inte Medelhavet, som var världshav, och det var handelsrutterna där, inte krydd- och sidenvägarna genom Mellanöstern och Centralasien, som lade grunden till den nya erans imperier. Europas västra delar, som dittills varit perifera i förhållande till händelsernas centrum i östra Medelhavet, hade blivit ett globalt centrum, medan Osmanska riket, som tronade över tre kontinenter, fann sig överflyglat av makter som bedrev handel på dubbelt så många dito. I sjöslaget vid Lepanto 1571 mätte ännu den gamla världens stormakter sina krafter över den antika världens kärnområden. Men i sitt stora verk om Medelhavet menade Fernand Braudel att senast Trettioåriga kriget (1618–48) visade hur Europa slutgiltigt hade vänt sig norrut och västerut.

Västerlandet hade kunnat kapa förtöjningarna till både Medelhavet och den historia det förkroppsligade. Ändå fortsatte det att blicka mot söder och öster. I århundraden hade européer färdats som pilgrimer till Jerusalem och Rom. Nu ersattes de av rika bildningsresenärer, som till en början sökte tillägna sig något

av det kulturella kapital som emanerade från de italienska aristokraterna, men som efter hand kom att uppfatta en allt större diskrepans mellan samtiden och forntiden. De hade vuxit upp med berättelser om de antika imperierna och möttes av ruinlandskap där bönder drog sina oxar och plogar. Det var en åsyn som väckte blandade känslor.

Det finns olika sätt att förhålla sig till ruiner. Man kan i dem söka inspiration till nya storhetstider, en projektionsyta för egna drömmar: det var så renässansen gjorde. Man kan i dem se en påminnelse om alltings förgänglighet, en spegel mot den egna litenheten: så föredrog barockens människor att göra. Man kan gå vetenskapligt tillväga och studera dem med samma nykterhet som man studerar de blommor och kryp som frodas bland stenblocken: sådant var upplysnings-tidens tillvägagångssätt. Och slutligen kan man freaka ut totalt och befolka ruinerna med rövare, andar och allsköns foster av den egna fantasin. Det sist-nämnda var vad romantikerna bestämde sig för att göra.

I alla dessa fall utvecklades ett kreativt samspel mellan historien och nuet. I en tid när kristendomens universalitetsanspråk började kännas alltmer fragilt, tjänade Medelhavsområdet som ännu en påminnelse om att historien aldrig hade varit sluten, och att även den moderna människan bara var en del i en utveckling vars omfattning och slutpunkt hon aldrig kunde skönja.

Det är här vi återvänder till Gibbon på Capitolium och munkarna som firar sin vesper i Jupitertemplets ruiner. Den postkoloniala diskursen har fokuserat på Orienten som projektionsyta för västerländska fantasier: vi nämnde det ovan på tal om föreställningar kring dekadens och förfall. Men en snabb blick på den tidigmoderna konsten och litteraturen i Europa räcker för att visa hur fragil dikotomin mellan öst och väst förblir även i detta hänseende. Under 17- och 1800-talet konvergerade allsköns fantasier om det som var, det som hade varit och det som skulle kunna vara, kring Medelhavet i stort, och inte enbart kring dess östra halva. En av de livaktigaste moderna fantasierna som föddes där är den som vi ännu kallar för Antiken.

Till skillnad från Orienten blev Antiken huvudsakligen föremål för positiva projektioner. Det gör den dock inte mindre problematisk. Den gav tolknings-företrädare åt den moderna betraktaren, samtidigt som den inte sällan berövade Medelhavsländerna deras egen röst. Och om Orienten trots allt erbjöd en kreativ motbild till det moderna paradigmet, användes Antiken för att förstärka dess slutenhet. Från Hegels tid kan man spåra början på en ny europeisk historie-konstruktion som ersatt det cykliska perspektivet med ett linjärt och eskato-

logiskt. Sfinxen är borta, orienten åsidosatt och moderniteten har förenat sig med antiken i en fantasi om Västerlandets eviga storhet. Kanske drar man sig i detta sammanhang till minnes att gåtans lösning faktiskt blev Oidipus olycka. Fadermordet hade han redan bakom sig, men det var först när sfinxen störtade samman som vägen öppnades till profetians incestuösa fullkomning.

Men är det verkligen så här vi måste läsa Gibbon och hans efterföljare? Döljer fascinationen för det svunna imperiet enbart en längtan efter det slutna och statiska? Och är det endast på detta sätt som vi själva kan närma oss imperierna – som föregångare till den moderna erans totalitära experiment? Vi tror inte det. Tvärtom menar vi att vi skulle göra oss skyldiga till samma misstag om vi själva envisades med att läsa hans historia från en sluten horisont. Sådan den möter oss i detta nummer visar både det romerska, bysantinska och de andra imperiernas historia på en rikedom och mångfald som förutsätter en hög grad av öppenhet och nytänkande. Och på samma sätt som upplysningsmannen Gibbon möjligen fantiserade fram sitt romantiska unga jag på Capitolium, vill vi själva föreställa oss att han den gången var fullt kapabel att se mycket mer i ruinerna av det antika Jupitertemplet än en berättelses undergång och slut.

Thomas Cole, Ett imperiums historia: förödelse (1836). Se bildtext nästa sida.

Föregående sida och baksidan till detta nummer: den amerikanske målaren Thomas Cole (1811–1848) framställde under 1830-talet en serie allegoriska målningar över ett imperiums uppgång och fall. De är målade i en detaljrik, romantisk stil, som samtidigt anlägger ett sakligt och naturalistiskt tonfall. Inalles bildar de fem målningarna ett sammanhängande drama, som låter åskådaren följa en och samma scen ur olika vinklar och vid olika tidpunkter, ungefär som ett gudomligt skådespel där det empiriska experimentet imperium utspelar sig. Den kronologiska uppbyggnaden från ett vilt till ett pastoralt tillstånd och vidare till ett samhälls höjdpunkt och sammanbrott, ger en känsla av korrelation och oundviklighet. Katharsis följer i sista akten, där ruinerna präglar landskapet och naturen har återtagit makten från människan. Målningarna är inte historiskt korrekta eller ens funderade, men det behöver de inte heller vara. I likhet med de andra målningarna på de föregående sidorna berättar de en historia om imperier som aldrig förefaller geografiskt eller temporalt fixerad, och som har ett tämligen enkelt men allmängiltigt budskap om storhet och förgänglighet att förmedla. För en samtid som flitigt läste Gibbon räckte det i Coles fall med att motiven gav en antik känsla – och anspelningarna på den romerska antiken är uppenbara.

Bildhänvisningar

Giovanni di Canal (Canaletto), *Ruinerna av Forum Romanum mot Capitolium*. Olja på duk, 1742.

https://commons.wikipedia.org/wiki/File:Rome-_Ruins_of_the_Forum,_Looking_towards_the_Capitol.jpg

Benjamin Constant, *Theodora på Colosseum*. Olja på duk, c. 1889.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Benjamin-Constant-L%27Imperatrice_Theodora_au_Colisée.jpg

Albrecht Altdorfer, *Slaget vid Issos*. 1529.

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Albrecht_Aldtdorfer_-_Schlacht_bei_Issus_\(Alte_Pinakothek,_München\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Albrecht_Aldtdorfer_-_Schlacht_bei_Issus_(Alte_Pinakothek,_München).jpg)

Rembrandt van Rijn, *Belsassars gästabud*. Olja på duk, c. 1635–36.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rembrandt_-_Belshazzar%27s_Feast_-_WGA19123.jpg

Thomas Cole, *Ett imperiums historia: förödelse*. Olja på duk, 1836.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cole_Thomas_The_Course_of_Empire_Desolation_1836.jpg

Ull och integration i stadsstaten Mari 1810–1760 f.Kr.

KRISTINA JOSEPHSON HESSE

Arkeolog och direktör, SFII

Den ekonomiska betydelsen av får- och getskötsel genom historien ska inte underskattas (Fig. 1). I många stadsstater i Främre Asien har ull och textiltillverkning varit en av huvudinkomsterna. Det framkommer t.ex. i forskning om de omfattande assyriska handelsnätverken under mellersta bronsåldern, där babyloniska textilier av hög kvalitet importerades till staden Aššur. Tillsammans med tenn från Afghanistan fraktade dessa varor vidare med hjälp av handelskaravaner till Kaneš i Anatolien. Där byttes textilier och tenn mot guld och silver som fraktades tillbaka till Aššur och användes till att inhandla mer textilier och tenn.¹

Den mer storskaliga mobila pastoralismen (får- och getskötsel) utvecklades i stäppökenområdena i Främre Asien och Mellanöstern under sjunde till sjätte årtusendet f.Kr.² Med en årlig nederbörd på 100–250 mm i den syro-mesopotamiska stäppöknen var en ekonomi baserad på får- och getskötsel det enda möjliga tillsammans med en stödeekonomi av jakt och insamling, och vid gynnsamma platser mindre odling och hortikultur. Baserad på kartor som visar på spridningen av boplatser föreslår forskare att det krävs en årlig nederbörd på 75 mm för att kunna bedriva säsongsmässig får- och getskötsel. Behovet av

¹ Den assyriska handelskolonin i Kaneš var mest aktiv ca 1945–1835 f.Kr. Handelskolonin förstördes ca 1730 f.Kr. och den delen av staden återuppbyggdes aldrig. 20 000 lertavlor funna på den arkeologiska platsen vittnar om en välorganiserad handelsorganisation. Mer om det assyriska handelsnätverket finns att läsa i bl.a. Larsen 1976; 2015; Veenhof 1995; Özgüç 2003.

² Rollefson et al 2014; Rosen 2017; m. fl.

nederbörd varierar mellan olika djurarter. Kameler är mer tåliga mot torka än får och getter, och getter mer tåliga än får. Det innebär att olika delar av öknen kan utnyttjas med olika kompositioner av djurbestand. Anpassningen till hårda klimat är också hjälpta av teknologi, konstruktioner av brunnar, bättre anpassade djur, samt närheten till bebyggelse.³

Fig. 1. Får- och getskötsel av beduiner i den syriskasteppöknen. Foto Kristina Josephson Hesse 2004

Den pastoraliska ekonomin ull, kött och mjölkprodukter utgjorde alltså en stor del av ryggraden i stadsstaternas ekonomi under den tidiga och mellersta bronsåldern. Följaktligen behövdes alltså ett utbyte mellan de pastoraliska nomaderna (de får- och getskötande grupperna) och palatsen.

³ Rosen 2017, 88–89. Kameluppfödning introducerades troligtvis senare under bronsåldern.

De pastorala nomadernas roll i stadsstaten Mari

Som ett exempel på hur den socioekonomiska integrationen kunde se ut mellan pastorala nomader och stadsstater i Syro-Mesopotamien kommer den s.k. Mari-perioden, ca 1810–1760 f.Kr, att diskuteras i den här artikeln med speciellt fokus på kung Zimri-Lims regeringstid ca 1775–1760 f.Kr.⁴ Den huvudsakliga kunskapen om stadsstaten Mari vid Eufratfloden härleds från de drygt 20 000 lertavlor, som grävdes fram av franska arkeologer på 1930-talet från ruinerna av det nästan 4000 år gamla palatset.

Under de senaste decennierna har mycket forskning gjorts om det socio-politiska förhållandet mellan pastorala nomader och stadsstater under denna epok. Teorier som utvecklades på 1970-talet av assyriologen Michael B. Rowton tydde på att dessa båda grupper interagerade och utbytte varor och tjänster. Rowton menade att stadsstaten Mari innehöll två distinkt skilda populationsgrupper, nomader och fast boende, som inte hade mycket gemensamt utan såg på varandra som ”den andre”.⁵

Denna bild förändrades när en av de funna lertavlorna översattes i mitten av 1980-talet. I den akkadiska texten framkommer det att kung Zimri-Lim refererar till sig själv som ”Kungen av Mari och *mat Hana*”, där *mat Hana* tolkas som ”de pastorala nomadernas land”.⁶ Det stod då klart att samhällsbilden under perioden för Maris kung Zimri-Lim var mer komplicerad och mångfacetterad än som tidigare framkommit. De bofasta och de pastorala nomaderna var betydligt mer integrerade än forskarna tidigare trott. De sistnämnda utgjordes i huvudsak av två stam-grupper, *Binu Sim'al*, och *Binu Yamina*, med ett flertal undergrupper. Dokumentet ovan visade att kung Zimri-Lim själv hade sitt ursprung i *Binu-Sim'al*-stammarna. För forskarna blev det nu tydligare att Zimri-Lim styrde stadsstaten Mari som ett fullt integrerat kungadöme, där hans stamfränder ur *Binu-Sim'al*-grupperna utgjorde den stora maktfaktorn. *Binu-Yamina*-grupperna under Zimri-Lims regeringstid hade däremot mindre att säga till om. Båda dessa grupper utgjordes av både mobila och fast boende element.

⁴ Hesse 2008, 33, Table 1.

⁵ Se t.ex. Rowton 1977.

⁶ Charpin och Durand 1986.

Delar av stammarna var stationerade i städerna runt floden, medan andra var mer eller mindre på ständig vandring.⁷

Fig. 2 Den "bördiga halvmånen" med statsstaten Maris inflytelseområde (skuggad ellips i mitten) under kung Zimri-Lims regeringstid. Karta: Olof Heilo efter Kristina Josephson Hesse⁸

Multiresursekonomi

Ekonomi i stäppöknen var av s. k. multiresurskaraktär och bestod av bl. a. jakt på gaseller, hjortar och smådjur, insamling av örter, tryffelsvamp, strutsägg och andra råvaror. Dominerande i den pastoral ekonomien var naturligtvis får- och getskötsel, som i de här områdena följde en året-runt cykel. De pastoral nomaderna bytte lägerplats kontinuerligt i cirkulära mönster för att förhindra att hjordarna överbetade, samtidigt säkrades återväxten av vegetationen inom betesområdena. Den vidare migrationen gick mellan stäppöknen under vintermånaderna och den befolkade Eufratdalen under sommarmånaderna, så att

⁷ Durand 2004; Fleming 2004.

⁸ Maris område är ungefärligt uppskattat och baseras på forskning av Fleming 2004: 2009.

hjordarna under de torra månaderna kunde beta längs floddalen. De fick också beta av stubben på böndernas skördade åkrar samtidigt som jorden då gödslades och harvades av fåren. I byar och städer utbytte de pastorala nomaderna också varor och nyheter under sommarmånaderna, träffade släkt och vänner och tog tillfälliga arbeten i skjuvningstid och skördetid (Fig. 3).⁹

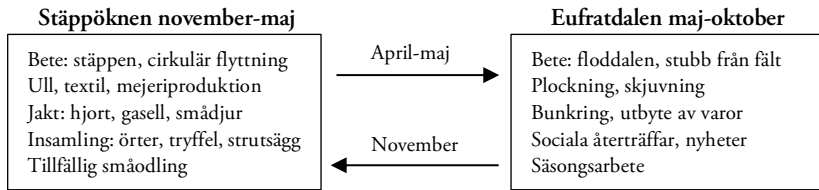

Fig. 3. Den årliga flytten mellan Eufratdalen och den syro-mesopotamiska stäppöknen.

Kött- och mjölkproduktion

Skin och mjölk förekommer inte lika ofta som kött i palatstexterna från Mari. Fina bitar av fårkött är däremot återkommande i dokumenten, särskilt vid besök av sändebud och andra långväga officiella personer. Ett exempel från ett dokument är en mottagning i palatset för 18 personer från stadsstaterna Hazor från sydost om Mari, Karkemiš, Emar och Yamhad från nordväst samt Babylon och Ešnunna söder om Mari. Dokumentet meddelar att dessa människor var sändebud, konstnärer, sångare och även en präst. Under deras uppehåll vid Zimri-Lims palats bjöds de alla på "väl valda bitar av fårkött".¹⁰ Smör förekommer sällan i texterna.¹¹ Mjölk som sänds till kungen nämns bl. a. i ett brev.¹² Ost verkar inte ha dykt upp i tidigare översättningar, men en ingrediens i receptet nedan har översatts som mjuk ost.

⁹ Streck 2002; Preuss Schou 2015; Cribb 1991.

¹⁰ ARMT (Archives Royale de Mari, Texts) XII, 747.

¹¹ Exempel finns dock i ARMT XI, 4, 11.

¹² ARMT II, 140.

Gryta på killing: Bryn huvud, klövar och svans.

Tillsätt kött. Gör iordning vattnet. Tillsätt fett, gul lök, samidu [löksort], purjolök och vitlök; blod, mjuk ost [?], allt ska bultas ihop.

Sedan en lagom mängd vanlig shuhutinnu [lökört]¹³

Ull- och textilhandelns organisering i palatset

Ull- och textihanteringen fick ett stort uppsving under tredje till andra årtusendet f.Kr. och kom att utgöra statsstaternas huvudekonomi. Varje får i Syro-meso-potamien producerade i genomsnitt ca 1 kg (2 *mina*) ull per år, vilket var lite mer än i den egeiska världen. Fåren tvättades och plockades för hand vid ruggning en gång per år, ibland användes kam. De skjuvades två ggr per år med kniv, i senare tider med sax (Fig. 4). En arbetare kunde plocka ca 38 får/dag. I dag plockar en person normalt ca 10 får/dag. Texter från Mari berättar att 300–400 man var involverade i att plocka 10.000 får. Dessa män var kungens tjänare, rekryter, slavar, utländska arbetare samt pastoral nomader. Plockningen måste göras vid rätt tid, dvs vid ruggningen på våren/försommaren när hjordarna återvänt från stäppen. Det var också nödvändigt att göra det snabbt så att inte de gamla fibrerna blandades med utväxten. Arbetet tog normalt 3–10 dagar beroende på vädret. För detta erhöles en lön som motsvarade 1 shekel silver för 7–8 får. Ullpriset låg på ungefär tio gånger så mycket (10–40 *mina*/shekel).¹⁴

Ullen sorterades efter olika kvalitéer och typer såsom får, bagge, lamm, betesklamat, kvaliteten på betet, varifrån på fåret ullens tagits och när det togs. Gethår användes till rep och tältduk, ett användningsområde som gäller än i dag hos en del beduingrupper (jfr fig. 1).¹⁵ Ullen togs sedan in till den stora ullavdelningen i palatset, där alla mottagna respektive utsända leveranser registrerades. En del av ullens gick till ransoner och löner till palatsarbetarna, men det mesta gick till textihanteringen, som var väl utvecklad i Mari. Palatset var ett centrum för organisationen av hantverk i metall, textil, sten, trä och läder utförda i ett antal verkstäder. Brev och lönelistor visar att många var engagerade

¹³ Övers. av Kristina Josephson Hesse från Bottero 2004, 55, dat. ca 1700 f.Kr., akkadisk text i en samling från Yale University.

¹⁴ Michel 2014; Durand 2009.

¹⁵ Andersson Strand 2014, 44.

i arbeten i dessa verkstäder. Verkstäderna för vävning och textilhantering var stora och lönelistorna visar att textilarbeten var det mest förekommande arbetet. Företrädelsevis kvinnor men även män arbetade i palatsets ullavdelning vilket innebar kardning, spinning, vävning, färgning, valkning, filtning och sömnad. Visst textilarbete inom palatset verkar dock mestadels ha utförts av män, kanske för att det var ett tyngre arbete i större skala men det kan naturligtvis även berott på andra orsaker relaterade till kön, status m. m.¹⁶ Högkvalitativa tyger och kläder tillverkades till kungens familj, höga tjänstemän, palatsarbetare, och som diplomatiska gåvor. Anpassade kläder tillverkades också till armén.¹⁷

Fig. 4. I dag klipps fåren med sax av beduiner i den syriska stäppöknen. Foto Kristina Josephson Hesse 2004.

¹⁶ Dalley 1984, 109–110, inkl referenser.

¹⁷ Michel 2014.

Ullhandel och transport – institutionell och privat

Efterfrågan på ull kunde komma hastigt på och överskred ibland tillgången. En text berättar om 2000 klädesplagg som måste sändas till soldater för att de behövdes mot det kalla vädret.¹⁸ Kungens hjordar, som till stor del bestod av de får som nomaderna betalat i skatt till kungen, var inte alltid tillräckliga för ullförsörjningen. Vid andra tillfällen kunde det å andra sidan finnas ett ullöverskott för avyttring. För att balansera detta behövdes en marknad för införskaffning och avyttring där säljare och köpare kunde mötas. Köp- och säljinitiativen var både privata och institutionsbaserade (palats och tempel) och även en blandning av dessa.

De pastorala nomaderna möttes på marknader och handelsplatser. Texterna visar att sådana platser kunde återfinnas i bl. a. Harradum och Emar vid Eufrat, och i Hahhum vid övre Balih. På marknadsplatserna köptes och såldes både får och ull och troligen även andra produkter. Ullen fraktades dit med framförallt båtar, men även med åsnor. Det finns texter som t. o. m. nämner får på båtar efter Eufrat mellan Karkemış-Tuttul.¹⁹

Palatset organiserade egna handelskaravaner med hjälp av professionella handelsmän, men handelskaravaner från andra stadsstater, t.ex. från Babylon, passerade också Mari som låg efter karavanleden längs Eufratfloden. Den babyloniska ull var av extra hög kvalitet och därför mycket eftertraktad av stadsstaterna norrut. Ändå framkommer i ett svar från Zimri-Lim till hans förvaltare, som ville ha tillgång till den babyloniska ull för att färdigställa en högtidsdräkt åt kungen, att Zimri-Lim inte gärna ville vara beroende av babylonisk ull för sin egen klädsel. Möjligen berodde detta på att förbindelserna med Babylon tidvis var frostiga och med tiden skulle sluta i Maris undergång:

Hur kommer det sig att du är beroende av ull från Babylon och kräver detta av mig? ... Finns det inte tillräckligt med ull från plockningen av palats[fären för att tillhandahålla] all ull som behövs för att väva den här klädnaden? så nu ska du inte överväga ull från Babylon.²⁰

¹⁸ FM 6, No. 13.

¹⁹ Michel 2014.

²⁰ Svensk översättning författaren från Michel 2014, 241; ARMT 18, 20.

Ull importerades även från Terqa, Saggaratum och Qattunan till Mari (för lokalisering se Fig. 2).²¹ Ledaren över alla *Binu-Sim'al*-stammar kallades *Mer-hum*. Han hade en nyckelroll när det gällde proviantering av handelskaravaner och guidning genom öknen. Samtidigt fungerade han som mellanhand till kungen och rapporterade direkt till honom.²²

Fårbeståndet kunde även bättras på med mer okonventionella metoder. Kungen kunde t.ex. utöka sina hjordar genom krigsbyten. Flera texter beskriver också hur de olika stammarna sinsemellan gjorde stöldräder mot varandras hjordar. Dessa räder var ibland våldsamma och kunde sluta med dödsfall.²³

Privata handelsorganisationer var väl utvecklade. Ett exempel är den assyriska handelskolonin Kaneš i Anatolien, som nämndes i inledningen av artikeln. Sådana organisationer var även involverade i palatsekonomiernas handel. Det kan därför vara passande att som ett avslutande exempel knyta ihop ullhandeln mellan Maripalatset och staden Aššur, dvs den stad som handelsmännen i Kaneš härrörde ifrån och varifrån de utgick med sina karavaner. Tenn från Afghanistan och högkvalitativa textilier från Babylon var, som nämnts, den huvudsakliga exporten från Aššur till Kaneš. Vid sidan av detta fanns det även plats i karavanen för textilier som de assyriska handelsmännens fruar vävde medan männen var i Anatolien. De bedrev en egen verksamhet och för sin produktion var de i stort behov av ull, som de betalade för i silver från Anatolien. En del av den ullen härrörde från Mari. Fårhjordar strax söder om Mari vallades till Aššur via Wadi Tharthar för plockning, vilket var ett sätt att förenkla ulltransporten. När Mari låg i krig med stadsstaten Ešnunna, som hade annekterat Aššur, ändrades förutsättningarna för rörligheten i området. En text som skickades till Zimri-Lim från en guvernör föreslår att folket i Aššur själva skulle hämta sin ull.²⁴ Det visar att även Mari vid den här tiden var inblandad i det assyriska handelsnätverket, om än lite i periferin, och det som knöt ihop kontakterna var ullen.

²¹ Michel 2014, 241.

²² Fleming 2004.

²³ T.ex. ARM 5, 23.

²⁴ Charpin och Durand 1997, 377 and 387–391, No. 4 (A 2459); Michel 2014, 233.

Sammanfattning

Det senaste decenniets forskning tyder på att kung Zimri-Lim var en nomadisk kung i ett hierarkiskt nomadiskt kungadöme och att de pastoral nomaderna i Mari var mer integrerade i statsstaten än forskarna tidigare trott. En del av dessa grupper var fast boende i byar och städer längs Eufratdalen medan andra var på vandring större delen av året. Vandringen gick mellan Eufratdalen och stäppen så att hjordarna fick möjlighet att beta längs floddalen de torra sommar-månaderna och i stäppöknen under vinterhalvåret. När de återvände på våren plockades fåren, ullens såldes på marknader, tillsammans med varor de samlat och producerat under vintermånaderna. Ull köptes upp av palatset som var i ständigt behov av ull då kungens egna hjordar som till stor del bestod av de får som nomaderna skattat, inte alltid räckte till. Ull köptes och såldes också av köpmän från angränsande statsstater. Textilhanteringen var viktig i palatsets verkstäder, där kläder tillverkades åt kungens familj, till palatsarbetarna, till armén och som diplomatiska gåvor. Den babyloniska ullens var av hög kvalitet och extra eftertraktad. Ändå tvekade Zimri-Lim själv att bära kläder tillverkade av babylonisk ull. Förbindelserna med Babylon var ambivalenta och en tid senare intogs Mari av Hammurabi av Babylon. Palatset brändes så att taket föll in och lade sig som ett konserverande lock över den enorma byggnaden. I nära 4000 år låg palatset orört tills de franska arkeologerna började utgrävningarna på 1930-talet.

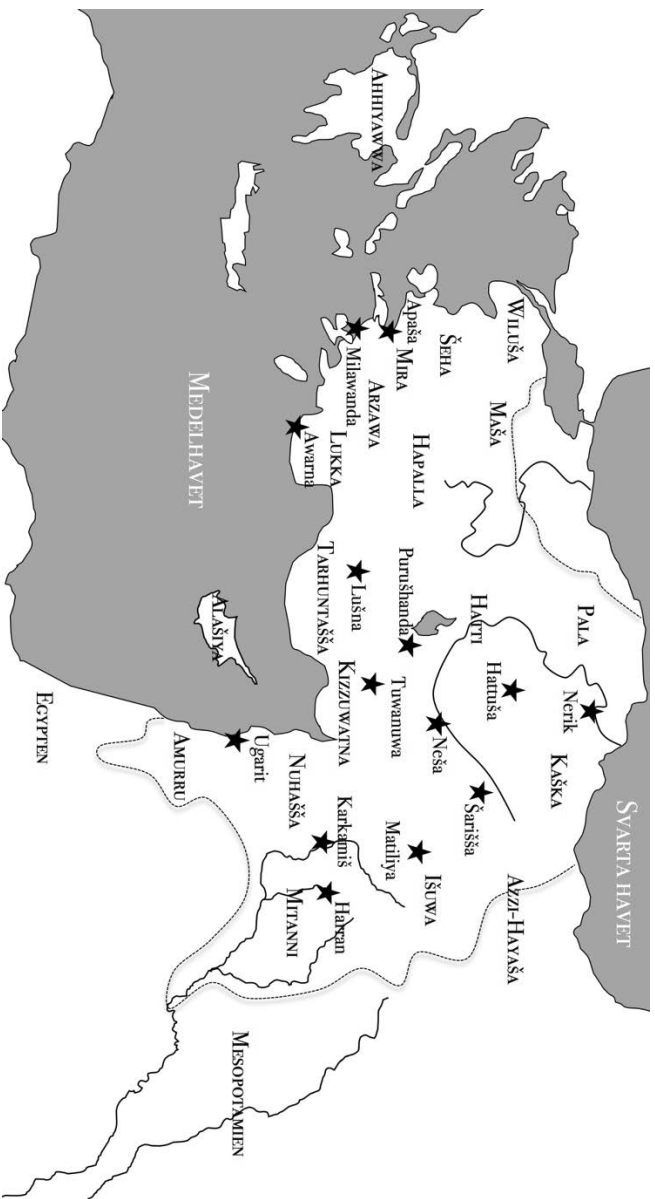
Litteraturlista

- Andersson Strand, E. Sheep, Wool and Textile Production. An Interdisciplinary Approach to the Complexity of Wool Working, i *Wool Economy in the Ancient Near East : From the Beginnings of Sheep Husbandry to Institutional Textile Industry*, (red) Catherine Breniquet, och Cécile Michel, Oxbow Books, 2014
- Bottéro, J. *The oldest cuisine in the world: cooking in Mesopotamia*, University of Chicago Press, Chicago, 2004.
- Cribb, R.. *Nomads in Archaeology*. Cambridge University Press, 1991.
- Charpin, D och Durand, J.-M. Fils de Sim'al': Les Origines tribales des rois de Mari. *Revue d'Assyriologie* 80, 141–183. 1986.
- Charpin, D och Durand, J.-M. Aššur avant l'Assyrie. *MARI* 8, 367–392. Paris, 1997.
- Dalley, S. *Mari and Karana – Two Old Babylonian Cities*. London and New York: Longman Group Limited, 1984.

- Durand, J.-M. Peuplement et sociétés à l'époque amorrite. (I) Les clans bensim'alites, i C. Nicolle (red.): *Nomades et sédentaires dans le Proche Orient ancien*. Compte rendu de la XLVIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 10-13. Juillet 2000). *Amurru* 3. Paris, 111–197. 2004.
- Fleming, D. E. *Democracy's Ancient Ancestors: Mari and Early Collective Governance*. Cambridge University Press, 2004.
- Fleming, D. E. Kingship of City and Tribe Conjoined Zimri-Lim at Mari, i J. Szuchman (red.) *Nomads, Tribes and the State in the Ancient Near East. Cross-Disciplinary Perspectives*, 241–260. Chicago, 2009.
- Hesse, K. J. Aspects of Intercultural Relations in the Old Babylonian Period - The Contacts between Mari and Hazor as a Case Study, i *Jebel Bishri in Context*, (red) M. A. Lönnqvist, 33–49, 2008.
- Larsen, M., Trolle. *The Old Assyrian City-State and its Colonies*, Akad. forl., Copenhagen, 1976.
- Larsen, M. Trolle. *Ancient Kanesh: a merchant colony in bronze age Anatolia*, Cambridge University Press, New York, 2015
- Michel, C. Wool Trade in Upper Mesopotamia and Syria According to Old Babylonian and Old Assyrian Texts, i *Wool Economy in the Ancient Near East : From the Beginnings of Sheep Husbandry to Institutional Textile Industry*, (red) Catherine Breniquet, och Cécile Michel, Oxbow Books, 2014
- Preuss Schou, Torbjørn. *Mobile pastoralist groups and the Palmyrene in the late Early to Middle Bronze Age (c. 2400-1700 BCE)*. Dissertation (AHKR), universitetet i Bergen. 2015.
- Rosen, Steven A., *Revolutions in the Desert : the rise of mobile pastoralism in the Negev and the arid zones of the Southern Levant* [Elektronisk resurs], 2017.
- Rowton, M. B. Dimorphic Structure and the Parasocial Element. *Journal of Near Eastern Studies* 37, 181–198. 1977.
- Streck, M. P. Zwischen Weide, Dorf und Stadt: Sozio-ökonomische Strukturen des amurritischen Nomadismus am Mittleren Euphrat. *Baghdader Mitteilungen* 33, 155-209. 2002
- Veenhof, K. R. Kanesh: An Assyrian Colony in Anatolia, i *Civilizations of the Ancient Near East*, red. J. M. Sasson. 859-871. New York: Simon & Schuster Macmillan, 1995.
- Özgüç, T. *Kültepe Kaniš/Neša. The Earliest International Trade Center and the Oldest Capital City of the Hittites*. The Middle Eastern Culture Center in Japan, 2003.

Förkortningar

- ARM Archives Royales de Mari, Paris, 1950ff.
- ARMT Archives Royales de Mari, Traductiones. Paris, 1950ff.
- FM Florilegium marianum (Mémoires de NABU). Paris, 1991f.

Östra Medelhavet och Hettiterriket under sen bronsålder, 1500–1200 f.Kr.

Hatti Maior och Luwia Minor

Några nedslag i hettitisk imperiepolitik

DANIEL HENNINGSSON

Masterstudent vid Uppsala universitet

Look on my works, ye Mighty, and despair!
Nothing beside remains. Round the decay
Of that colossal wreck, boundless and bare
The lone and level sands stretch far away.¹

Under den sena bronsåldern bestod västra Mindre Asien av ett antal större och mindre konungariket, furstendömen, stadsstater och stamfederationer främst befolkade av luwier.² Det viktigaste av dessa riket var Arzawa med huvudstaden Apaša³. Benämningen Arzawa används även på den federation av stater i väst inom vilken konungen av Arzawa var *primus inter pares*, därför benämns riket mestadels för Arzawa-*Minor* och federationen för Arzawa-*Maior*.

Det hettitiska riket grundlades någon gång på 1700-talet f.Kr. men kom att uppleva sin första storhetstid under storkonung Hattuşili I:s regering, 1650–1620 f.Kr., vilken utvidgade rikets gränser åt alla väderstreck. Det är under dennes regering som vi för första gången hör talas om riket Arzawa men det rör sig enbart om en rad: "Under det följande året marscherade jag mot Arzawa och

¹ P. Shelley, *Ozymandias*.

² Luwierna var ett folk nära besläktat med hettiterna. I de allra äldsta texterna rörande regionen kallas den för *Luwiya*. Från luwiskan härstammar flera av järnåldersdialekterna i området, bland annat kariska och lykiska.

³ Denna stad motsvarar med största sannolikhet Efesos.

erövrade nötboskap och får”.⁴ Från en långt senare källa⁵ har vi dock uppgifter på att hettiterna redan under Gamla riket⁶ lade under sig delar av Arzawa. Det framgår ej under vilken storkonung, men Hattušili är en god kandidat. Från en fragmentarisk palatskrönika⁷ finns det vidare evidens som tyder på någon typ av hettitisk administration i Arzawa under denna period.

Omkring år 1420 f.Kr. inleds ett nytt kapitel i den hettitiska historien då Tudhaliya I/II, 1420–1400 f.Kr., bestiger tronen. Han ledde sina arméer väster ut och besegrade rikena Arzawa-*Minor*, Seha-flodlandet⁸ och Hapalla⁹, tillsammans med en mängd andra mindre riken. Några permanenta erövringar gjordes ej, men en stor mängd av invånarna från rikena tvångsförflyttades till andra områden inom det hettitiska imperiet. Det har föreslagits att detta fälttåg skall ha varit i förebyggande syfte för att förhindra att konungen av Arzawa-*Minor* enade rikena i väster, vilket skulle ha resulterat i ett rike som skulle ha utgjort ett lika stort hot mot hettiterna som kaška-stammarna¹⁰ i norr eller Mitanni¹¹ och Egypten i sydost. Fälttåget fick dock motsatt effekt: istället för att splittra Arzawa-*Maior* ledde det till att en koalition bildades, i hettitiska källor kallad *Aššuwa*. Den bestod av tjugotvå riken, från Wiluša¹² i norr till, sannolikt, Lukka¹³ i söder. Tudhaliya tågade dock västerut och vi kan läsa:

Jag, Tudhaliya, samlade mina trupper under natten och omringade fiendearmén. Gudarna överlämnade deras armé till mig, Solgudinnan av Arinna, himmelens Stormgud, Hattis skyddsandar, Zababa, Ištar, Sin och Lelwani. Jag besegrade fiendens armé och marscherade in i deras land. Från varje rike som hade sänt en armé

⁴ *Hattušilis Annaler* I, 22-23 (*KBo* X 2). Om inget annat anges, är översättningarna gjorda av författaren.

⁵ *CTH* 76.

⁶ Den hettitiska historien delas vanligtvis upp i två epoker, Gamla riket, 1700-1420 f.Kr., och Nya riket, 1420-1200 f.Kr. Vissa forskare delar dock upp dess historia i tre epoker genom att lägga till Mellersta riket, 1500-1420 f.Kr.

⁷ *KBo* III 34 (*CTH* 8A).

⁸ Centrerat kring floden Caicus.

⁹ Pisidien och Frygien.

¹⁰ Semi-nomadiska stammar längs Svarta havet vilka ständigt utgjorde ett hot mot hettiterna.

¹¹ Ett rike med centrum i östra Syrien och nordvästra Mesopotamien.

¹² (W)ilion.

¹³ Lykien.

för strid, gick gudarna före mig, och rikena som jag omnämnt, de som förklarade krig, dem överlämnade gudarna till mig.¹⁴

Efter seger fördes 10000 infanterister och 1200 hästar, konung Piyama-Kurunta, sannolikt konfederationens ledare, och dennes son prins Kukkulli bort som krigsfångar och prinsen gjordes till vasall i en annan, okänd del av imperiet. Dock lönade han ej sin nye herre bättre än att han där gjorde uppror, besegrades av hettiterna och dödades.

Den besvärlige prins Madduwatta

En intressant episod i denna historia tilldrog sig under Tudhaliyas och dennes medregent och efterträdare Arnuwanda I:s, 1400–1380 f.Kr., regeringar. Episoden berör en prins vid namn Madduwatta och huvudkällan till denne mans intressanta karriär är ett brev kallat, *Anklagelser mot Madduwatta*¹⁵, författad under Arnuwandas regering. Vi får därifrån veta att prins Madduwatta tvingats i landsflykt av en man från Ahhiya¹⁶ kallad Attarššiya¹⁷ och att han fått skydd i Hatti tillsammans med sin familj och en anseelig här. Således var han en tämligen betydande man och han placerades av storkonungen som vasallfurste i Zippašla¹⁸. Det kom dock att visa sig att denne Madduwatta ej var någon lojal vasall och brevet räknar upp exempel efter exempel på hur prinsen bröt mot paragrafer i vasallfördraget och överskred sina befogenheter. Allt tyder på att prins Madduwatta underhöll tankar på att skapa sig ett eget rike i väst: det första han gjorde var att på eget bevåg invadera Arzawa-*Minor*. Detta rike var visserligen en tidigare fiende till hettiterna men det rättfärdigade ändå ej att en vasall på eget bevåg invaderade en grannation. Arnuwanda skrev:

¹⁴ *Tudhaliyas Annaler* obv. 22-36 (*KUB* XXIII 11//12 (*CTH* 142.2)).

¹⁵ *KUB* XIV 1 och *KBo* XIX 38 (*CTH* 147).

¹⁶ En äldre form av Ahhiyawa, hettiternas namn på de mykenska grekerna.

¹⁷ Det har föreslagits att detta skulle vara en hettitisk form av Atreus. Denne mans bakgrund är osäker men det har föreslagits att han antingen var en grekisk prins som tvingats i landsflykt till området eller som sänts dit på uppdrag av en av de mykenska konungarna.

¹⁸ Kanske Sipylos i södra Lydien?

Du, Madduwatta, förgrep Dig på Mitt Majestäts faders ed. Mitt Majestäts fader hade givit Dig bergslandet Zippašla att leva i och han hade fått Dig att svära den gudomliga eden.”¹⁹

Prinsen var ingen match för konung Kupanta-Kurunta av Arzawa-*Minor* som besegrade honom och ockuperade Zippašla varpå prinsen åter fick fly för sitt liv. Den hettitiska storkonungen kom emellertid till undsättning, Kupanta-Kurunta besegrades, ett stort krigsbyte fördes till Hattuša och prinsen återinsattes som vasall. Kanske kan vi i detta se ett tyst medgivande från storkonungen till invasionen? Han fick genom denna en anledning till att neutralisera, om än dock tillfälligt, sin främste motståndare i väst.

Besvären slutade inte här: Zippašla invaderades av Attarššiya och för en tredje gång flydde prinsen till hettiterna. Det tycks nu som att storkonungens tålmod delvis var slut. En armé skickades till regionen, besegrade Attarššiya och stannade efter detta kvar i regionen, sannolikt för att hålla ett öga både på Arzawa-*Minor* och på Madduwatta. Den senare lärer sig då med de upproriska stadsstaterna Dalawa²⁰ och Hinduwa i Lukka, sände bud efter general Kišnapili och dödade honom i ett bakhåll. Återigen slås vi av passiviteten från hettiternas sida – i alla fall så som de framstår i de tidvis fragmentariska källorna: storkonungen protesterar men gör inget mer. Madduwatta ingick därpå en allians med konung Kupanta-Kurunta och gjorde sig till konung av Arzawa-*Minor* samtidigt som han fortfarande, i alla fall på pappret – eller mer korrekt på lertavlan – fortsatte att svära Hattuša trohet som vasall.

Efter Tudhaliyas död annekterade Madduwatta i tur och ordning Hapalla – som han egentligen sänts ut av den nye storkonungen Arnuwanda för att pacificera – och Lukka, och vände sedan sin segrande armé mot Pitašša²¹ som han övertalade att avfalla från hettiterna. Arnuwanda krävde att dessa områden skulle återlämnas, en begäran som Madduwatta endast delvis biföll. Vid samma tid ingick han en allians med sin gamle fiende Attarššiya och erövrade Alašiya²². Här slutar källan tvärt och vi vet ej hur det hela ordnade sig. Kanske fick prinsen

¹⁹ *Anklagelser mot Muddawatta* 42-43 (KUB XIV 1 + KBo XIX 38 (CTH 147)).

²⁰ Tlos.

²¹ Precis öster om Hapalla.

²² Cypern.

behålla sitt nybildade rike som nominell vasall? Kanske avsattes han slutligen? Vi kan enbart spekulera.

*Hettitisk infanterist. Stenväktare vid kungsporten i Hattuša, ca 1300 f.Kr.
Foto Olof Heilo*

Hatti expanderar

Under Arnuwanda I:s efterträdare, storkonung Tudhaliya III:s regering, var Hatti nära att utplånas. Fiender från alla väderstreck anföll riket, i synnerhet Arzawa, som annekterade Hattis vasaller och provinser så långt österut att rikets gräns kom att utgöras av städerna Tuwanuwa och Uda²³ söder om Hattuša. Arzawas storhetstid avspeglades även internationellt, då farao Amunhotep III, 1390–1352 f.Kr., ingick en allians med konung Tarhunt-aradu av Arzawa och äktade en av dennes döttrar. För en tid såg det således ut som att Hatti skulle gå under och Arzawa bli den nya stormakten i Mindre Asien. Att så icke skedde berodde på två händelser som inträffade inom en mycket begränsad tidsrymd: den nye farao Amunhotep (IV), mera känd som Akhenaten, intresserade sig mer för religiösa spekulationer än för krigiska bedrifter och utrikespolitik; dess-

utom kom hettiterna att återhämta sig från den första chocken och under kronprins Šuppiluliuma (I) även att gå på offensiven. Tillsammans ledde storkonungen och hans kronprins talrika fälttåg och lyckades bit för bit befria Hatti samt återerövra landet söder om detsamma.

Šuppiluliuma betraktas med rätta som den främste hettitiska härföraren. Parallellt med krigen mot Arzawa lyckades han erövra större delen av norra

²³ Tyana och Hyde.

Levanten, områden som ditintills varit egyptiska vasallstater eller lytt under hennes allierade Mitanni. Tack vare hans kompetenta administrering av regionen förblev området förhållandevis lugnt även efter hans död, och sonen, Muršili II, 1321–1295 f.Kr., kunde vända de hettitiska resurserna västerut.

Vid denna tid regerade en man vid namn Uhhaziti över Arzawa-*Minor* och hade bildat en allians med konungen av Ahhiyawa och med diverse andra furstar i Arzawa-*Maior* samtidigt som han med tidvis diplomatiska och tidvis militära medel lade under sig hettitiska vasaller och städer i gränsområdena. Efter att den hettitiska vasallstaten och viktiga handelsstaden Milawata / Millawanda²⁴ gått över till Ahhiyawa år 1319 f.Kr. sände hettiterna generalerna Gulla och Malaziti för att återerövra den. Relationerna blev än mer ansträngda efter att konung Uhhaziti vägrat lämna över rebeller som flytt från Hatti till hans territorium. Storkonungen skrev:

Jag sände en budbärare till Uhhaziti och jag skrev: 'När jag bad om återlämnandet av mina undersåtar som gått över till Dig, gav Du dem ej tillbaka till mig. Du behandlade mig som ett barn, Du föraktade mig. Nu, låt oss strida, och Stormguden, min Herre, skall döma i vår dispyt!'"²⁵

Hettiterna fick verkligen det tecken från Stormguden som de efterfrågat: när de närmade sig Apaša slog en meteorit ned i staden och skadade konung Uhhaziti så pass svårt att han ej kunde leda armén – ett mäktigt järtecken som djupt demoraliserade arzawierna. Hettiterna gick segrande ur striden, förföljde de flyende fienderna och intog Apaša, medan Uhhaziti flydde "över havet till öarna"²⁶, det vill säga till någon av de egeiska öarna som löd under Ahhiyawa. Nu kapitulerade hela Arzawa även om de ovan nämnda upprorsmännen höll ut i fästningarna Arinnanda²⁷ och Puranda till året därpå. Den siste medlemmen av den arzawiska kungafamiljen, Tapalazunawali, verkar ha överlevt Purandas fall men hans senare öden är osäkra.²⁸

²⁴ Miletos.

²⁵ *Muršili II:s Tioårsannaler*, AM 46-47.

²⁶ *Muršili II:s Tioårsannaler*, AM 53.

²⁷ Berget Mykale mellan Ephesos och Miletos har föreslagits som en identifikation.

²⁸ Annalerna är här fragmentariska men en rekonstruktion gör gällande att prinsen flydde till Ahhiyawa varifrån han dock utlämnades till storkonungen.

Arzawas allierade, fursten Manapa-Tarhunta av Šeha-flodlandet, hade redan tidigare förrätt hettiterna. Muršili vände sig nu norrut mot honom för att avsätta honom, men annalerna förtäljer:

Han sände sin moder att möta mig. Hon kom och föll på knä och sade som följer till mig: 'Min Herre, förgör oss ej! Gör oss, min Herre, till undersåtar!'²⁹

Den gamla damens böner vid stadsporten till huvudstaden hade tydligen effekt, för storkonungen förbarmade sig och lät fursten sitta kvar som hettitisk vasall. Efter detta kapitulerade även de övriga stora länderna inom Arzawa-*Maïor* och blev hettitiska vasallstater. Själva Arzawa-*Minor* hör vi efter detta ej längre talas om. Storkonungen deporterade i princip hela dess befolkning till andra delar av imperiet och delade upp området mellan de övriga rikena i Arzawa-*Maïor*. Således lyckades Muršili på fyra år göra något som fadern ej kommit i närheten utav under över tjugo år i fält.

Problem i väst

Under Muršilis tolfte regeringsår, 1309 f.Kr., utbröt ett uppror i väst, lett av en man från Maša³⁰ som förledde den hettitiska vasallen av Mira-Kuwaliya, Mašhuiliuwa till avfall. Mira-Kuwaliya tog emellertid snart avstånd från sin upproriske furste som då överlämnades till hettiterna och sattes i husarrest i Hattuša, för att ersättas av sin brorson och adoptivson Kupanta-Kurunta.

Under Muwatalli II:s regering (1295–1272 f.Kr.) bröt uppror ånyo ut, sannolikt efter att han hade ingått ett gränsreglerande fördrag³¹ med konungen av Ahhiyawa. En lokal prins eller upprorisk hettitisk adelsman vid namn Piyamaradu hade under en längre tid byggt upp ett kontaktnät i väst och bland annat gift bort sin dotter med vasallfursten av Millawanda, nu en vasallstat till Ahhiyawa. Piyamaradu inledde sitt uppror genom att med vapen ta kontroll över

²⁹ *Muršili II:s Sammanfattade annaler*, AM 71-72.

³⁰ Kanske beläget vid floden Hermos övre lopp, ungefär motsvarande det klassiska Mysien. Upprorsmannens hettitiska namn är okänt; enbart den sumeriska formen av namnet – É.GAL.PAP – förekommer i källorna. É.GAL betyder "Palats" och PAP betyder "beskydd, ta i sin vård".

³¹ De bevarade texterna är dock mycket fragmentariska så det är svårt att med säkerhet uttala sig i frågan.

det hettitiska vasallriket Wiluša och erövrade ön Lazpa³² från riket. Detta måste ha utlöst nästintill panikartade känslor i Hatti, som i norr hotades av kaška och i söder av Egypten. Storkonungen sände general Gaššu väster ut för att slå ned upproret: med hjälp av fursten av Mira återerövrade han Wiluša och återinsatte dess vasallfurste Alakšandu.³³ Detta ledde till att regionen stabiliserades, och när krig utbröt med Egypten år 1275 f.Kr. kunde de hettitiska vasallstaterna i väst sända trupper till den hettitiska koalitionsarmén.³⁴

Under Hattušili III:s regering, 1267–1237 f.Kr., bröt uppror ut i Lukka. Huvudkällan till detta är det bitvis fragmentariska *Tawagalawa-brevet*³⁵, sänt från storkonungen till konungen av Ahhiyawa. Brevet berör den ovan nämnde upproriske prins Piyamaradu, som flytt till Ahhiyawa. Storkonungen krävde dennes återlämnande men detta krav ignorerades. Även under Tudhaliya IV:s regering, 1237–1209 f.Kr., fortsatte konungen av Ahhiyawa att lägga sig i hettiternas angelägenheter. Först understöddes ett uppror i Lukka, vilket dock snabbt slogs ned, och sedan bistods ett annat i Šeha-flodlandet efter att den lojale vasallfursten Mašturi avlidit eller blivit avsatt. Ytterligare ett uppror slogs ned och ledaren Tarhunaradu fördes till Arinna, norr om Hattuša som fånge. Således hade storkonungen under sina första år på tronen tvingats i fält två gånger väster ut, båda gångerna för att slå ned uppror vilka hade iscensatts och understötts av Ahhiyawa.

Tudhaliya förstod att för att de västra områdena skulle kunna pacificeras måste Ahhiyawas makt brytas. Huvudkällan till detta är det så kallade *Milawata-brevet*³⁶, sannolikt sänt av Tudhaliya IV till vasallfursten Tarkašnawa av Mira. Av brevet framgår att mottagaren ej var en vanlig vasall utan ansvarig för ett större område i väst: sannolikt hade storkonungen förstått att det enda viset på vilket man skulle få stabilitet i väst var att ordna förvaltningen på samma vis som i Syrien – genom att en lokal vasall gjordes till vicekonung.

Från denna tid härrör även ett dokument sänt från storkonungen till dennes vasallfurste av Amurru³⁷ i vilket den förre räknar upp de riken vars konungar är

³² Lesbos.

³³ Alexander.

³⁴ De egyptiska förteckningarna över hettiternas allierade i slaget vid Kadeš omtalar Arzawa, Dardany, Maša, Pitašša, Wiluša(?), Karkiša och Lukka.

³⁵ KUB XIV 3 (CTH 181).

³⁶ KUB XIX 55 (CTH 182) och KUB XL VIII 90.

³⁷ Norra Libanon.

av samma rank som han själv: Egypten, Babylonien, Assyrien och Ahhiyawa. Det sista namnet har emellertid strukits över. Detta har förklarats på så sätt att när konungen av Ahhiyawa förlorade kontrollen över Milawata och de mykenska besittningarna i västra Mindre Asien så kom hans rike ej längre att inneha rangen av en stormakt.

Under sonen, storkonung Šuppiluliuma II:s regering, 1209–? f.Kr., tycks ett nytt uppror brutit ut i väst. En inskrift omnämner att storkonungen erövrat Wiyanawanda³⁸, Tamina³⁹, Maša, Lukka och Ikuna⁴⁰. Det råder dock ej någon konsensus om hur denna kampanj skall tolkas. Vissa menar att det enbart rör sig om den vanliga kedjan av uppror i väst vilka slogs ned av storkonungen. Andra kopplar fälttåget till ett inbördeskrig då vasallen av Tarhuntašša⁴¹, vars furste tillhörde en sidogren av konungahuset, erövrat dessa områden. En tredje tes är den att det rörde sig om en återerövring från de så kallade sjöfolken och att även storkonungens erövring av Alašiya bör knytas till denna kampanj. Personligen stödjer jag den sista tesen.

Litteratur

- Bachvarova, M. R., *From Hittite to Homer: The Anatolian Background of Ancient Greek Epic*. Cambridge, 2015.
- Beckman, G. M., Bryce, T.B. och Cline, E. H. (red.), *The Ahhiyawa Texts*. Atlanta, 2011.
- Bryce, T. B., *Life and Society in the Hittite World*. Oxford, 2002.
- Bryce, T. B., *The Kingdom of the Hittites*. Oxford, 2005.
- Bryce, T. B., *The Trojans and their Neighbours*. London, 2006.

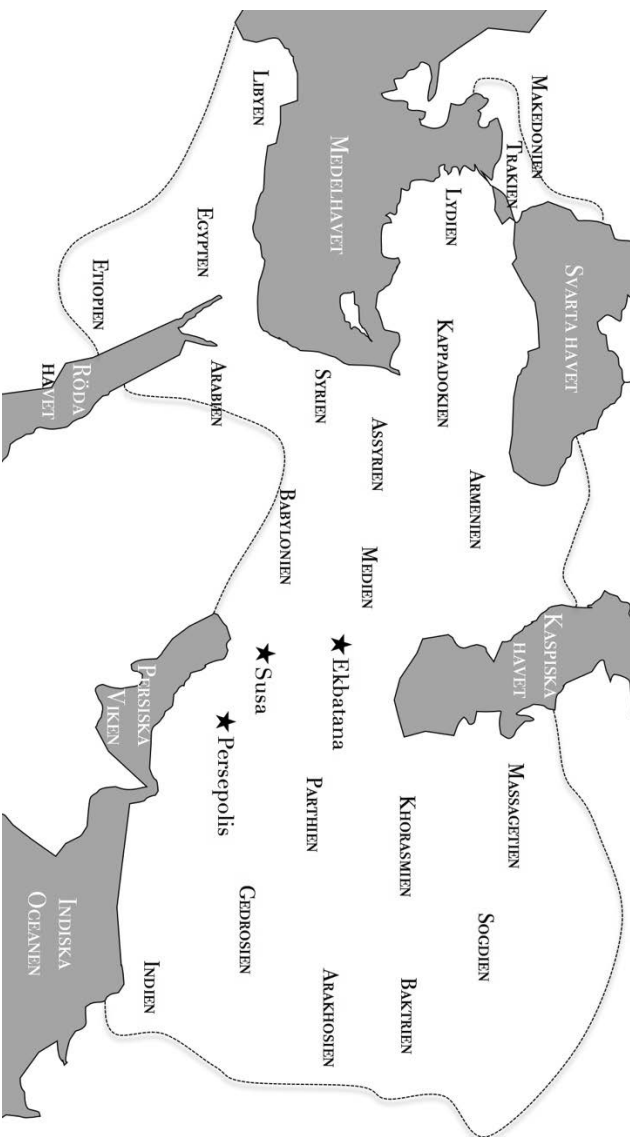
Sigill tillhörande vasallfursten Tarkasnawa av Mira, 1200-talet f.Kr. Walters Art Museum, Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Anatolian_-_Seal_of_Tarkummuwa,_King_of_Mera_-_Walters_571512.jpg

³⁸ Oenoanda (Lycia).

³⁹ Stadsstat nära Lukka.

⁴⁰ Ikonion.

⁴¹ Västra Kilikien.

Persiska rikets viktigaste satrapier under Darios den store (522–486 f.Kr.).

Perserna i Mindre Asien under Akemeniderna

ASHK DAHLÉN

Docent i iranska språk, Uppsala universitet

Tala om dessa ting om vintern
när du ligger mätt på en mjuk bädd vid elden
och äter kikärter och dricker sött vin:
Vem är du och varifrån kommer du?
Berätta din ålder, hur gammal var du när medern kom?¹

Det persiska akemenidriket (550–330 f.Kr) kan med rätta kallas historiens första världsvälde eftersom det härskade i tre kontinenter och gav spridning åt verkligt kosmopolitiska ideal som speglades i alltifrån förvaltning, krigsmakt och handelskontakter till religion, arkitektur och konst. Under denna epok träder perserna på allvar in på den historiska scenen och hamnar för första gången i direkt förbindelse med grekerna. Redan under dynastins grundare Kyros den store nådde de persiska arméerna fram till Egeiska havet, men det var under storkungarna Dareios, Xerxes och Artaxerxes som riket upplevde sin glansperiod. Inte minst blev Mindre Asien en ledande knutpunkt för internationell handel och betydande förmedlare av orientalisk kultur, filosofi och vetenskap till Sydeuropa. ”Hur gammal var du när medern kom?” frågade den joniske poeten Xenofanes vid slutet av 500-talet f.Kr. Med denna retoriska fråga ville han understryka att den persiska erövringen av Mindre Asien innebar en vändpunkt, ett avgörande historiskt ögonblick, i grekernas historia. Meder, ett iranskt

¹ J. H. Leshner, *Xenophanes of Colophon: Fragments: a Text and Translation with a Commentary*, Toronto, 1992, 71. Till svenska av artikelförfattaren.

folkslag, syftar här på någon av Kyros den stores fältmarskalkar, Mazares eller Harpagos, som efter belägringen av Sardes 547 f.Kr. hade till uppgift att kräva ”jord och vatten” (grek. *ge kai hydor*) av de joniska kuststäderna. Det persiska styret i Mindre Asien varade i drygt 200 år och perioden kännetecknades av ett livligt utbyte mellan olika folk inom en rad områden.

Historiska och arkeologiska källor

Antika litterära och historiska källor ger sammantaget en någorlunda sammanhängande beskrivning av det akemenidiska Mindre Asien och vittnar om att den persiska närvaron hade djupgående påverkan på samhälle och miljö. Den litteratur som bevarats in i vår tid härrör i stort sett uteslutande från antika grekiska författare, främst historieskrivare och dramatiker, och kännetecknas ofta av en kluven och i fråga om atenare öppet fientlig inställning till perserna. Den grekiska litteraturens hellenocentrism kommer till uttryck på skiftande sätt men utmärks av att persiska angelägenheter inte ges en självständig behandling utan berörs när greker själva är inblandade. Persernas agerande i olika situationer förklaras inte sällan fiktivt med hänvisning till kulturell dekadens, politisk despotism och kvinnornas uttalade frigjordhet. Grekerna förundrades över den lyx och glans som omgav de akemenidiska hoven i Mindre Asien vilket kanske avspeglas tydligast i Herodotos skildring av Pausanias. En annan brist i det grekiska materialet är att lokala angelägenheter i allmänhet förbises. Betydelsefulla undantag är Herodotos framställning om de tidiga akemenidiska storkungarna, Xenofons ögonvittnesskildringar av det persiska styrets lokala villkor och Alexanderhistorikernas redogörelser för akemeniderrikets fall. Grekiskt epigrafiskt material ger också viktig information om persiska närvaron i Mindre Asien och hit hör inskrifter som återger äldre akemenidiska officiella dokument. Grekiska översättningar av Dareios brev till Gadatas vittnar exempelvis om att storkungens policy rörande respekt för tempelmarkers helgd tillämpades långt in i hellenistisk tid.²

² I brevet befaller Dareios sin joniske satrap Gadatas att inte kräva Apollontemplet på skatt och prisar honom för att han låtit plantera syriska träd i dess botaniska trädgård. Under antiken inbringade helgedomar och kulplatser stora inkomster och hade en ekonomisk betydelse som ofta underskattas inom modern forskning.

Att knappt några persiska litterära eller historiska källor finns bevarade från akemenidisk tid är inte särskilt överraskande. Den forniranska kulturen var utpräglad muntlig och man bevarade sina historiska och litterära traditioner muntligt från släktled till släktled. Storkungar, satraper och ämbetsmän efterlämnade visserligen inskrifter på klippväggar, palatsreliefer och kilskriftstavor runt om i riket men de ger mycket begränsad information om förhållandena i Mindre Asien. Hit hör en rad inskrifter från Sardes, däribland Droafernes föreskrifter gällande stadens kultur och tillbedjan av Ahura Mazda, och Mitridastas rättsliga skrivelse rörande Artemistempel.³ Dessa inskrifter omnämner ämbetsmän som bär persiska namn och vittnar om att Sardes var en smältdegel, där lyder, greker och perser samverkade och gemensamt bidrog till stadens sociala, kulturella och religiösa liv. I en av det akemenidiska rikets huvudstäder, palatsstaden Persepolis, finns avbildningar av folk från Mindre Asien i samband med offentliga ceremonier. Lokala satraper, inte minst i Xanthos och Daskyleion, har efterlämnat byggnader och monument som vittnar om efterbildning av iranska arkitektoniska och konstnärliga traditioner och djupgående persisk påverkan på identitet och livsstil.⁴ Akemeniderna lärde sig prägla mynt av lyderna och med Dareios statsreformer infördes en internationell valuta, den så kallade *dareiken*, som fick allmän spridning i Mindre Asien. Lokala satrapdynastier präglade även egna mynt men det var bara hekatomniderna i Karien som utfärdade mynt på kontinuerlig basis.

Under de senaste 30 åren har arkeologer i ökad skala grävt ut och utforskat akemenidiska fyndplatser i Mindre Asien. Detaljerade studier har publicerats om de akemenidiska satrapihuvudstäderna Daskyleion i Hellespontiska Frygien och Sardes i Lydien samt andra orter med stark akemenidisk koppling som Lykien, Karien, Kilikien, Frygien och Kappadokien. På dessa platser har arkeologer funnit en mängd byggnadsverk och föremål som sammantaget ger en levande och konkret bild hur livet tedde sig till vardag och fest under akemenidisk tid. Enligt forniransk världsbild betraktades storkungen som en trädgårdsmästare och riket som en ofantlig trädgård, ett *paradeisos*, som idealiskt sett skulle bestå

³ I Droafernes text tillägnas Ahura Mazda en mänsklig staty, förmodligen en manlig så kallad *andrias*, i brons.

⁴ Det persiska inflytandet är påtagligt i gravmonument långt in i hellenistisk tid och når sin höjdpunkt i den armeniske kungen Antiochos I av Kommagenes (70–38 f.Kr) gravhög på berget Nemrut.

av bevattnade odlingar. Detta synsätt avspeglas både i akemenidernas styrelseform och i de persiska bosättningarna i Mindre Asien.⁵ Man eftersträvade att förvandla hela regionen till ett *paradeisos* genom att inrätta effektiv styrelse och välorganiserad förvaltning som skulle trygga administrativ kontroll, utveckla jordbruket, stärka internationell handel och ge ökade statsinkomster. Det kanske mest innovativa i sammanhanget var akemenidernas kosmopolitiska världsbild som bidrog till att tillvarata mänskliga och miljömässiga resurser och uppmuntrade till social konkurrens, kulturell smältdegel, vetenskaplig nyfikenhet och urbanisering. Denna politik syftade till att trygga rikets fortsatta existens och skydda det från inre upplösning men det arkeologiska materialet från Iran och Mindre Asien vittnar även om en högre vision. Genom att garantera lokalt självstyre och tillvarata folkens egenarter skapades en fredlig samverkan under den akemenidiska spiran, en *pax Persica*, som varade i drygt 200 år.⁶ Akemenidernas välorganiserade satrapistyre och kulturpolitiska kosmopolitism gjorde starka intryck på seleukider och romare och i förlängningen även på bysantiner, abbasider och osmaner.

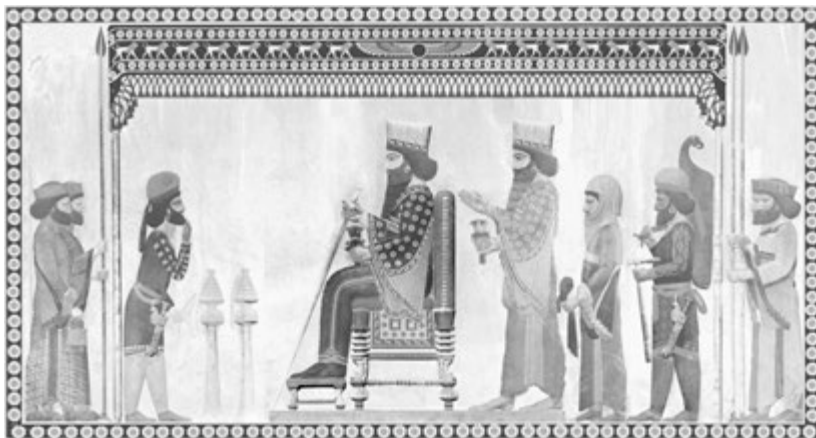

Fig. 1. Dareios den store ger audiens åt en medisk ämbetsman. Nutida återgivning av Tronreliefen i Persepolis. Persepolis 3D Project.

⁵ Denna föreställning ges ingående beskrivning i Xenofons *Oikonomikos* (4.20–25).

⁶ A. Dahlén (red.), *Kosmopolitism och mångkultur, Antikens Persien*, Umeå, 2016, 72–101.

Persisk överhöghet och lokalt självstyre

Enligt persiskt synsätt sågs storkungen inte enbart som en trädgårdsmästare utan även som en hjältekung vilket framgår av palatsreliefer i Persepolis där han bland annat avbildas i tvekamp med ett bevingat lejon. I denna egenskap var han en förebild inte bara för krigarklassen utan för rikets samtliga yrkesgrupper. Alla medborgare eller undersåtar (fornpersiska *bandaka*) kunde oavsett etnisk tillhörighet göra karriär inom imperiet på basis av sina personliga meriter och förtjänster. Detta synsätt främjades också av den iranska religionen, zoroastrismen, som uppmuntrar människan att tillägna sig kunskap och rikedom i mångsidig bemärkelse. För många greker, inte minst joner, och andra folk i Mindre Asien, var Persien ”möjligheternas land”, dit de sökte sig för att göra yrkeskarriär och uppnå välstånd och berömmelse som hantverkare, legoknektar, kockar, artister, med mera. Att tjäna storkungen och erhålla hög rang vid en akemenidisk hovstat sågs som något ärofyllt och talang uppväggde ofta låg börd. Bland de joner som arbetade i Persien återfinns geografen Skylax som på Dareios den stores inbjudan reste på en vetenskaplig expedition längs Indus, läkaren Ktesias som verkade som livmedikus åt Artaxerxes II i Susa och konkubinen Aspasia som blev överprästinna i fruktbarhetsgudinnan Anahitas tempel i Ekbatana.

Fig. 2. Den lykiske satrapen Arbinas iklädd persisk huvudbonad och dräkt ger audiens åt grekiska sändebud. Nereidmonumentet. Foto Carole Raddato.

Akemenidernas minoritetspolitik som initierades av Kyros den store genom-syrades av kosmopolitiska ideal, social öppenhet och långtgående politiskt självstyre vilket inte minst var tydligt i förhållandet till de lokala eliterna i Mindre Asien. Det decentraliserade styret lämnade i de flesta fall styrelsen åt lokala stormän och fältherrar som konkurrerade inbördes om inflytande och storkungens gunst. Att perserna inte blandade sig i lokala angelägenheter kan ses som en svaghet eftersom det ofta utmynnade i konflikt inom den lokala eliten. En sådan konflikt utgjorde bakgrunden till det joniska upproret som utbröt i Sardes 499 och som blev upptakten till Dareios invasion av Trakien och Makedonien.⁷ Persernas pragmatism kom till uttryck i att man införde demokratier i västra Mindre Asien efter upproret sedan tyrannerna visat sig vara oberäknliga och skadliga för *Pax Persica*. Samtidigt gav förvaltningens regelbundna uppbyggnad med dess likformiga strukturer på alla nivåer kontinuitet åt ämbetsmännens administrativa praxis. Varje ämbetsman förväntades upprätthålla lag och ordning inom sitt givna område och uppbära tribut och skatt till sin överordnade. På vissa platser, såsom i Xanthos i Lykien, inrättades till och med lokala satrapdynastier som den persiska centralmakten hade enklare att samarbeta med. Xanthosdynatin uppstod sannolikt ur ett äktenskap mellan den tidigare nämnde Harpagos och en lykisk kvinna och dess praktfulla hov var tänkt att ge ett skimmer av akemenidisk stormaktsglans.⁸ De lykiska härskarna klädde sig gärna i persisk dräkt och använde persiska attiraljer, såsom parasoll (som likaså blev på modet bland Athens överklassdamer). Den lokala satrapen Arbinas skrev dikter där han förenar inslag i persernas aristokratiska utbildningsetik med grekisk bildning i filosofi, aritmetik och retorik.⁹ Han lät uppföra flera byggnadsverk, däribland Nereidmonumentet, som rymmer åtskilliga motiv, såsom audienser, banketter och jaktutflykter, med förebilder från akemenidisk hovkonst.

Det akemenidiska rikets mångkulturalism där olika folkgrupper samlades inom samma politiska enhet avspeglades i den multietniska armén och ämbetsförvaltningen. Redan under 500-talet började invånare i Mindre Asien ta värvning i Kyros den stores armé som legoknektar, rådgivare och ingenjörer. Inledningsvis hämtades militärledningen enbart ur den iranska krigarklassen

⁷ P. B. Georges, Persian Ionia under Darius: The Revolt Reconsidered, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 49, 2001, 1–39.

⁸ T. R. Bryce, Political Unity in Lycia during the "Dynastic" Period, *Journal of Near Eastern Studies*, 42:1, 1983, 31–42.

⁹ Denna kulturella hållning speglas tydligt i Symmakos klagodikt över Arbinas död.

men i och med Dareios den stores statsreformer uppnådde många joner, lyder, lyker och karer höga positioner som härförare och strateger. Det mest kända exemplet är kanske Xenofon som deltog i Kyros den yngres uppror mot brodern Artaxerxes II men man kan även nämna drottning Artemisia I av Karien som deltog som amiral på den persiska sidan vid Xerxes' invasion av Attika och kung Demaratos av Sparta som var militär rådgivare åt storkungen under samma krig. Enligt Herodotos slogs Artemisia så hjältemodigt att storkungen ska ha yttrat att hans män kämpade som kvinnor och hans kvinnor som män. I synnerhet Lydien, Frygien och Kappadokien försåg storkungens armé med ett anseeligt antal infanteriförband.¹⁰ Ända fram till rikets fall när Dareios III led nederlag i tre stora slag mot Alexander den store fanns alltså ett stort inslag av greker i den persiska armén.

De senaste årtiondenas forskning har påvisat hur missvisande det är att tolka och förklara akemenidernas historia och persisk-grekiska relationer med utgångspunkt i den kortvariga militära konflikten mellan Persien och de grekiska statsstaterna. Man argumenterar numera för att den akemenidiska perioden i Mindre Asien präglades av ett omfattande utbyte av idéer, varor och gudar mellan olika folkgrupper som trotsar etniska gränser och att den politiska utvecklingen präglades av ett komplext samspel mellan olika skikt av aktörer där en självständig iransk diaspora ingick.¹¹ Inom konsten utvecklades en persisk-grekisk stil som påträffats på väggmålningar i norra Lykien inte långt från nuvarande Elmalı. De detaljrika målningarna med färggranna motiv bestående av banketter och processioner utförda av lokala konstnärer vittnar om ett persiskt formspråk i fråga om kläder, smycken, betsel och växter. Männens lila tunikor, byxor och röda skor visar att persisk klädedräkt var på modet inom överklassen. På vetenskapens område införde akemeniderna en solkalender som utarbetades av mager eller zoroastriska lärde och framställdes i olika lokala versioner runtom i riket. Hit hör den kappadokiska kalendern som är känd från grekiska källor och bestod i bruk under seleukiderna och ända in i bysantisk tid.¹² Inom filosofin var det akemenidiska Jonien skådeplatsen för en intellektuell förnyelse som

¹⁰ Herodotus, 8.72–94.

¹¹ P. Briant, À propos de l'«empreinte achéménide» (Achaemenid impact) en Anatolie. (Notes de lecture), *Zwischen Satrapen und Dynasten Kleinasien im 4. Jahrhundert v. Chr.*, red. E. Winter & K. Zimmermann, Bonn, 2015, 175–193.

¹² F. De Blois, "The Persian Calendar", *Iran. Journal of the British Institute of Persian Studies*, 34:1, 1996, 39–54.

inleddes på 500-talet med naturfilosoferna Anaximandros, Anaximenes och Anaxagoras och som hade efterverkningar under hela det följande århundradet. Detta kraftiga uppsving för grekiskt filosofiskt tänkande sammanföll med det kosmopolitiska akemenidiska styret i Mindre Asien och tog otvivelaktigt betydande intryck från Främre Orientens kulturer. De texter som finns bevarade av försokratiska filosofer är dock för få och fragmentariska – med undantag av den så kallade Derveni-papyrusen – för att vi ska kunna styrka ett utbrett och systematiskt iranskt inflytande på jonisk naturfilosofi.¹³

Satraperna som styrde ute i provinserna var inte nödvändigtvis av iransk börd och denna praxis gällde i ännu högre grad underordnade ämbetsmän såsom stadsdirektörer och skattmästare som i regel hämtades ur den lokala eliten, främst bland ståndspersoner, fältherrar och godsägare. Även kvinnor utnämndes till satraper och höga ämbetspositioner inom administration av den akemenidiska centralmakten. Mania utsågs 399 av statsmannen Farnabazos II till satrap i Dardanos i Hellespontiska Frygien där de persiska farnakiderna 80 år tidigare upprättat en ärftlig dynasti. Hon förfogade över en bataljon legoknektar, brukade delta i strid på hästvagn och var obesegrad ända fram till sin död. Eftersom akemeniderna sökte värna om lokalt självstyre och effektiv förvaltning ute i satrapierna kom de att lägga stora resurser på informell diplomati och informationsverksamhet. Ett vidsträckt nätverk av inspektörer var ständigt på resande fot i riket och insamlade uppgifter om lokala förhållanden som meddelades till riksrådet. Xenofon kallar denna form av underrättelsetjänst för ”Kungens ögon och öron”, där ”ögonen” övervakade provinsämbetsmännen medan ”öronen” spionerade på allmänheten.¹⁴ I akemenidiska dokument från egyptiska Elefantine omnämns en funktionär med titeln *gaushaka* (”örat”) i betydelsen informant eller spion.¹⁵ Den akemenidiska förvaltningens civilrättsliga karaktär förhindrade i hög grad godtycke eller maktmissbruk från

¹³ Derveni-papyrusen skrevs ned i slutet av 400-talet inom kretsen kring Anaxagoras och är den äldsta bevarade texten med försokratisk filosofi. Den är vidare ett av de äldsta beläppen för att grekiska tänkare stått under direkt inflytande av iransk världsåskådning, förmodligen via helleniserade mager i Mindre Asien och Makedonien. F. Ferrari, ”Democritus, Heraclitus, and the Dead Souls: Reconstructing Columns I–VI of the Derveni Papyrus”, *Poetry as Initiation: The Center of Hellenic Studies Symposium on the Derveni Papyrus*, red. I. Papadopoulou & L. Muellner, Washington D.C., 2014.

¹⁴ R. Frye, *The History of Ancient Iran*, Munich, 1984, 108–109.

¹⁵ J. Tavernier, *Iranica in the Achaemenid Period*, Leuven, 2007, 423.

ämbetsmännens sida. Hit hör även att satrapen inte var en militärguvernör utan oberoende av garnisonschefen.

Regionala förhållanden i de västra satrapierna

Jordbruk och handel var ryggraden i ekonomin och förblev akemeniderrikets i särklass mest givande sysslor. Det är förklaringen till att man lade så stor energi på att skapa trygga transportleder till land och till sjöss, utveckla vattenförsörjningsteknik och inrätta ett jordbruk baserat på marknadsproduktion. Med Dareios den stores statsreformer registrerades alla jordegendomar och skatt togs ut på dem. I Mindre Asien var den akemenidiska närvaron särskilt påtaglig på landsbygden där iranier grundade nya egendomar som bidrog till ökad produktionsförmåga och förseende varutransporten med ökat kapital. Godsen bestod inte enbart av en herrgård med omgivande åkrar utan omfattade i regel flera byar, jaktmarker, inhägnade trädgårdar (*paradeisos*), kultplatser och fästningar.¹⁶ Förmögna jordägare förfogade över egna hästgarden som kunde ställas i satrapens tjänst. Jaktmarker har påträffats på flera platser, däribland i Bysantion, Magnesia, Daskyleion och Labraunda. Här brukade den akemenidiska aristokratin ägna sig åt jakt och skådespel med vilda djur, såsom kaspiska tigrar och asiatiska lejon. De akemenidiska jaktmarkerna gjorde starka intryck på de tidiga romerska kejsarna Tiberius, Nero och Domitianus, och vissa forskare ser de persiska aristokratiska spelen som en fredlig föregångare till de folkliga gladiatorspeken.¹⁷ Daskyleion hyste en av Mindre Asiens mest överdådiga persiska lantegendomar och utgjorde en förebild för iranska bosättningar i hela regionen. Den iranska diasporan utövade tidigt en autonom och dynamisk roll i regionens ekonomiska, sociala, kulturella och religiösa liv och kom att bestå, om än i helleniserad form, under hela antiken.¹⁸

¹⁶ I *Anabasis* (7.8) beskriver Xenofon persern Asidates befästa lantegendom på Kaikosslätten i Mysien som omgavs av en mur som enligt författaren var åtta tegelstenar tjock.

¹⁷ T. T. Allsen, *The Royal Hunt in Euroasian History*, Philadelphia, 2006, 40.

¹⁸ Under seleukidisk tid upplevde diasporan en påtaglig hellenisering och vi kan främst återskapa dess utbredning och aktiviteter under post-akemenidisk tid med hjälp av filologisk analys av textställen där personer och gudar med persiska namn förekommer. Den iranska kulturen av Ahura Mazda och fruktbarnhetsgudinnan Anahita förblev levande på många platser, däribland Sardes, långt in i romersk tid.

Fig. 3. Flygfoto över utgrävningsplatsen i Daskyleion. Foto: The Daskyleion Excavations.

Att akemenidernas politiska och administrativa kontroll var förlagd till landsbygden hade sin grund i att perserna inte var ett sjöfararfolk och att kavalleriet utgjorde spjutspetsen i krigshären. Man var därför sårbara för angrepp på den joniska kusten och öarna i Egeiska havet och förlitade sig helt på småskaliga flottor från grekiska stadsstater och Fenicien för sitt marinförsvär. Daskyleion hade en särskilt strategisk betydelse eftersom samhället låg beläget nära Hellesponten och tidvis tjänade som bas för akemenidernas militära, ekonomiska och diplomatiska verksamheter i Mindre Skytien, Makedonien, Trakien och Grekland. Ortens viktigaste gods tillhörde den persiska satrapfamiljen Farnakiderna som grundades av Artabazos I omkring 480. I *Hellenika* (4.15–16) ger Xenofon levande beskrivningar av stadens praktfulla byggnader, produktiva näringsliv och välstånd. Utgrävningarna startade på 1950-talet av turkiska arkeologer och fortgår i dag under ledning av Sedef Çokay Kepçe. Till de viktigaste fynden hör Farnabazos II:s palats, en stele med en relief som

föreställer zoroastriska präster som utför en offerritual och en stor samling sigill med inskrifter på fornpersiska, arameiska och grekiska. Sigillens omfattning och innehåll avslöjar att bosättningen rymde ett administrativt arkiv med ett stort antal verkamma kanslister. Publicerade studier rörande utgrävningsplatsen vittnar om ett mångkulturellt samhälle där olika folkslag levde tillsammans i fred och samverkade inom bland annat förvaltning, ekonomi och konst.¹⁹

I likhet med Hellespontiska Frygien styrdes Lydien av en persisk satrap och iranska godsherrar utövade ett stort ekonomiskt inflytande. Lydien var utpräglat urbaniserat och den gamla huvudstaden Sardes var omtalad för sina rikedomar. Ändå hade inte Mindre Asien en politisk eller ekonomisk betydelse för den akemenidiska eliten som kunde mätas med Babylonien eller Egypten. I likhet med andra platser sökte akemeniderna främja fredliga förhållanden i Lydien för att stimulera jordbruk och handel. Man eftersträvade långtgående självstyre i lokala angelägenheter och akemenidiska sigill från Sardes vittnar om en märkbar lydisk närvaro i förvaltningen och att blandäktenskap mellan lyder och perser var vanligt.²⁰ De iranska bosättningsarna var koncentrerade i huvudstadens omnejder men påträffades över hela provinsen. Utgrävningarna från Sardes tyder på att den lydiska kulturen överlevde den persiska invasionen och att iraniseringen och helleniseringen inte var påtvingade. Lydiska fortsatte vara det förhärskande tal- och skriftspråket samtidigt som arameiska användes inom administration och grekiska gjorde sig alltmer gällande som kulturspråk. Det akemenidiska inflytandet är särskilt tydligt i fråga om prydnadsobjekt, dryckeskärl, karaffer, möbler och skulpturala smycken som påträffats i lydiska gravplatser och ger belägg för en omfattande ackulturation av persisk materiell kultur, social livsstil och organisation. De stora fynden av persiska dryckeshorn (*rytha*) styrker anammandet av persiska dryckesvanor som därtill återspeglas i lydiska bankettscener.

Lydien hade en viktig strategisk betydelse i det akemenidiska riket, inte minst för handeln mellan öst och väst. En av de mest berömda av kungsvägarna gick från huvudstaden Persepolis i rikets mitt till Sardes och sedan vidare till hamnstaden Miletos på den joniska kusten. I själva verket utgjorde de akemenidiska kungsvägarna ett enormt nätverk av leder för transport av

¹⁹ T. Bakır, *The Daskyleion Bullae*, Leiden, 2002. Se även T. Bakır (red.), *Achaemenid Anatolia: Proceedings of the First International Symposium on Anatolia in the Achaemenid Period*, Leiden, 2001.

²⁰ Pausanias, 5.27.

människor och varor som för första gången knöt samman Indien och Kina med Sydeuropa och Egypten. Det effektiva transportsystemet kom inte minst postväsendet till del då vägarna kantades av kurirstationer, lagerhus och kreditinrättningar.²¹ Det viktigaste handelsvarorna i Mindre Asien var timmer och ull men regionen var även rik på metaller, såsom kilikiskt silver och lydiskt guld som användes inom hantverk och mynttillverkning. Akemeniderna konfiskerade inte gruvindustrierna utan överlät driften på lokala näringsidkare. En av dem var Pythios som tillhörde den lydiska kungafamiljen och var god vän med Dareios I.²²

En annan strategiskt viktig satrapi var Karien som var centrum för den akemenidiska flottan i Mindre Asien och som användes som bas vid persiska expeditioner till Cypern, Libyen och Egypten. 392 utnämndes Hekatomnos till akemenidisk satrap och hans familj, den hekatomnidiska dynastin, styrde i årtionden som vasaller åt storkungen. Under den kosmopolitiskt inriktade satrapen Mausolos ökade det grekiska kulturella inflytandet och Halikarnassos blev provinsens största stad. Inom konst och arkitektur anlätades grekiska hantverkare och byggnadskonstnärer och grekiska språket kom att användas för inskrifter på reliefer och mynt. Den hekatomnidiska stilen var mångkulturell och motiven hämtade även viktig ikonografisk inspiration från akemeniderna. Detta har inte minst framkommit från de svenska utgrävningarna i Labraunda som gett oss viktiga upplysningar om kulturellt utbyte och social samverkan mellan olika folk.²³ Det persiska inflytandet var dock mest påtagligt i Lykien och Daskyleion där satraperna höll sig med ett hovceremoniel och förde sig med en hållning och en prakt som skulle likna de akemenidiska storkungarnas nimbus. Detta är även fallet med satrappalatset i Kirshu (nuvarande Meydancikkale) i Kilikien som upptäcktes på 1990-talet och rymmer processionsreliefer inspirerade av Tronhallen (fpers. *apadāna*) i Persepolis.²⁴ Förhållandena i de inre delarna av östra Mindre Asien, däribland Frygien, Kappadokien och Armenien,

²¹ De persiska postbuden (fpers. *astandēs*) kunde rida hela sträckan från Susa till Sardes (omkring 2699 km) på sju dagar. Delar av den akemenidiska kungsvägen i Lydien har identifierats av arkeologer. Se E. Dusinberre, *Aspects of Empire in Achaemenid Sardis*, Cambridge, 2003, 13–20.

²² Herodotus, 7.27–29.

²³ L. Karlsson, The Sanctuary of Zeus with the Double Axe at Labraunda. From Nature Sanctuary to Persian Paradeisos, *Zwischen Satrapen und Dynasten Kleinasien im 4. Jahrhundert v. Chr.*, red. E. Winter & K. Zimmermann, Bonn, 2015, 75–82.

²⁴ O. Casabonne, *La Cilicie à l'époque achéménide*, Paris, 2001.

har fram till nyligen bara undersökts fragmentariskt men är ett viktigt forskningsfält eftersom samtida litterära källor ger så knäpphändig information.²⁵

Avslutning

Den persiska närvaron i Mindre Asien tog sig många olika uttryck och förändrades i olika riktningar under de drygt 200 år som regionen stod under akemenidiskt styre. Detta förhållande gäller i synnerhet Jonien som med anledning av närheten till Grekland i högre grad var skådeplats för skiftande mångkulturella möten, allianser och maktkamper. Historiska och arkeologiska källor från Iran och Mindre Asien belyser det invecklade förhållandet mellan centrum och periferi ur både centralmaktens och lokala aktörers synvinkel. Materialet ger belägg för att den akemenidiska närvaron och inflytandet bejakades, anpassades eller motverkades i olika mån med hänsyn till lokala ekonomiska och sociala förhållanden. Det vittnar även om att faktorer som etnicitet och politisk retorik tvärtemot vad den klassiska historieskrivningen gjort gällande spelade en obetydlig roll för denna process.²⁶ Glokaliseringen av persisk kultur var särskilt utbredd i satrapihuvudstäder som Xanthos, Sardes, Daskyleion och Kirshu men förekom även i andra orter som Gordion och Bysantion. Denna form av ackulturation var ett av flera sätt på vilka invånarna i Mindre Asien förhöll sig till och interagerade med den akemenidiska centralmakten. Som sådan speglar den framväxten av nya transkulturella nätverk inom rikets samhällseliter där en gemensam kosmopolitisk livsstil och materiell kultur fungerade som markör för social status, politiskt inflytande och ekonomiskt välstånd. Olika individer bar imperiets symboler för att markera lojalitet med centralmakten såväl som för att hävda sig gentemot rivaler inom den egna gruppen.

²⁵ L. Khatchadourian, *Imperial Matter. Ancient Persia and the Archaeology of Empires*, Oakland, 2016.
E. R. M. Dusinger, *Empire, Authority, and Autonomy in Achaemenid Anatolia*, Cambridge, 2013.

²⁶ J. Morgan, *Greek Perspectives on the Achaemenid Empire. Persia Through the Looking Glass*, Edinburgh, 2016, 98. De klassiska författarna uppfattade i regel inte akemenidernas kosmopolitism som något positivt. Plutarkos skildring av den spartanske fältherren Lysandros i 400-talets Efesos vittnar om att staden var utpräglad mångkulturell vilket inte ses med blida ögon av biografen. Lysandros anklagas för att ha efterhärmat persisk livsstil och den persiska närvaron i Jonien och Lydien beskrivs som ett hot mot platsens hellenska prägel. Plutarch, *Lysander*, 3.3.

Satraperna styrde självständigt men de förväntades att ställa trupper till storkungens förfogande vid yttre hot och det fanns begränsningar för hur fritt de kunde utöva sin maktställning. Som Pierre Briant framhåller använde de ofta sitt inflytande för att förverkliga egna politiska ambitioner och målsättningar.²⁷ Dock är det samtidigt inte helt lätt att tolka källmaterialet eftersom samhället i Mindre Asien var socialt och kulturellt mångskiktat och inkluderade en självständig iransk diaspora. Ett ökat persiskt kulturinflytande tyder inte nödvändigtvis på högre kontroll från centralmakten liksom motsatsen inte alltid talar för starkare lokal autonomi. Forskningen har gjort banbrytande framsteg under de senaste tre årtiondena, inte minst tack vare studier av nytt arkeologiskt, numismatiskt och ikonografiskt material från Mindre Asien samt administrativa och ekonomiska texter på fornpersiska, elamitiska, babyloniska och arameiska från Iran. Att akemenidriket i själva verket är en av antikens mest väldokumenterade perioder och att källmaterialet uppvisar en närmast unik språklig mångfald har bidragit till att minska de grekiska källornas betydelse och frambringa en rikt nyanserad bild av epoken.

²⁷ P. Briant, *From Cyrus to Alexander: A History of the Achaemenid Empire*, Winona Lake, 2002, 610.

Antigonos den enögde, herren över Asien

*Visionen om ett enat rike efter Alexander den stores död,
323–301 f.Kr.*

ALLAN KLYNNE

Författare och fil. dr. i antikens kultur och samhällsliv, Stockholm

Slaget vid Ipsos 301 f.Kr., ungefär 20 mil sydväst om dagens Ankara, räknas som en av antikens största militära kraftmätningar. Fyra av Alexander den stores efterträdare, som vid det här laget titulerade sig kungar, hade gått samman mot en femte, Antigonos den enögde, även kallad Kyklopen, ”herren över Asien”. Drygt tjugo år av konflikter om vem som skulle styra det makedonska imperiet efter Alexanders död gick mot sitt avgörande. Antigonos hade 70 000 infanterister, 10 000 ryttare och 75 elefanter, men motståndarsidan – vars numerär var nästan lika stor – förfogade över inte mindre än 460 krigselefanter. När Antigonos kavalleri under ledning av sonen Demetrios övermodigt satte efter fiendens flyende ryttare, kastade motståndarna fram jättedjuren i ett förödande ”pansaranfall”. Den 81-årige Antigonos, nästan två meter lång och gravt överviktig, stod mitt i larmet och såg sin falang rivas upp från sidan. Plutarchos berättar:

Många störtade sig mot Antigonos, och någon i hans omgivning sade: ”Det är dig de siktar på, konung.” Han svarade: ”Ja, vem annars? Men Demetrios skall komma oss till undsättning.” Detta hoppades han in i det längsta, och han spejade ännu efter sin son, då han stupade under ett regn av kastspjut.¹

¹ Plutarchos, *Demetrios* 29 (Theander / Harrie / Bergstedt).

Utgången av slaget vid Ipsos innebar slutet på en era. Alexanders efterföljare, diadokerna, kunde inte längre hoppas på att styra över helheten, *to hola*, utan fick inrikta sig på att försvara och konsolidera sina egna riken. Decennierna efter Alexanders död i Babylon 323 f.Kr. är förvisso en extremt rörig fas av antik-historien, men det vore fel att avfärda den som ett allas krig mot alla. Supermakten Persien hade krossats av en makedonsk armé vars officerare i princip var klanledare från Balkan, vilka efteråt ställdes inför uppgiften att organisera ett imperium utan hjälp av vare sig en karismatisk kung eller statsrättsliga traditioner. Frågan om maktens legitimitet och succession gav upphov till konflikter. Antigonos den enögde hörde till dem som kämpade för att hålla riket samman. Hans militära och politiska strävanden kom visserligen till korta, men det var ändå hans agerande som i mycket utgjorde drivkraft till händelseutvecklingen åren 323–301, då många av hellenismens särdrag uppstod, inte minst kungatiteln. I samtiden framstod han länge som en vinnare.

Stor-Frygiens satrap

Uppgifterna om Antigonos i källorna är få och vinklade. Plutarchos biografi om hans son Demetrios ger en del glimtar, men annars tycks han ha blivit medvetet osynliggjord, förmodligen redan i den egyptiske kung Ptolemaios verk om Alexandertåget. Epokens främste samtidshistoriker Hieronymos från Kardia tjänstgjorde visserligen hos Antigonos, men hans böcker finns bara kvar i sammandrag av Diodorus Siculus och Justinus (första århundradet f.Kr. respektive tredje århundradet e.Kr.).

Antigonos föddes 382 f.Kr. och bör i egenskap av ”beriden kamratkrigare till häst” hos den jämnårige kung Filip II och sedan Alexander ha hört till den makedonska adeln. Vid invasionen av perserriket 334 förde han befäl över de grekiska bundsförvanternas styrkor. Han var då 48 år och hade nyligen med sin hustru Stratonike fått sonen Demetrios. Efter drabbningen vid Granikos blev han insatt som satrap (ståthållare) över Frygien, med bergsfästningen Kelainai som bas: ”Sedan han [Alexander] dröjt kvar där i tio dagar och till satrap över Frygien utnämnt Antigonos /.../ marscherade han till Gordion”.² Antigonos

² Arrianos, *Anabasis* 1.29 (Lagerström).

kom sålunda inte att delta i Alexandertåget, utan hade som uppgift att hålla Kungsvägen fri, skicka förstärkningar, och utgöra en länk till riksföreståndaren Antipatros hemma i Makedonien. Den romerske historikern Curtius (floruit ca 40 e.Kr.) är vår enda källa till vad som sedan hände: Antigonos tvingades hantera inte mindre än tre persiska motoffensiver i Mindre Asien, vilka samtliga slogs tillbaka. Därefter är det tyst i tio år.

Fig. 1. Antigonos blev satrap över ett Frygien som ungefär motsvarade kung Midas gamla rike. Karta: Olof Heilo efter Allan Klynne.

Antigonos verkar ha inrättat sig som en lokal dynast av det slag som var vanligt i Mindre Asien under persiskt styre och dessutom skött uppgiften bra, för när Alexander återvände till Babylon 324 och höll räfst och rättarting var Antigonos en av bara två satraper som fick behålla sin provins. Likadant var det året därpå när generalerna efter Alexanders död fördelade provinserna mellan sig. Antigonos hade alltså ett bra utgångsläge i den nya världsordningen utan Alexander. Men snart tornade orosmolnen upp sig.

Rörig maktkamp

Det komplicerade händelseförlopp som nu följde berodde inte så mycket på de inblandades illvilja som på otydligheter i deras befogenheter och målsättningar. Generalen Perdikkas hade förklarat sig som riksföreståndare och kungafamiljens förmyndare efter Alexanders död, men Antipatros i Makedonien hade samma titel och en annan general var redan på väg till hemlandet med ett stort antal veteraner. Det gjorde att det plötsligt fanns tre "riksarméer" i rörelse. Antigonos den enögde vägrade dessutom hjälpa greken Eumenes att ta kontroll över grannprovinsen Kappadokien, vars satrap hävdade släktskap med Kyros den store och förmodligen hade blivit hans vän. Under hot om militärt ingripande från Perdikkas flydde Antigonos då hem till Makedonien, där han tillsammans med Antipatros försökte hitta en strategi för att stoppa den nye riksföreståndaren. Men snart fanns också två kungafamiljer. Den ena utgjordes av Alexanders änka Roxane och postumt födde son, den andre av hans halvbror Filip Arridaios som tvingats gifta sig med sin släkting Adea Eurydike. Att Perdikkas sökte ingå äktenskap med Alexanders syster Kleopatra gjorde saken än värre. Allting hände nu slag i slag: uppror mot Makedonien i Grekland, bortrövandet av Alexanders lik till Egypten, strider mellan olika arméavdelningar och så vidare.

Fredskonferens och kungamord

För att undvika fortsatt kaos samlades parterna till en fredskonferens i Triparadeisos (De tre trädgårdarna) i Syrien år 321. Vid det laget var Perdikkas död, liksom flera andra ur Alexanders närmaste krets. Den store vinnaren i trädgårdsuppgörelsen blev Antigonos, som inte bara fick tillbaka Frygien utan även utsågs till befälhavare över de kungliga styrkorna, tillika *strategos tes Asias*, alltså "general över Asien". Bägge titlarna kom att få en viktig roll för hans fortsatta politiska ambitioner. Den förstnämnda ekade dock något tom, eftersom kungafamiljerna fördes hem till Makedonien av Antipatros.

Situationen verkade därmed ha lugnat sig, men åren 319–317 inträffade en rad händelser som kastade allt över ända. Vad som skedde var i korthet följande: Antipatros dog och efterträddes av en otippad militär, varpå Alexander den stores mor Olympias grep makten och lät mörda Filip Arridaios och Adea Eurydike, den i hennes ögon falska halvan av kungafamiljen. Till slut avrättades även

Olympias, sedan Antipatros son Kassandros lyckats ta makten över Makedonien. Hans egenmäktiga förfarande bröt inte bara mot de ingångna avtalen, utan fick också till följd att övriga parter började uppfatta sig som mer självständiga. Thrakien hölls av Lysimachos, Egypten av Ptolemaios och Babylon av Seleukos. I likhet med Kassandros hörde de alla till Alexanders generation. Antigonos den enögde var däremot tjugo år äldre, och i egenskap av Asiens general tog han sig nu an uppgiften att återställa ordningen.

Antigonos i Alexanders fotspår

Antigonos första drag var att ta itu med Eumenes. I närmare sex års tid hade denne opererat i spetsen för Alexanders elitförband Silversköldarna, under förespeglingen att det var han och ingen annan som försvarade kungafamiljens intressen. Eumenes hade dock förklarats som statsfiende redan i Triparadeisos, och kungahuset hade krympt till att endast bestå av Roxane och den minderårige Alexander IV, vilka helt maktlösa satt i husarrest i Makedonien. I en brett upplagd kampanj åren 317–316, som nästan tog formen av ett nytt Alexandertåg, jagade Antigonos ifatt Eumenes och besegrade honom i två stora fältslag norr om Persepolis. En rad ståthållare avrättades eller byttes ut, med undantag av Babylons satrap Seleukos som flydde till Ptolemaios i Egypten. Antigonos kontrollerade därmed allt land mellan Hellesponten och Indien. Hans övertag var inte enbart militärt; genom att lägga vantarna på skattkamrarna i Ekbatana, Susa och Kyinda blev han också finansiellt sett Asiens herre. Det föreföll uppenbart att Antigonos strävade efter *ton holan hegemonía*, alltså ”makten över alltihop”. En diplomatisk trevare om vänskap, *filía*, gick ut till de övriga maktspelarna men förkastades bryskt. Ptolemaios hade nämligen tagit initiativ till en allians mot Antigonos. Denna byggde inte på personlig vänskap utan hade form av en *symmachía*, en typ av förbund som brukade upprättas mellan stater. Det innebar ett tydligt steg mot en permanent uppdelning av Alexanders erövringar. Motparternas krav på pengar och landområden var så hårda, att Antigonos inte hade annat val än att förklara dem krig.

Frihet och självständighet åt grekerna

Våren 315 marscherade Antigonos ned i Fenicien i syfte att säkra en flotta. Under belägringen av staden Tyros kom så ett banbrytande politiskt utspel. Antigonos lät samla en folkförsamling, *ekklesia* (förmodligen av makedonska soldater, ungefär som åren 323 och 321), vilken hade till uppgift att godkänna ett dekret, eller en dogma. I detta slog Antigonos för det första fast att Kassandros hade mördat Alexanders mor och usurperat kungamakten genom att gifta sig med Filip II:s dotter Thessalonike. Enligt "makedonernas beslut" var han därför rikets fiende. Kungafamiljen måste dessutom enligt överenskommelsen 321 ställas under Antigonos beskydd. Förutom att visa vem som var den moraliskt överlägsne parten syftade alltihop till att isolera Kassandros från hans allierade.

Men dogmans andra del var ännu viktigare. Där kungjorde Antigonos att alla greker skulle få *autonomía* (självständighet) och *eleuthería* (frihet). Det första var en grundförutsättning för en grekisk polis oavsett statsskick (tyranni, oligarki, demokrati). Det andra innebar konkret frihet från tribut och främmande trupper. Udden i denna "filhellenism" var återigen riktad mot Kassandros, som låtit installera makedonska garnisoner i flera av Greklands städer. Samtidigt var det också en viktig signal till de många grekiska städerna i Mindre Asien, som hade stor betydelse för Antigonos både ekonomiskt och militärt.

Användningen av grekiska termer var ett genidrag. Det här var propaganda på högsta nivå, med den grekiska opinionen som mottagare. Den gamle anföraren av Alexanders grekiska legotrupper framstod som en hedersknyffel. Alla greker var fria, och därmed också fria att sluta sig till Antigonos. Han var den gode härskaren, en garant för *harmonía*. Trots att det strikt sett saknades legal grund för ett "internationellt beslut" av det här slaget, blev dogman till en hävstång som ytterligare legitimerade Antigonos ställning. Han hade skapat sig en plattform för världsherravälde.

En fred med konsekvenser

Vad som hände de efterföljande åren 314–311 är dåligt dokumenterat, men klart är att Antigonos inte lyckades med sina högtflygande planer. En invasion av Thrakien och Makedonien fick blåsas av när Antigonos unge son Demetrios led nederlag mot Ptolemaios egyptiska armé i Gaza. I samma veva passade Seleukos

på att återvända till Babylon, där han återigen grep makten över de östra satrapierna. Alltihop utmynnade i en fredsuppgörelse år 311, som snarare hade karaktär av vapenstillestånd. Slutfördraget innehöll dock en verklig nyhet: diadokerna erkände varandra som suveräna härskare. Det både legitimerade och påskyndade utvecklingen mot regelrätta territorialstater. Alexandria var redan att betrakta som Egyptens huvudstad, och nu lät medtävlarna grunda sina egna städer, Antigonea respektive Seleukia.

Fig. 2. I drygt tjugo år var Antigonos den enögde "herre över Asien". Det centrala läget, det diplomatiska initiativet och det militära övertaget till lands och till sjöss talade för Mindre Asien som framtidens tongivande supermakt. Karta: Olof Heilo efter Allan Klynne.

Fördraget innehöll också en klausul som fick tragiska konsekvenser. Kungafamiljen skulle äntligen efter tio års försening ställas under Antigonos beskydd. Följden blev att Kassandros lät mörda änkan Roxane och Alexanders fjortonårige son, och därmed var den makedonska kungaätten utslocknad. Illdådet öppnade upp nya möjligheter för diadokerna. Ptolemaios skickade ut en äktenskapsinvi till Alexanders syster Kleopatra, som sedan femton år tillbaka suttit i husarrest i Sardes. Den tilltänkta bruden blev dock under oklara omständigheter dödad av sin egen kvinnliga uppvaktning när hon försökte rymma. De flesta bedömare menade att Antigonos hade gett order om mordet.

Kungaåret 306–305 f.Kr.

Antigonos och Ptolemaios framstod vid det här laget som de starkaste diadokerna, och deras strävan efter sjöherravälde på Medelhavet ledde snart till ett nytt krig. För Antigonos del sköttes operationerna av hans energiske son Demetrios, som sommaren 306 lyckades vrida Cypern ur Ptolemaios händer genom segrar både till lands och till sjöss. Fadern satt hemma i det nyanlagda Antigonea vid floden Orontes och väntade på nyheter om striderna. Plutarchos berättar vad som hände när budbäraren anlände:

Med långsamma steg och dyster uppsyn trädde han tigande in i Antigonos sal. Fullständigt utom sig och ur stånd att längre behärska sina känslor störtade denne budbäraren till mötes vid dörren, under det att stora människoskaror följde efter Aristodemos och skockade sig kring slottet. Först då höjde Aristodemos sin högra hand och ropade med skallande stämma: "Var hälsad, vår herre och vår konung – vi ha besegrat Ptolemaios i ett sjöslag, Cypern är vårt, och vi har tagit 16 800 fångar!"³

Skildringen är så teatralisk (nästan som ett manus med regianvisningar) att forskare har ifrågasatt historiciteten. Plutarchos källa kan ha varit Douris från Samos, vars historieverk var okänt för att vara komponerat som ett drama. Scenen fortsätter med att Antigonos blir krönt av sina hovmän, varefter han skickar ett kungligt diadem också till Demetrios som en tydlig signal om familjens dynastiska ambitioner. Världen hade fått två nya kungar.

Det hade alltså dröjt sjutton år innan någon vågade ta första steget, men beslutet bör rimligen ha mognat fram över tid. Redan då Antigonos delade ut satrapier i Babylon 316 hade han hälsats som kung, och Ptolemaios hade förstås en ställning som farao i Egypten. Kröningen i Antigonea kan inte ha varit ett spontant infall, utan förmodligen en planerad seger- och grundningsfest på samma gång. De övriga maktspelarna var nu tvungna att agera för att inte erkänna sig underlägsna. Antigonos startade en kedjereaktion: Ptolemaios, Seleukos, Lysimachos och Kassandros utropades också till kungar. Splittringen av Alexanders erövringar hade därmed fått ytterligare en dimension.

³ Plutarchos, *Demetrios* 17 (Theander / Harrie / Bergstedt).

Undergången

För att sätta allvar bakom orden om frihet åt grekerna öppnade Antigonos en ny front mot Kassandros i Grekland. Under åren 304–302 röntes sonen Demetrios så stora framgångar i denna kamp, att folket i Athen inte bara kallade honom för *sotér*, ”räddare”, utan också genom demokratiskt beslut slog fast att både han och fadern skulle hyllas som gudar. Även i Mindre Asien skvallrar inskrifter om hur altare restes för kulten av Antigonos. Här lades alltså grunden till ett annat av hellenismens särdrag, nämligen att härskaren dyrkades som en gud.

Men nu upprepade sig historien. Ställd inför ovillkorlig kapitulation vädjade Kassandros desperat till Lysimachos i Thrakien om hjälp. Denne vände sig i sin tur till Ptolemaios, som kontaktade Seleukos. Den gamla alliansen trädde återigen i kraft, och Antigonos tvingades till ett tvåfrontskrig. Hösten och vintern 302/301 gick Lysimachos över från Europa, samtidigt som Seleukos marscherade upp från Iran. Den sistnämnde framstod närmast som en perserkung i spetsen för väldiga härmassor, inte minst de 460 krigselefanterna. Och så kom dagen för drabbningen, där Antigonos till slut drog det kortaste strået. Plutarchos sammanfattar konsekvenserna:

Sådan blev utgången av slaget vid Ipsos. De segrande konungarna styckade nu Antigonos och Demetrios hela välde, togo var sin del av det jättelika jaktbytet och införlivade de besegrades riken med de områden de själva förut härskade över.⁴

Lysimachos och Seleukos var de stora vinnarna, men gränsdragningen i Mindre Asien förblev oklar. Tjugo år senare besegrade Seleukos sin konkurrent i ett nytt slag inte långt från Ipsos, varefter han själv blev mördad. De centrifugala tendenserna efter Alexanders död fick därmed störst genomslag just i Mindre Asien. En rad nya kungariket uppstod, inte bara Pergamon och Bithynien utan också i Kappadokien, dit sonen till Antigonos vän den persiske satrapen återvänt och tagit makten. Antigonos fick dock en postum seger i och med att hans sonson Antigonos Gonatas blev kung i Makedonien, efter att ha besegrat Alexander den stores syssling Pyrrhos. Antigoniderna satt sedan kvar på

⁴ Plutarchos, *Demetrios* 30 (Theander / Harrie / Bergstedt).

Makedoniens tron till dess romarna segrade i slaget vid Pydna 168 f.Kr. och kungadömet upphörde.

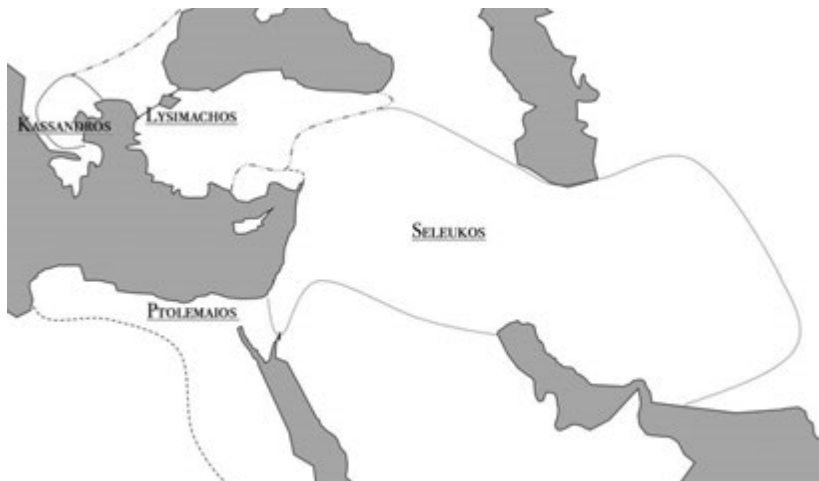

Fig. 3. Efter slaget vid Ipsos 301 f.Kr. delade segermakterna upp Mindre Asien mellan sig. Antigonos rike försvann från kartan. Karta: Olof Heilo efter Allan Klynne.

Minnet av Antigonos bland hög och låg

Antigonos den enögdes eftermäle blev inte gott; det hette att han hade varit en hårdstint herre både i ord och handling, som med orätt fikat efter de andras välden och rent allmänt agerat övermodigt. Ändå var det han som hade räddat förhandlingarna år 321 från kollaps, och som sedan funderat ut ett system för en fungerande relation mellan fria greker och härskare i en monarki. Under de sista åren ägnade han mer energi åt administration än det militära, och ska enligt spridda anekdoter ha varit både rättvis och omtyckt. Cicero, som hade tillgång till Antigonos, Antipatros och Filip II:s korrespondens med sina söner, säger att trion räknades till historiens visaste härskare.⁵ Till skillnad från de andra poly-

⁵ Cicero, *De officiis*, 2.48

gama kungarna höll Antigonos också fast vid sin maka Stratonike, och relationen till sonen Demetrios förblev god in i det sista. Visionen om ett imperium med Mindre Asien som centrum var geopolitiskt inte alls orealistisk.

I en av Plutarchos *Jämförande levnadsteckningar* håller en frygisk bonde på att gräva och böka i marken på sin gård, då han av en förbipasserande får frågan vad han håller på med. ”Jag letar efter Antigonos”, blir svaret.⁶ Det fanns alltså människor som mindes den store mannens tid vid makten som en gyllene epok. Men den tiden var nu förbi; Alexanders välde hade blivit till en mosaik av stridande småkungadömen. Till slut var det Rom som klev fram och organiserade det hellenistiska superrike som Antigonos den enögde aldrig lyckades skapa.

Litteratur

Antika källor

Arrianos, *Alexander den store [Anabasis]*, i översättning av Ingemar Lagerström, Wahlström & Widstrand 2003.

Diodorus Siculus, *Library of History*, Vol. IX–XI, Books 18–32, (Loeb Classical Library, 377; 390; 409); Harvard University Press 1947, 1954, 1957.

Justinus, *Philippiska historien*, i översättning av G. Sanndahl, Stockholm: L. J. Hjerta: 1844.

Plutarchos, *Levnadsteckningar över berömda greker och romare [Demetrios]*. Urval och översättning av Carl Theander, Ivar Harrie, Hugo Bergstedt, Stockholm: Natur och Kultur 1947.

Sekundärlitteratur

Anson, E. M., ”Antigonos, the Satrap of Phrygia”, *Historia* 37, 1988, 471–477.

Champion, J., *Antigonos the One-Eyed. Greatest of the Successors*, Pen & Sword: Barnsley 2014.

Errington, R. M., ”Bias in Ptolemy’s History of Alexander”, *Classical Quarterly* 19:2, 1969, 233–242.

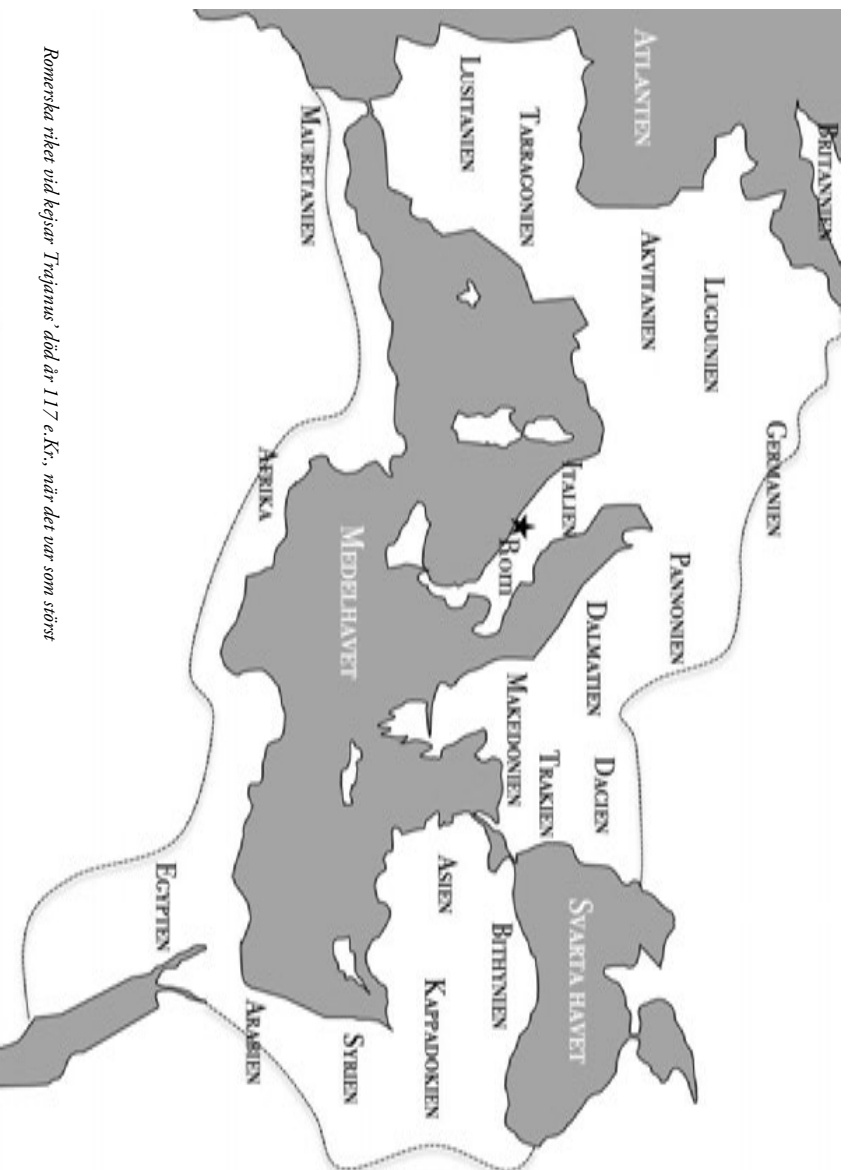
Green, P., *Alexander to Actium. The Historical Evolution of the Hellenistic Age*, University of California Press: Berkeley and Los Angeles 1990.

Müller, O., *Antigonos Monophthalmos und ”das Jahr der Könige”*, Bonn 1973.

Simpson, R. H., ”The historical circumstances of the peace of 311”, *Journal of Hellenic Studies* 75, 1954, 25–31.

Simpson, R. H., ”Antigonos the One-Eyed and the Greeks”, *Historia* 8, 1959, 385–409.

⁶ Plutarchos, *Phocion*, 29 (Theander / Harrie / Bergstedt).

Romeiska riket vid kejsar Trajanus' död år 117 e.Kr., när det var som störst

De fem goda kejsarnas rike

Det romerska riket under adoptivkejsarna

RAGNAR HEDLUND

Antikhistoriker, Uppsala universitets myntkabinett

En viss Plinius Secundus, av oss oftast kallad Plinius den yngre, skriver någon gång i början av 100-talet e. Kr. till kejsaren Trajanus från Bithynien vid Svarta Havet. Plinius har ett problem som rör offentliganställda:

...i åtskilliga städer, särskilt i Nicomedia och Nicea, utför personer som dömts till tvångsarbete, gladiatorstrid eller andra liknande straff, de kommunala slavarnas åligganden och skyldigheter och uppbär också som sådana slavar sina årliga arvoden.

Vad göra? Flera av dem är gamla och numera hederliga, så det tycks grymt att efter lång tid påföra dem deras straff. Å andra sidan, kan dömda män kvarstå i offentlig tjänst? Det känns inte rimligt det heller. Trajanus svar är förmanande och kanske, kanske något otåligt:

Min käre Secundus, låt oss nu komma ihåg att du blivit skickad till den här provinsen för att vi visste att det fanns en massa såna här saker att ta tag i!

Kejsaren påpekar vidare att straff måste avtjänas om de inte efterskänkts. Det är en fråga om viktiga principer. Om det är mer än 10 år sedan straffen utdömdes kan männen dock dömas till andra "straffliknande sysslor" — vägbyggen, rensning av kloaker med mera.

Vi vet inte mycket om Plinius den yngre. Han var brorson till den berömda naturvetenskapsmannen med samma namn (och som vi brukar kalla Plinius den äldre), vars "universalencyklopedi" *Naturalis Historia* är ett av de mest om-

fattande verk som bevarats från romersk tid och som användes långt in i medeltiden. Plinius den yngre, för sin del, är kanske mest känd för att i unga år ha bevittnat Vesuvius ödesdigra utbrott år 79, det vulkanutbrott som begravnade bland annat Pompeji och Herculaneum, vilket han beskrev för historikern Tacitus i två berömda brev. Men nu, ett 30-tal år senare, har han alltså blivit utskickad av kejsaren som ämbetsman till Bithynien vid Svarta havet. Hans uppdrag verkar ha varit att gå igenom provinsens finanser som ett slags revisor. Och i den egenskapen brevväxlar han med Trajanus om diverse göromål. Ett rätt stort antal av dessa brev finns bevarade. Vad som är än mer märkligt är att vi alltså även har ett antal av Trajanus svar.

Det paradoxala med de här texterna är att de är ovanliga, eftersom de är så vanliga. Eller rättare sagt, innehållet är vanligt. De beskriver vardagen i ett imperium. Och denna vardag ser vi ju annars inte mycket av. Det romerska imperiet tenderar ju att beskrivas närmast som det av Nazityskland ockuperade Europa – man byter bara ut stöveltrampande tyska soldater mot romerska legionärer. Detta kan gärna kontrasteras med de ”fridfulla grekerna” som naturligtvis bara pysslade med demokrati, olympiska spel, filosofi, teater och så vidare. Det här är starka bilder som lever lite sitt eget liv i populärkulturen.

Vardagen tappas dessutom ofta bort, bland historiens alla dramatiska händelser, stora män (de är ju oftast män) och omvälvningar. Det är väl svårare att skriva om en plats där inget händer. Vardagen kan verka oändligt mycket svårare att gripa. Men därför är den också så mycket mera fascinerande. Det är i det sammanhanget Plinius brevväxling med Trajanus, om diverse fredstida problem i en ganska sömnig och händelselös avkrok av det romerska imperiet, där man på det hela taget verkar ha det ganska bra, är så värdefull. De berättar om ett annat imperium, långt borta från spektakulära gladiatorstrider, galna kejsare och avrättningar av kristna.

Förra året var det 1900 år sedan kejsar Trajanus dog (år 117). Minnesåret uppmärksammades av få, som det tycks. Och samtidigt är det där året ett av de år från den romerska historien som vi oftast stöter på, utan att tänka på det. Det är ju därifrån vi har den här kartbilden av ”imperiet när det var som störst,” som ofta syns. Ändå är Trajanus liksom hans efterföljare rätt dåligt kända. Det här är ytterligare ett uttryck för ”vanlighetsparadoxen”.

Likväl framstår perioden ofta som omväldv av glans. Det pratas också ibland om de ”fem goda kejsarna” som regerade under 100-talet: Nerva, Trajanus, Hadrianus, Antoninus Pius och Marcus Aurelius. Trajanus (fig. 1) framstår som

Fig. 1. Trajanus porträtterad på en silverdenar från Rom, c. 103–111.

Foto: Gustavianum / Uppsala universitets myntkabinett

den store fältherren, och det är under hans regering Dacien och Mesopotamien erövrades. Erövringarna i Dacien dokumenterades sedermera på Trajanuskolonnen i Rom, det mest detaljerade dokumentet som finns bevarat över den romerska armén. Trajanus framstod för samtidens romare som den bästa kejsaren – senare kejsare fick tillropet att de måtte bli ”lyckligare än Augustus, bättre än Trajanus: *felicior Augusto, melior Traiano*. Hadrianus framstår som företrädarens fullständiga kontrast, han är filhellenen som lämnar tillbaka erövringarna, odlar filosofskägg och spenderar sin tid med att resa runt i provinserna. Antoninus Pius är en tillbakadragen admi-

nistratör som aldrig lämnade Italien. Och så har vi Marcus Aurelius, filosofen, som förgäves kämpar mot de egna plikterna och för ett imperium där orosmolnen börjar torna upp sig, inte minst i form av hans ohängde son Commodus.

Men är de där kejsarnas regeringar verkligen så ”goda”? Några drag kan vi i alla fall konstatera. 100-talet är ett århundrade av *Pax Romana* – den romerska freden råder faktiskt i stora delar av imperiet, bortsett från fälttågen långt borta i öster under Trajanus och problem från 160-talet och framåt vid Rhengränsen. Även inbördes råder fred; kejsare, senat och armé verkar kunna samsas om makten i riket.

100-talet präglas också av en utveckling av den romerska rättsstaten. Man har ofta förklarat 100-talets lyckliga regeringar med att romarna gick ifrån första århundradets dynastiska tänkande och istället tillämpade en meritokrati. I stället för att lämna makten vidare till sina mer eller mindre odugliga söner så valde kejsaren ut den mest lämpade efterträdaren och adopterade denne. I själva verket är det inte säkert att det fanns någon uttalad praxis för detta; det föll sig bara så att Nerva, Trajanus, Hadrianus och Antoninus Pius inte fick några egna söner, och därför fick de adoptera sina efterträdare. Marcus Aurelius gjorde sedan bara vad som var fullkomligt naturligt när han gav sin egne son Commodus makten: armén hade inte accepterat någon annan.

Men även i övrigt utvecklas imperiet från Augustus "familjeföretag" till något större och mer komplext med allt som tillhör i fråga om byråkrati, juridik mm. Denna utveckling hör samman med en stor social och geografisk mobilitet i riket. Romerska legionärer tjänstgör i rikets alla hörn, långt borta från sina hemtrakter. Trajanus själv kom från en familj i dagens Spanien som gjort karriär i imperiet. 100-talet är också, kanske mer än något annat, en tid av ekonomisk stabilitet, till och med högkonjunktur. Redan sedan tidigare hade romarna visat sig vara mästare på infrastruktur, de är ju ännu idag kända för sina vägar och vattenledningar. Under 100-talet råder en byggboom runt hela medelhavet. Mycket av de ruiner — *föra*, amfiteatrar, triumfbågar — som romarna lämnat efter sig och som de flesta förknippar med imperiet är från den här tiden. Bara en sån sak som att alla granitkolonner som syns överallt i Rom är från kejsartiden, importerade från Egypten. Då är det inte så konstigt om kejsartiden för eftervärlden framstått som en förlorad guldålder.

Ingenstans syns detta tydligare än i imperiets provinser i mindre Asien. De mäktiga storstäderna lyckades där med att skapa relationer med de romerska kejsarna. Kejsarkulten och de praktfulla tempel som uppfördes för denna, blev det synliga uttrycket för kejsarens särställning. Ett av de mest berömda är det tempel som uppfördes till Trajanus i Pergamon på västkusten, ett annat det enorma Hadrianustemplet i Kyzikos på Marmarasjöns sydkust som hyllas av den samtida vältalaren Aelius Aristides. Städer som uppförde sådana här tempel kunde föräras den prestigefyllda titeln *neokoros* ("tempelväktare"), som tecken på deras speciella förhållande med Rom.

Ett annat uttryck för de här städernas relationer med de romerska kejsarna finner vi på de mynt som slås i städerna under den här perioden (fig. 2–3). Det rör sig om enorma mängder företrädesvis mindre bronsmynt, antagligen primärt avsedda

Fig. 2-3. Domitia, kejsar Domitianus' hustru och kejsarinna, avbildad på ett bronsmynt från Efesos. På andra sidan av myntet avbildas den berömda kultstatyn från stadens enorma Artemistempe, ett av antikens sju underverk. Mynt av den här typen är mycket vanliga från mindre Asien under romersk tid. Foto: Gustavianum / Uppsala universitets myntkabinett

för lokal cirkulation. Dessa avbildar i allmänhet något romerskt motiv på ena sidan, oftast kejsarens porträtt, men det förekommer också bilder av andra medlemmar i kejsarfamiljen, gudinnan Roma eller något annat som symboliskt anknyter till Rom, som till exempel en personifikation av den romerska senaten. På andra sidan brukar det finnas något motiv som anknyter till staden, till exempel ett tempel, en gudabild eller scener ur stadens mytiska förflutna. Det romerska och det lokala möts hela tiden.

Vid sidan av kejsartempler färdigställdes flera enorma byggprojekt på 100-talet. Artemision i Sardes, ett av den antika världens största tempel, hade påbörjats under hellenistisk tid men byggdes om under 100-talet för att även kunna tjäna kejsarkulten. Kanske blev templet aldrig helt färdigt. Ett annat exempel är Apollotemplet i Didyma (fig. 4), liksom templet i Sardes påbörjat under hellenistisk tid men aldrig helt färdigbyggt. Det sista arbetet med reliefer och friser, bland annat berömda Medusa-huvuden, brukar dateras till Hadrianus tid.

Fig. 4. Det enorma templet helgat åt Apollons orakel i Didyma, ett av tidens många storslagna byggprojekt som aldrig färdigställdes. Foto Ragnar Hedlund.

I Efesos, det romerska mindre Asiens huvudstad och berömt från aposteln Paulus mission som återges i Apostlagärningarna, finns också flera spår av stadens relation till kejsarna. Ett av de mest berömda är det så kallade Hadrianustemplet (länge avbildat på en av de turkiska lirasedlarna!), och som uppfördes av en privatperson, en P. Vedius Antoninus Sabinus, till staden Efesos, gudinnan Artemis och kejsaren. Bara en liten bit därifrån ligger en praktfull fontän, dedicerad till Trajanus av en annan privatperson, en T. Claudius Aristion. Det mest berömda torde vara det så kallade Celsusbiblioteket, rest av en viss T. Julius Aquila Polemaeanus – konsul för år 110 – till minne av hans far, Ti. Julius Celsus Polemaeanus, som var konsul år 92 och proconsul i provinsen *Asia* år 106/107 (fig 5). En inskrift på grekiska och latin redogör för Celsus karriär och statyer visar upp hans olika dygder. Celsus presenterar sig här som lika mycket grek som romare, lika mycket en tjänsteman i imperiet som medborgare i Efesos. Celsus är en typisk representant för den nya elit som fick chansen till socialt och ekonomiskt avancemang i det romerska riket.

Fig. 5. Celsusbiblioteket i Efesos. Detta är ett av de mest praktfulla uttrycken för mindre Asiens självmedvetna eliter och deras ambitioner i det romerska riket. Foto Olof Heilo.

Ett annat samhällsfenomen som imperiet hämtade sin sammanhållning ur hittar vi ett exempel på i Euromos i Karien, längre söderut. Stadens välbevarade Zeus-tempel (daterat till Hadrianus regering, som mycket annat i mindre Asien) är ett uttryck för liturgierna, det fenomen som innebar att samhällsmedborgare förväntades bidra till stadens byggnader och offentliga liv. På Zeustemplets kolonner finns plaketter, där det finns inskrivet vilken medborgare som donerat medel till just den kolonnen. Somliga plaketter är inte ifyllda, och dessa kolonner har heller inte blivit färdigställda.

Möjligheterna till socialt avancemang inom imperiet och liturgisystemet kunde förstås leda till konkurrens på det lokala planet mellan ambitiösa och kapitalstarka individer. Ett mer udda exempel på detta finner vi i Labraunda (Karien), som svenska arkeologer grävt ut sedan 1948. Detta är en helgedom belägen i bergen inte långt från staden Mylasa och här finns i den centrala helgedomen två portiker, den ena dedicerad till Trajanus och den andra till Trajanus eller Hadrianus, att döma av den fragmentariska inskriften. Båda har bekostats av före detta präster i helgedomen. De var så angelägna att smälla upp monumentala byggnader och tillägna dem kejsarna att de inte såg till att bygga ordentligt. Så den ena byggnaden byggdes med otillräckligt fundament, sättningar uppstod i grunden och byggnaden kollapsade ganska snart. Så attraktivt var det att tävla om kejsarens uppmärksamhet att en social position bokstavligen kunde byggas på lösan grund.

Så här kan vi hålla på ganska länge. En lång rad exempel visar på att städerna i mindre Asien framstår under 100-talet som starka, rika och självmedvetna. Det går helt enkelt bra för det kejsarliga företaget. Det har expanderat globalt och alla vill ha del av franchisen.

Det är detta imperium Plinius brevväxling med Trajanus ger oss en unik inblick i. Olika vardagliga ärenden avhandlas. I staden Prusa ska ett bad anläggas. Man hittar slavar i armén, men har de blivit tvångsrekryterade? Brandsläckningen fungerar dåligt – ska man låta stadsborna bilda en brandkår? Nej, för såna blir förr eller senare alltid politiska klubbar! Invånarna i Nikomedia har spenderat över tre miljoner sesterter på att bygga en akvedukt som aldrig blivit klar – den måste bli färdig. Men vem är ansvarig för att man slösat bort så mycket pengar?! Invånarna i Nicaea vill bygga klart sitt gymnasium – ja, de här ”små grekerna” är ju så förtjusta i sina gymnasier ... kan tillstånd att använda kejsarliga kurirservicen efter att giltighetstiden gått ut? Nej, det kan de inte! Hur ska vi

ställa oss till föreningskassor för fattigunderstöd? Om de är lagliga finns inget skäl att ingripa, så länge de inte används för att ställa till problem.

Det mest berömda brevet handlar om en konstig religiös sekt som kallas kristna och som man inte riktigt vet hur man ska göra med. Såna här hemliga verksamheter kan romarna inte tolerera, men kultanhängarna tycks inte direkt ägna sig åt något som är direkt straffbart. Trajanus svar är speciellt intressant här: inte under några omständigheter ska vi jaga dem. Inte heller ska man acceptera anonyma anklagelser, för sådant är inte värdigt vår tid. Här framkommer det kanske mest värdefulla med Plinius brev: de ger en inblick i hur romarna verkar se på sin egen civilisation. Det är ett rike byggt på rättssäkerhet, rättigheter och skyldigheter.

För att säkerställa att tillräckligt många valde att ställa upp på imperiet var romarna angelägna att ändra i fungerande system så lite som möjligt; de verkar ha haft ett utpräglat system för *laissez-faire*, inte minst ekonomiskt. Trajanus betonar flera gånger i sina svar till Plinius vikten av att man bör hålla sig till städernas egna lagar. Ja, det går att bygga en akvedukt, om det ryms inom befintlig beskattning. Men ta inte ut extraskatter! Det här är ytterligare en "factoid", att provinserna ska ha dignat under blytung skattetryck. Vad vi vet om beskattningen i imperiet så verkar den tvärtom ha varit väldigt låg, i alla fall i långa perioder. Det beror säkert lika mycket på att romarna verkar ha haft ganska dimmiga begrepp om vad vi skulle kalla "nationalekonomi" – man visste helt enkelt inte vilka tillgångar man hade, eller hur mycket saker kunde eller borde kosta. Man tog ut skatter om och när de behövdes. Eller så erövrade man något.

Det är kanske därför Plinius ibland verkar mer än lovligt vankelmodig, vilket också antyds av vissa av Trajanus svar: "kom ihåg, min käre Secundus" kan han alltså skriva, "att det var just för att jag litade på att du skulle kunna klara av detta som jag utsåg dig till den här posten." Men man kan inte riktigt klandra Plinius. Han hade alltså antagligen inte fått några speciella direktiv, utom att använda sitt mer eller mindre goda omdöme.

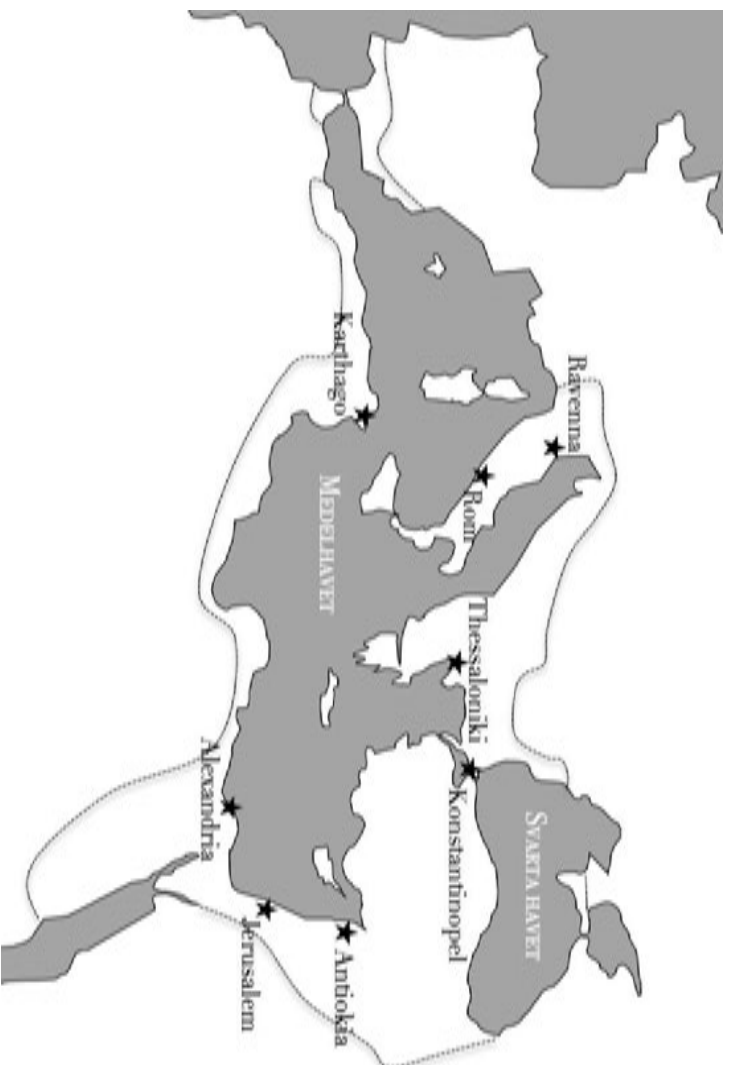
Det romerska riket under denna tid var i själva verket mycket under-administrerat. Romarna förlitade sig på mindre Asien, och mindre Asien samarbetade. Men varför gick det då så bra för just det här området? Det finns säkert flera förklaringar till detta. Gissningsvis spelar det en viss roll att de tidigare haft erfarenheter av de hellenistiska kungarna. De här städerna var också helt enkelt rika och mäktiga, eftersom de låg strategiskt till. Flera av hamn-

städerna kunde fungera som viktiga omlastningsplatser för handel mellan östra Medelhavet, till exempel Egypten, och Rom. Städer i inlandet låg längst viktiga handelsvägar. På flera öar och i städer inåt landet tjänade man förmögenheter på att exportera olika slags färgad marmor till Rom, där det fanns ett enormt sug efter sådana exklusiva byggmaterial. De romerska kejsarna var tvungna att samarbeta med de här städerna och gjorde det också.

Vi ska förstås inte överromantisera imperiet. Det är segrarens historia som skrivs här. Andra historier skulle kunna berättas, till exempel av de miljontals slavar som med sitt arbete bar upp ett extremt ojämlikt imperium. Av kvinnorna, ännu långt ifrån något slags jämlikhet. Och naturligtvis fanns våldet alltid där som en möjlighet. Romarna var alltid beredda att statuera exempel, hårt och blodigt. Ett exempel är Bar Kochba-upproret i Judéen 132—35, som ledde till att judarna förvisades från Palestina, att tempelkulten i Jerusalem lades ned och att den judiska diasporan därmed inleddes. Budskapet var tydligt: man ska inte ens tänka på att försöka sätta sig upp mot romarna. Samtidigt kan man inte komma ifrån att riket fungerade därför att tillräckligt många såg fördelarna med att ställa upp på det. Vid sidan av akvedukter, vinodlingar, skolor och säkerhet på gatorna – och annat som räknas upp i den numera klassiska scenen ur Monty Pythons film *Life of Brian* där de judiska motståndsmännen motvilligt tillstår imperiets förtjänster – kunde romarna nämligen erbjuda fred.

Systemet fungerade ganska bra så länge tiderna var goda. Det var de inte så länge till. Redan efter Marcus Aurelius död blev tiderna sämre: ett rike av järn och rost, som den samtida historikern Dio Cassius uttryckte det. Commodus regering blev turbulent och efter hans död (han mördades år 192) utbröt vad som i praktiken var ett inbördeskrig mellan flera tronpretendenter i olika delar av riket. Så här i efterhand vet vi att det gick ganska bra ändå. Mindre Asien gick en ny storhetstid till mötes under början av 200-talet och Roms fall, som eftervärlden varit så förtjusta i att älta, var ännu långt borta. Men icke desto mindre: de fem goda kejsarnas rike varade inte.

Men man kan undra hur de romare som upplevde 100-talets högkonjunktur såg på sitt rike och vad det åstadkommit. Tänkte Plinius, Celsus, Aristion och de andra att de levde i historiens fullbordan, att deras samhälle aldrig skulle kunna omstörtas? Och varför blev det inte så – levde de kanske över sina tillgångar? Tärde de för hårt på sin omgivning och miljö? Det är en tanke som tål att begrundas inte minst i vår egen tid.

Det östromerska (bysantinska) riket och några av dess viktigaste städer under Justinianus I:s regeringstid (527–65)

Victoria och den kosmiska segers idé i senantikens visuella kultur

CECILIA OLOVSDOTTER

Senior forskare, Svenska forskningsinstitutet i Istanbul

Den senantika perioden (ca 300–600) präglades samtidigt av genomgripande transformation och stark traditionalism. Medan det romerska imperiet gradvis söndrades och krympte intensifierades och expanderade den romerska segers idé (*Victoria Romana*), och därmed den romerska segergudinnan Victorias närvaro i rikets visuella kultur. Seger, *victoria*, hade tidigt kommit att bli en central och vittspännande komponent i romarnas historiska och religiösa konstruktion av makt, tätt sammanvävd med idéer och trosuppfattningar kring liminalitet, transcendens, odödlighet och det gudomligas verkan i mänskliga skeenden. I konsten fick Victoria gestalta allt detta. Victoria-bildens fortlevnad och nyformuleringar i det kristna imperiet speglade dess djupa förankring i romersk föreställningsvärld och dess outhärlighet i propagerandet av kejserlig seger och världsmakt.

I denna essä kommer jag att fokusera på Victorias roll i det kosmiska bildspråk som utvecklades i senantik tid för att skildra romersk seger och makt.¹ Men först en tillbakablickande presentation.

¹ Denna essä utgår från ett föredrag jag höll vid Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul i maj 2017, och anknyter till min pågående forskning inom ramen för ett antik- och konstvetenskapligt projekt finansierat av Marcus och Amalia Wallenbergs Minnesfond.

Victoria: från segergudinna till universell kraft

Den romerska segergudinnan Victoria räknas till en av flera arkaiska krigs- och segergudinnor med ursprung i det centralitaliska området.² Hennes första romerska tempel invigdes år 294 f.Kr. på Palatinen, den republikanska elitens och sedermera kejsarnas residensområde, vilket visar att hon tidigt hade en framträdande plats i Roms maktpolitik. Om tempelstatyn vet man inget, medan den första dokumenterade bildframställningen av Victoria är en förgylld bronsstatyett av Nike – ett romerskt krigsbyte från Tarentum 272 f.Kr. Denna hellenistiska statyett skulle komma att spela en emblematisk roll i övergången från republik till kejsardöme, och i romersk politik allt framgent, genom att Octavianus (sedermera Augustus) lät installera den invid ett segeraltare (*Ara Victoriae*) i senatshuset (*curia*) till minne av sin seger över Marcus Antonius och Cleopatra vid Actium (31 f.Kr.), och bli ”primärtypen” för den romerska seger-

Fig. 1: Octavianus, *denarius* (revers), 31–29 f.Kr. Foto Wikimedia Commons

gudinnans visuella gestaltning. Altarstatyetten återges på mynt utgivna av Octavianus-Augustus (Fig. 1) och visar en bevingad och ungdomligt graciös kvinnofigur stående i ett danslikt språng ovanpå en glob (jordens och världsherraväldets symbol), klädd i en dubbelgördlad tunika vars vindsvepta tyg vittnar om hennes luftburna natur; med sin utsträckta högerhand kröner hon en (osynlig) segrare med en lagerkrans, på vänster arm vilar en palmkvist. Denna s.k. altartyp skulle upprepas och omgestaltas igen och igen i takt med att den romerska segertanken vann insteg i

imperiets offentliga och kulturella liv, och låna form till senantikens kristna ängel. Medan den religiösa kulten till Victoria i första hand förefaller ha varit en kejsarlig och militär angelägenhet fick hennes bild och själva idé spridning i

² Vica Pota, Vacuna, Menerva/Minerva, Bellona.

breda folklager, där hon fick personifiera varje romares välgång och det goda liv efter detta som i romersk tro var belöningen för dygder och förtjänster.

Genom de fem första århundradena av vår tideräkning identifierades Victoria allt starkare med den romerske kejsarens faktiska och ideala segerrikedom, vilken proklamerades över det växande riket genom en gradvis mer standardiserad, komplex och symbolisk triumfalkonst. På triumfbågar, kejsarkolonner, mynt och medaljer sågs gudinnan ledsaga kejsaren i krig, föreviga hans bragder genom att nedteckna dem på en sköld (*clipeus*),³ åtfölja honom när han återvände från krig (*adventus*), och kröna honom med lager då han firade triumf. Victoria var segrerns gudomliga *genius* inneboende i den kejsarliga personen, hans aktiva medskapare av Roms och världens historia, och hennes gestalt bredvid hans annonserade hans egen gudomliga status. Victoria kunde symboliskt eskortera kejsarens fysiska person då han passerade under triumfbågars valv på sin triumfvagn; schemat med två motställda Victorior i bågspandrilles (*Fig. 2*) blev vanligt förekommande i arkitektur och konst ända in i medeltiden.

Fig. 2. Titusbågen, Rom 81 e.Kr: Victorior i centralvalvets spandrilles. Foto Cecilia Olovsson

³ En *clipeus virtutis*, ”dygdesköld”, tilldelades romerska medborgare för offentlig förtjänstfullhet; jfr *imago clipeata*.

Likt Jupiter, Minerva, Venus och Roma kunde kejsaren i myntbilder framställas med en *victoriola* (Victoria-figurin) i handen till tecken på hans gudomliga segerrikedom; ett symboliskt motiv som kom att omsättas i verklighet när 300-talets kristna kejsare gjorde *victoriolan* till ett fysiskt insignium. Victoria stående på en glob med kejsarens eller en gudoms sköldporträtt (*imago clipeata*)⁴ lyft mot himlen blev från 200-talet ett återkommande motiv med apoteotisk innebörd vilket senare skulle inspirera framställningar av Kristi uppståndelse. Victorias bild ingick även naturligt i cirkusanläggningars program, och från 100-talet fick hon representera seger över döden på gravmonument.

Fig. 3. Sarkofag (detalj), Efesos 100-200-tal;
Istanbuls Arkeologiska Muséer.
Foto Cecilia Olovsson

Victorias många bilder vittnar om att hon var unik inom den romerska gudaskaran, och tämligen olik den grekiska Nike, i sin komplexitet och mångfunktionalitet. Likt Nikes var hennes ursprungliga och essentiella väsen jungfruligt, mobilt och gränsöverskridande: hon var en ungdomlig "budbärar"-gudinna i ständig rörelse mellan gudarnas himmel och människornas jord, en fri ande som delade sin asexuella status med imperiets andra stora krigsgudinnor Minerva, Bellona och Roma. Men denna "urbild" kom att nyanseras och breddas genom den romerska segerideologins utveckling mot en alltmer kosmisk formulering, där kejsarlig seger likställdes med pånyttfödelse av inte bara Romarriket utan hela världssalltet, och där fred, välbstånd och lycka blev alltmer centrala begrepp. Som exponent för den *felicitas temporum*, "tidernas lycka", som idealt inträdde efter varje romersk

⁴ En officiell romersk porträttform som tjänade att odödliggöra den avbildade.

seger kunde Victoria från 100-talet uppvisa kvinnliga attribut som arketypiskt associeras med regeneration och välstånd, dvs sexualitet och fruktbarhet, och bära ett leende på läpparna (Victoria *Laeta*, Victoria *Felix*, den glada och lyckliga Victoria). Denna fredliga, sinnliga och lyckliga Victoria, som ofta lånade fysiska drag från kärleksgudinnan Venus,⁵ återfanns också inom gravkonsten, där hon indikerade de odödligas salighet (*Fig. 3*). Över tid utvecklades ett antal signifikanta variationer på Victorias femininitet: hon kunde framställas som en livlig flicka, en högtidlig ung dam, en mogen kvinna med en modergudinnas fylliga kropp, en maskulint robust krigsmö, en bevingad Venus-Felicitas, en erotiskt lättklädd nymf, en furie spetsande gotiska "barbarer" till döds, en fridsamt svävande ängel med könsneutrala attribut, etc. De många olika bildtolkningarna av segrers gudomliga väsen speglar de sätt på vilka det sågs gripa in i mänskliga omständigheter och strävanden, och därigenom förverkliga gudarnas vilja med Rom och dess folk. Denna komplexa, universella förståelse av Victoria var instrumental för hennes fortlevnad och införlivande i det kristna imperiets segerideologi och -konst.

Den senantika bilden av Victoria: tradition i förändring

Den konflikt mellan omvälvning och tradition som gör sig påmind på de flesta samhällsplan mellan Konstantins och Justinianus regeringar (306–565) återspeglas också inom bildkonsten, särskilt kejsarkonsten, där (lite förenklat) ett traditionellt innehåll ges en ny formdräkt. Det historicerande bildberättande som präglade den romerska konsttraditionen övergår i en pseudo-historisk symbolism där rumstidliga sammanhang upplöses i en abstrakt och statisk kosmisk ordning. Denna ordning vidmakthålls genom romersk segermakt, och kejsaren är dess absoluta mittpunkt, en herre och gud (*dominus et deus*) över sitt jordiska rike till spegling av Kristus himmelska herravälde. Kejsaren hälsas som *Semper Victor* ("Ewig Segrare") och *Victor Omnium Gentium* ("Alla Folks Besegrare"),

⁵ Victorias association till Venus etablerades genom epitetet *Victrix* (Venus *Victrix*, "den segrande Venus") redan i senrepublikansk tid, och kan i sin tur sammankopplas med Julius Caesars och den första romerska kejsardynastins anspråk på gudomlig härstamning från Venus (Venus *Genetrix*, "Moder" Venus).

och i tidens politisk-filosofiska texter kopplas hans segermakt till det Eviga Roms idé, *Roma Aeterna*: det romerska imperiet som evigt föds på nytt genom dess härskares segrar. Victorias bild förblir närmast oskiljaktig från kejsarens, och speglar i sin blandning av traditionella och nya former den intensifierade segerkult som knyts till kejsaren under dominatet, då det romerska imperiets idé sammansmälter med kristna formuleringar kring seger, makt och gudomlighet i såväl världslig som metafysisk bemärkelse. Det faktum att den romerska segergudinnans bild inte endast fortlever utan faktiskt också vidareutvecklas i det kristna imperiets konst hänger ihop med den nya teologiska formuleringen av seger som ett samband mellan kejsarens seger över världen och Kristi seger över döden. Victoria må inte längre vara föremål för officiell religiös tillbedjan, men hennes formella "avsättning" som gudinna under kejsar Gratianus (382)⁶ innebär alls inte att hon berövas sina gudomliga kvalitéer. I det sena Romarrikets bildvärld representerar Victoria en transcendent kraft av universell relevans vilken omfattar världsligt och sakralt, polyteistiskt och kristet, offentligt och privat, kollektiv och individ, timlighet och evighet.

Victoria och segerängeln återfinns från mitten av 300-talet i snart sagt alla konstnärliga medier: i skulptur och relief i sten och metall, i mosaiker, i elfenbensverk och bokilluminationer, på textilier och diverse föremål av olika form och funktion utförda i enklare material såsom ben, bly, tenn, glas och trä – och lika ofta som någonsin på mynt och medaljer. Sammanhangen där Victorias bild förekommer blir också fler: vid sidan av den kejserliga sfärens konst och arkitektur, arenakonsten (cirkus, hippodrom) och gravkonsten tar den nu även plats i ämbetsmannakonsten, i kristen konst och arkitektur inkl. pilgrims- och andra objekt för kristen rit och kontemplation, och i hemmets sfär (inredning, finare bruksföremål). Signifikant nog upptas Victoria även i den härskarkonst som skapas för det senromerska rikets motståndare och besegrare, såsom de germanska langobarderna⁷ och de persiska sassaniderna.⁸

⁶ I samband med den slutliga striden mellan kejsaren och Roms senat om segeraltaret i *curia*.

⁷ Valdinievole-plattan eller "Agilulfs lamell", ett reliefsmyckat visir attribuerat till kung Agilulfs langobardiska styre i Italien (specifikt Rom) ca 590-616; Florens, Museo Nazionale di Bargello.

⁸ "Spandril"-relieferna över den monumentala bågöppningen till kung Khosrow II Parvez ("den Segerrike") *ayvan* eller "grotta" i Taq-e Bostan, Kermanshah (Iran), ca 600.

Victoria i det senantika kosmos: några bildexempel från Konstantinopel

En av den senantika bildkompositionens främsta principer är stratifiering, dvs en horisontell uppdelning i "kosmiska system" av två eller flera graderade sfärer inom vilka de enskilda motiven regleras enligt ytterligare principer såsom centralitet, symmetri, och statusmarkerande storleksskillnad och placering. Symboliska förhållanden mellan figurer och scener betonas framför fysiska och kronologiska sammanhang. Den senantika triumfalkonstens kosmiska bildprogram syftar till att åskådliggöra hur romersk seger omfattar och ordnar hela världssalltet, och som själva sinnebilden för romersk seger återfinns Victoria på alla dess plan och i olika form, där varje form (typ) speglar en aspekt, kvalitet eller funktion av seger. Galerius triumfbåge i Thessaloniki (298–303) utgör ett tidigt praktexempel på ett sådant kosmiskt system, med sina tjugutalet Victorior av sju olika typer fördelade bara över den fjärdedel som nu återstår av monumentets reliefprogram. Ett annat praktexempel är sockeln till Arcadius triumfkolonn på Forum Arcadii i Konstantinopel (vid dagens Aksaray) rest 401–421 som minnesmärke över den kejserliga militäraktionen mot stadens gotiska minoritet år 400 (*Fig. 4*). Av det fysiska monumentet återstår idag endast fragment, men en detaljerad grafisk dokumentation ur det s. k. Freshfield-albumet visar hur det fortfarande tedde sig på sent

Fig. 4. Arcadius-kolonnens sockel mot syd, Konstantinopel 401–21; teckning av okänd, 1574. Ur J. Kollwitz, Oströmische Plastik der theodosianischen Zeit, Berlin 1941, Beilage 5

1500-tal.⁹ Medan kolonnskäftets reliefband skildrade själva kampanjen i traditionell romersk stil, framställde sockelns stratifierade kompositioner firandet av segern i ceremoniella och symboliska termer. I fyra register per sida visualiserades den senromerska triumfens huvudteman: den gotiska fiendens förkrossande nederlag, det massiva krigsbytet, goternas och alla länders rituella underkastelse, kejsarens *adventus* och triumf i följe av ämbetsstat och militär, och segerns himmelska bejublan. Victoria återfanns i nästa samtliga bildregister. Liksom kejsaren framställdes hon i symmetriskt motställda par,¹⁰ vilket underströk scenernas symboliska natur och förmedlade en kosmiskt harmonisk bild av kejsarmakten. På den här illustrerade sydsidan t.ex. sågs (längst ner) två Victorior släpa underkastade goter i håret i spetsen för undergivet knäande processioner av provinspersonifikationer, en scen på temat ”seger över alla folk”; (nedre mitten) två *victoriolae* sträcka segerkransar över kejsarnas huvuden i täten av *adventus*-processioner; och (övre mitten) två Victorior sväva stilla med ett lagerkransomslutet *chi-rho* – den kristne kejsarens segertecken – mellan sig i en abstrakt rymd inramad av vapentroféer och avhuggna krigarhuvuden. På de östra och västra sockelsidorna sågs samma typ av himmelska Victoria-par sväva i sällskap av fladdrande putti och Sol och Måne körande sina fyrspann – traditionella figurkonstellationer vilka proklamerade den cykliska regeneration som åstadkommits genom den kejserliga segern. I Arcadius-sockelns kosmiska kompositioner räknades besegrade goter, krigsbyte och provinspersonifikationer till den jordisk-timliga sfären och flygande Victorior, Sol-Luna och putti till den himmelska och eviga sfären, medan den mellersta sfären hörde till kejsaren i vars person, liksom i Victorias, himmel och jord förenades. Schemat med två mot varandra flygande Victorior hållande en apoteotisk segersymbol mellan sig hade föregångare på romerska triumf- och gravmonument, och utgjorde förlaga till den vanligaste typen av kristen ängel, segerängeln, i senantik och tidigmedeltida bildkonst.

En kondenserad variant av Arcadius-sockelns kompositioner ses i den berömda s.k. Barberini-diptyken (*Fig. 5*), ett elfenbensassemblage skapat i Konstantinopel ca 500–550 vars fem reliefpaneler i tre horisontella plan bildar ett

⁹ Okänd konstnär, 1574; Cambridge, Trinity College Library. Albumet innehåller 21 akvarellerade teckningar av det dåtida Konstantinopels historiska sevärdheter, nu tillgängliga online på <http://trinsites-pub.trin.cam.ac.uk/james/viewpage.php?index=1712>.

¹⁰ Bilden av de två kejsarna är rent symbolisk: formellt delade senromerska kejsarkollegor äran av alla segrar, men Arcadius och hans bror och medkejsare i väst, Honorius, möttes i realiteten aldrig.

Fig. 5. "Barberini-diptyken", Konstantinopel ca 500-550. Paris, Louvren. Foto Wikimedia Commons

kosmiskt hyllningsprogram till en kejserlig segerherre som kan vara Anastasius I (r. 491–518) eller Justinianus (r. 527–565). Victoria återfinns på samtliga tre plan. I nederpanelens jordiska sfär marscherar hon energiskt i täten av en tudelad procession av tributbärande germaner och perser, dvs ”alla folk”; med sin högra hand sträckt mot kejsarens figur rakt ovan annonserar hon att de besegrade folken är *hennes* tribut. I den mellersta sfärens centralpanel, vilken domineras av den Mars-like kejsaren framsprängade till häst mellan en kapitulerad german och en yppig Tellus vilande med manteln fylld av frukt (ett *felicitas temporum*-motiv), återges Victoria som en *genius* fritt svävande ovanpå en glob med högerhanden utsträckt för att lägga en (försvunnen) lagerkrans på kejsarens huvud: en levande manifestation av kejsarens personliga *victoria*, vars påtagligt kvinnliga kroppsattribut för tankarna till Venus (Mars gemål) liksom till Tellus nedan. I panelen till vänster om denna centralscen återkommer Victoria som en diminutiv *victoriola* ceremoniellt framburen av en general: den romerska arméns gåva till dess översta befälhavare. I överpanelens himmelska sfär, slutligen, antar Victoria formen två androgyna Victorior svävande i symmetrisk formation medan de bär upp en himmelssköld (*clipeus caelestis*) med Kristi bröstbild omgiven av astrologiska symboler: en tablå av den gudomlige segrarens apoteos. Med en korskrönt kejsarspira i vänster hand och högerhanden formad i en välsignelsegest annonserar Kristusfiguren en kosmisk segermakt som reflekterar och legitimerar kejsarens jordiska. Den könsneutrala, sedesamt påklädda och moderiktigt friserade framställningen av de i övrigt mycket klassiska Victorior som åtföljer himlens konung kan tillskrivas en önskan att särskilja kristendomens teologiska segerbegrepp från den polyteistiska segerkultens, och den romerska segergudinnans fysik – och kvinnlig kroppslighet i allmänhet – från framställandet av kristen gudomlighet. Resultatet är en kristen segerängel, *Angelus Victoriae*.

Victoria ses även i några ”kosmiska” verk skapade till minne av enskilda personers framgångar i det offentliga. Flera framträdande exempel återfinns bland de s.k. konsulardiptykerna, elfenbensverk beställda och distribuerade som minnesgåvor av de ärligen utnämnda konsulerna i Rom och Konstantinopel mellan ca 370 och 541. Konsulardiptykernas bildframställningar kretsar typiskt kring konsulär status och ceremoniel, vilka sedan konsulatets instiftan med den romerska republiken på 500-talet f.Kr. korresponderade med triumfatorns, och genom ämbetets drygt tusenåriga historia förblev viktiga symboliska exponenter för romersk seger och imperium. I några paneler av östkonsuln Flavius Ana-

stasius diptyker (517) kan man hitta hela sex Victorior fördelade parvis över reliefkompositionens tre register (Fig. 6). I bottenregistrets övre hälft ses två (vinglösa) Victorior med korsprydda *tabulae* (en referens till kejserlig seger)¹¹ leda fram hästar i en heraldisk hänvisning till Hippodromen, Konstantinopels största arena, där konsulerna presiderade över bl.a. hästkapplöpningar i samband med sina ämbetsstillträden, och där de Blå och Gröna fraktionerna var de mest framgångsrika i tävlan om seger. I mellanregistret, konsuls officiella sfär, ses två *victoriolae* frontalt uppställda på den konsulära ämbetsstolen; med öppna vingar och karakteristiskt vind-svepta tunikor lyfter de kejsarens *imago clipeata* över sina huvuden i en apoteotisk hyllning till kejserlig seger, och till påminnelse om att konsuls status utgår från kejsaren. I toppregistrets himmelssfär uppbär två Victorior Anastasius I sköldporträtt på en lagergirland som del av en dynastisk konstellation vilken även innefattar kejsarinnan Ariadnes och en ex-konsuls sköldporträtt, alla tre fästa likt

Fig. 6. Panel från en av Flavius Anastasius konsulardiptyker, Konstantinopel 517.

Verona, Stiftsbiblioteket.

Foto Cecilia Olovsson 2005, Pl. 11:3 a

¹¹ Korset refererar till kejserlig seger (genom Kristus; jfr Konstantins segerinsignium *labarum*) och det kejserliga segermonopol som föreskrev att varje seger utgick från och tillkom kejsaren.

akroterier ovanpå den tempelliknande gavelstruktur som omsluter konsuln. I detta "konsulära kosmos" genomsyrar således kejserlig seger, genom Victorias gestalt, samtliga nivåer, och proklamerar att firandet av konsuln Anastasius installation också och framför allt är en segerhyllning till kejsaren Anastasius och hans ätt – en ätt till vilken konsuln talande nog räknas.¹²

Från Anastasius I regeringsstid, närmare bestämt ca 500–505, härrör också socklarna till två av ursprungligen sju hyllningsmonument till körsvennen Porphyrios som en gång stod på spinan i Hippodromen, resta av den Blå resp den Gröna fraktionen för vilka Porphyrios tävlade växelvis under sin exceptionellt segerrika karriär. Relieferna som täcker den bildrikare s.k. "Gröna" eller "Nya" socklens fyra sidor (*Fig. 7 a-b*) är ordnade i ett kosmiskt system om tre register, och Victoria återfinns i flertalet av dem. Mest iögonfallande är de fyra Victorior som sträcker sig över hörnen mellan de fyra översta bildregistren, dubbelt så stora som Porphyrios själv där de står med utbredda vingar, klassiskt fladdrande tunikor och händerna lyfta till stöd åt fyra inskriftsfält och (den försvunna) hedersstatyn därovan. De fyra segergudinnorna inramar fyra identiska representationer av Porphyrios framkörande sitt fyrspann i frontalt majestät med en segerkrans triumfatoriskt lyftad i ett schema som hämtats från framställningar av Sol-Helios och Apollo körande sina fyrspann i triumf över himlen. Ovan/bakom den Sol-like Porphyrios reser sig personifikationen av en stad där han har segrat; på basens baksida (*a*) ses Berytus,¹³ på dess framsida (*b*) en horisontellt svävande Victoria-Constantinopolis vars trekammade hjälm är ett tidstypiskt attribut för just Konstantinopels stadsgudinna. Basens nedre och mellersta bildregister framställer scener från arenan, varav de på framsidan (starkt eroderade och därför ej i bild) är särskilt intressanta. I bottenregistret ses här Porphyrios rida "banan" fram i ett triumfvarv, i mellanregistret knäböjer han ceremoniellt framför Victoria som "nedstigen till jorden" skyndar fram med karakteristiskt fladdrande tunika för att kröna honom med en lagerkrans i närvaro av en togaklädd ämbetsman och grupper av jublande fraktionister. I detta kosmiska system representerar Porphyrios ritt runt banan den jordiska och timliga segerns sfär, Victorias kröning av Porphyrios en transcendental sfär där

¹² Fl. Anastasius var brorson till Anastasius I, vilken företrädesvis utnämnde släktingar till östkonsulatet; i konsulardiptykerna bevarade från hans regeringstid förekommer Victorias bild endast i sådana beställda/utgivna av släktingar.

¹³ Namngiven genom en inskrift ovanför hennes figur.

mänsklig och gudomlig seger möts, och "Porphyrios-Sol" framkörande sitt spann i kretsen av Tychae (stadsgudinnor) och Victoriae – symboliskt en Victoria för var och en av hans "många hundratals segrar"¹⁴ – den evige segrarens himmelska apoteos.

Fig. 7 a-b. Segermonument till Porphyrios från Hippodromen i Konstantinopel ca 500–505, Den "Gröna" el "Nya" basen: a. baksidan b. framsidan (detalj); Istanbul's Arkeologiska Muséer. Foton Cecilia Olovsson

¹⁴ Som det står att läsa på en av de inskriftstavlor som uppbärs av Victoriorna; *Anthologia Graeca*, epigram 356.

Litteratur

- Berefelt, Gunnar, *A study of the winged angel: the origins of a motif*, (Stockholm Studies in History of Art, 14), Stockholm 1968.
- Gagé, Jean, 'La théologie de la victoire impériale', *Revue historique* 171, 1933, 1-43.
- Heim, François, *La théologie de la victoire de Constantin à Théodose*, Paris 1992.
- Hölscher, Tonio, *Victoria Romana. Archäologische Untersuchungen zur Geschichte und Wesensart der römische Siegesgöttin von den Anfängen bis zum Ende des 3. Jhs.n.Chr.*, Mainz am Rhein 1967.
- Kiilerich, Bente, 'Continuity and change in ruler imagery: the eternal victor c. 400 to c. 800 A.D.', i *Rome and the North*, A. Ellegård & G. Åkerström-Hougen (red), Jonsered 1996, 95-110.
- McCormick, Michael, *Eternal victory: triumphal rulership in late antiquity, Byzantium, and the early mediaeval west*, Cambridge 1986.
- Olovsdotter, Cecilia, *The consular image. An iconological study of the consular diptych*, (BAR S 1376), Oxford 2005 (särskilt ss. 110-113, 132-138).
- Olovsdotter, Cecilia, 'Anastasius' I consuls: ordinary consulship and imperial power in the consular diptychs from Constantinople', *Valör. Konstvetenskapliga studier* 1-2, 2012, 33-47.
- Olovsdotter, Cecilia, *Victory universal and eternal. Victoria and the cosmic conception of victory in Late-Roman and Early-Byzantine visual culture, c. 300-700* (kommande)
- Schneider, Wolfgang Christian, 'Victoria sive Angelus Victoriae. Zur Gestalt des Sieges in der Zeit des Übergangs von der antiken Religion zum Christentum', i *Reformatio et reformationes. Festschrift für Lothar Graf zu Dohna zum 65. Geburtstag*, A. Mehl & W.Ch. Schneider (red), Darmstadt 1989, 29-64.
- Töpfer, Kai Michael, 'The goddess of victory in Greek and Roman art', i *Spirits in transcultural skies. Auspicious and protective spirits in artefacts and architecture between east and west*, N. Gutschow & K. Weiler (red), Heidelberg 2015, 1-18.
- Vermeule, Cornelius C., 'Victory in death. Roman triumphal art and private life', i *Art and archaeology of antiquity* 4, London 2003, 22-32.
- Versnel, Hendrik Simon, *Triumphus. An inquiry into the origin, development and meaning of the Roman triumph*, Leiden 1970.

Bildhänvisningar

- Octavianus, denarius (revers), 31-29 f.Kr; foto Wikimedia Commons/Augustus, R61156/BMC602.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:P1170113_Louvre_Ivoire_Barberini_L%27Empereur_triomphant_OA9063_rwk.jpg

Anna Komnene och det bysantinska rikets kvinnliga röster

INGELA NILSSON

Professor i grekiska, Uppsala universitet

Anna Komnene föddes i december 1083. Hon föddes i purpur, det vill säga hon föddes i den paviljong i det kejserliga palatskomplexet i Konstantinopel vars väggar var klädda med purpurfärgad sten. Där hade kvinnor under århundraden fött barn som i och med sin purpurfödsel ingick i den kejserliga maktstrukturen. Pojkar och flickor fick samma titel, *porphyrogenetos* (fem. *porphyrogenete*), men deras villkor blev olika på grund av deras kön. Anna föddes av Eirene Doukaina som första barn till kejsar Alexios I Komnenos, men när hennes lillebror Johannes föddes fyra år senare stod det klart att hon aldrig skulle bli kejsarinna. Johannes kröntes vid fem års ålder som medkejsare, medan Anna istället redan som barn trolovades med sonen till en av de rivaliserande familjerna.

Man kanske kan säga att Anna ändå hade tur på sin äktenskapsdiplomatiska bana, trots att hennes förste trolovade, Konstantin Doukas, dog innan de hann gifta sig, 1094 eller strax efter. Istället blev hon bortlovad till Nikephoros Bryennios, även han medlem av en familj som hade tävlat med Alexios om makten. De gifte sig kring 1097, när hon var knappt femton och han kring tjugo. Även om äktenskapet i första hand var politiskt motiverat, för att skapa en allians mellan de rivaliserande familjerna, hade Anna och Nikephoros många gemensamma intressen. Bägge två var högutbildade intellektuella som skrev egna texter och verkade som mecenater för andra lärda författare. De har blivit mest kända för sina historiska verk: Nikephoros så kallade *Hyle Historias* – material för historia – och Annas *Alexiad*. Nikephoros verk sträcker sig från 1057 till 1081, en period som såg familjen Komnenos uppåtgående till en av rikets mäktigaste politiska aktörer. Längre än så hade han inte kommit vid sin död 1137, och

Anna såg som sin uppgift att avsluta den komneniska historien med sin episka berättelse om faderns väg till makten och tid på tronen.

Det är inte länge sedan Annas *Alexiad* betraktades som ett misslyckat bidrag till historieskrivningen – händelserna ansågs vara berättade i fel ordning och alltför känslösamt framställda. Samtidigt fanns det forskare som hävdade att ett så pass lärt och klassicerande verk knappast hade skrivits av en kvinna, så kanske var maken den verkliga författaren bakom *Alexiaden*? Vidare har Anna inom forskningen traditionellt porträtterats som en maktlysten och bitter prinsessa, som aldrig kom över att hon inte fick ärva tronen efter sin far och som efter det misslyckade mordförsöket på lillebror Johannes ägnade resten av livet åt att förgrämt förbanna sitt öde. Den bild som fortfarande i stor utsträckning ges i forskningslitteraturen motsvarar i stort den bild som gavs av poeten Konstantin Kavafis (1863–1933) för snart hundra år sedan (1920):

I förordet till sin *Alexiad* gråter hon
 över makens död, Anna Komnena.
 Hennes själ är omtöcknad. "Och
 i tårars strömmar", säger hon oss, "dränker jag
 mina ögon... Ve stormarna" i hennes liv,
 "ve upproren!" Sorgen förtär henne
 "in i märm och ben och själens minsta delar".
 Dock tycks sanningen vara att en enda sorg
 var känd för denna maktlystna kvinna,
 blott en enda tagg satt djupt
 (men inte öppet) i denna högfärdiga grekinna:
 att hon inte lyckats, med all sin skicklighet,
 att vinna kejsarmakten – den rycktes ju
 så gott som ur hennes händer av den kaxige Johannes.¹

Denna populära bild av Anna som högfärdig och förgrämd bör kontrasteras mot det faktiska källmaterialet. Det finns bara en bysantinsk historiker som beskriver Anna som en rebell, delaktig i det misslyckade kuppöförsöket mot Johannes: Niketas Choniates, som skriver sin historia nästan hundra år efter Alexios död.

¹ Kavafis, *Ποιήματα 1897-1933* (1984; nyutgåva Thessaloniki 2008), övers. Ingela Nilsson.

Andra historiker ifrågasätter istället Johannes beteende vid faderns dödsbädd: han omfamnade sin döende far och passade samtidigt på att roffa åt sig den kejserliga ring som representerade makten över riket. Trots detta är det bara två år sedan en modern forskare, Leonora Neville, hävdade att Anna troligen inte var involverad i kuppförsoket, och samtidigt visade hur många av fördomarna om Anna bygger på fördomsfulla och felaktiga läsningar av *Alexiaden*. Det är nämligen med stöd i Annas egen historia som man har kunnat ”belägga” Choniates påstående att hon var skyldig till mordförsoket på brodern: hennes uttryck för sorg över faderns och makens död tyder enligt en sådan tolkning på att hon var besviken och bitter över sitt liv och alltså skyldig till konspirationen mot Johannes.

Vi har inga bilder av Anna själv, men genom två mosaiker i Hagia Sophia är vi bekanta med hennes svägerska Eirene av Ungern (1088–1134, till vänster) och kejsarinnan Zoë (c. 978–1050, till höger). Foton Wikimedia commons.

Kvinnor med makt och ambitioner associeras ända sedan antiken med högmod och maktfullkomlighet. Det är ett mönster som verkar svårt att bryta, trots att

vi numera tror oss ha kommit långt i förståelsen av patriarkala strukturer och könsbaserade fördomar. Intresset för kända kvinnors privatliv går nästan alltid före deras intellektuella, konstnärliga och vetenskapliga bedrifter – det anses intressantare att Sapfo kanske var lesbisk men ändå hade barn än att hon var en kvinnlig pionjär både socialt och poetiskt, och nu i höst är Astrid Lindgrens tidiga liv föremål för en film som fokuserar på hennes utomäktenskapliga graviditet snarare än på hennes omfattande och omvälvande författarskap. I Annas fall har forskningen under bara de senaste åren gjort enorma framsteg: inte mindre än tre monografier har ägnats Anna och hennes författarskap, och då i synnerhet de berättartekniska och retoriska strategier som hon använder sig av i *Alexiaden* (se litteraturlista nedan). Något mindre uppmärksamhet har ägnats det sätt på vilket hon framställs i andra bysantinska texter, och då i synnerhet texter som faller bortom den traditionella historieskrivningens ram.

Därför vill jag här lyfta fram en minde känd framställning av Anna i ett tal skrivet av författaren Konstantinos Manasses. Texten i fråga är ett begravningstal till ett av Annas barnbarn, Nikephoros Komnenos, som dog kring 1173. Nikephoros var son till den framgångsrike generalen Johannes Doukas, men själv var han känd framför allt för sina intellektuella, språkliga och poetiska talanger. I Manasses tal understryks dessa genom att peka på hans farföräldrar Anna Komnena och Nikephoros Bryennios, som vid denna tid – ungefär tjugo år efter Annas död – fortfarande betraktades som århundradets intellektuella kungapar. Det som är särskilt intressant med Manasses beskrivning är att han tillmäter dem en helt jämbördig ställning: Anna är filosof och intellektuell, retoriker och poet på samma nivå som sin make. För att porträttera henne på ett lämpligt sätt tar Manasses hjälp av den grekisk-romerska mytologin och historien: Anna är en Theano och en Sapfo, men också en Hypatia och en Kleopatra – i sin person kombinerar hon inte bara filosofiska och poetiska kompetenser, utan också en ödmjuk men entydigt kejsarlig personlighet.

Med hänvisning till Psaltaren och Homeros – två auktoriteter som enligt Manasses konstant bör kombineras – börjar han med att konstatera att Anna och Nikephoros Bryennios passade ihop redan från början för att de var så lika. Efterhand växte de ihop som två träd i en trädgård, inte minst i och med sina filosofiska intressen. Sedan följer en mer detaljerad beskrivning fylld av antika *exempla*. Den enda handskriften är tyvärr ganska skadad, men texten har av utgivaren rekonstruerats enligt följande.

Bland män var han som Pythagoras från Samos eller Zenon från Kition, bland kvinnor var hon som Theano och Sapfo – fast snarast överträffade han Pythagoras och Zenon, och hon de ärbara och filosofiska Hipparchia och Theano. Lika mycket som han var ledande bland dåtidens framstående män, på samma sätt var hon bland kvinnor ... med avseende på retorisk bildning var hon en ny Hypatia, med avseende på kejserlighet var hon både elegant och behagfull, inte på något sätt underlägsen Kleopatra – således var hon både sofistikerad till sitt sätt och charmerande till sitt tal.²

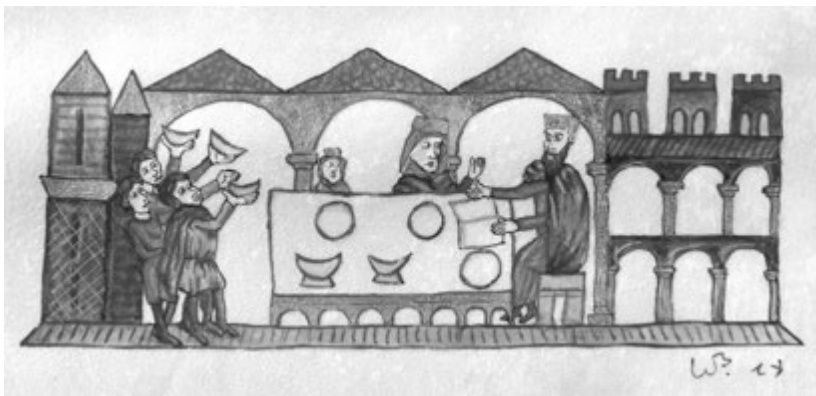
Det är intressant att Annas intellektuella företrädan här kopplas samman med hennes kejserliga egenskaper och att kopplingen sker genom en jämförelse med en kvinna som Kleopatra – ännu en av de historiska kvinnor som fått ett delvis negativt eftermäle. Med tanke på Annas eget rykte som tronpretendent är det kanske relevant att ställa sig frågan om Manasses gör ett politiskt uttalande här: vill han säga att Anna, liksom Kleopatra, borde ha blivit kejsarinna? Eller tvärtom att Anna, liksom Kleopatra, var en problematisk person som skadade sitt eget imperium? Svaret är troligen nej, eftersom vi inte har några andra källor som skulle kunna stödja en sådan tolkning. Det är troligare att Manasses vill lyfta fram hur kejserliga egenskaper (Kleopatra) ofta går hand i hand med retoriska och poetiska (Sapfo), eftersom det är den kombinationen han vill understryka hos föremålet för gravtalet, Annas barnbarn Nikephoros Komnenos. Han vill också visa hur det finns historiska förebilder för såväl män som kvinnor, och Kleopatra representerar den långa tradition av kejserliga kvinnor i vilken Anna, som purpurfödd, ingick.

Anna pekas ofta ut som unik i sitt slag, den enda kvinnan i Bysans som fick en högre utbildning, och då endast eftersom hon själv stred hårt för den. Detta är den bild hon själv målar upp i *Alexiaden*, där hon har anledning att understryka såväl sin egen bildning och kompetens som den strid hon fått utkämpa för att nå dit. Samtidigt är det viktigt att ta hänsyn till det större sammanhang i vilket både Annas egen familj och 1100-talets Konstantinopel ingick. Anna var dotter och dotterdotter till starka och framträdande kvinnor: hennes mormor Maria utövade viss politisk makt under Alexios tid, även om hon valde att leva på sin egendom vid Ohridsjön, och hennes mor Eirene Doukaina tog aktiv del i politiken. Men också Annas farmor Anna Dalassene var en maktspelare, som under långa perioder styrde riket i sonens frånvaro. Ännu

² Manasses, *Begravningstal* 145–63, övers. Ingela Nilsson.

en stark kvinna, Maria från Alanien, kom att göra intryck tidigt i Annas liv: eftersom Maria var mor till Annas förste trolovade, Konstantin Doukas, levde Anna som ung flicka en tid hos henne – ett arrangemang som upphörde då Marias inblandning i en konspiration att ta makten från Alexios avslöjades.

Ända sedan bysantinsk tid har dessa kvinnors inblandning i den kejserliga politiken beskrivits i termer av just konspirationer, motiverade framför allt av svartsjuka – Maria från Alanien ska till exempel ha varit Alexios tilltänka hustru och sedan hans älskarinna. Men det går också att se situationen ur en annan synvinkel: även om bysantinska kvinnors liv formades av äktenskapsdiplomati och de inte hade samma möjlighet som män att styra över sin tillvaro förblev de inte tysta åskådare till officiella och politiska händelseförlopp. Anna har en rad kvinnliga förebilder till sitt förfogande när hon bestämmer sig för att ta kontrollen över sin egen röst och utöva sina filosofiska och retoriska intressen. Hon beskriver dem alla i positiva ordalag i *Alexiaden*, som sin titel till trots inte alls är enbart en episk berättelse om kejsar Alexios. Även om de flesta av dessa förebilder inte hade lika hög bildning som Anna själv skaffade sig så var de väl utbildade i den grekisk-romerska traditionen och – framför allt – högst medvetna om den sociala kontinuitet i vilket de ingick.

Så här har en samtida konstnär i ett nyligen förfärdigat manuskript av *Alexiaden* föreställt sig en familjescen vid middagsbordet hemma hos kejsar Alexios Komnenos, med kejsarinnan Irene i mitten och lilla Anna till vänster. Alexios är som synes sysselsatt med att läsa. Illustration av Wolfgang Beltracchi efter en konstnärlig idé av Sergei Mariev. Courtesy of Zott Artspace Munich 2018.

Anna beskriver själv i *Alexiaden* hur kejserliga kvinnor under 1100-talet hade en relativ frihet, särskilt i jämförelse med vanliga kvinnor som generellt var bundna till hemmet och barnafödandet. Särskilt Anna Dalassene och Eirene Doukaina framställs där som starka kvinnor med stor integritet och auktoritet, periodvis med stort inflytande på rikets styre. Alla kejserliga kvinnor var nu inte fullt så involverade i rikets angelägenheter, utan fokuserade mer på traditionellt kvinnliga områden som barn och hushåll. En sådan var troligen Nikephoros mor, som även hon beskrivs i viss detalj i Manasses begravningstal, dock utan att namnges.³ Modern var helt klart inte någon intellektuell, men talaren är noga med att understryka hennes grundläggande bildning i litteratur och poesi. Han hänvisar särskilt till hennes särskilda förmåga att skriva väldigt snabbt och på så sätt ta väl hand om hushållets förvaltning. Manasses säger sig själv ha bevittnat detta och blivit imponerad.⁴

Det är intressant att jämföra dessa båda passager som beskriver Nikephoros farmor och mor på så olika sätt och därmed ger uttryck för olika personligheter och livssituationer. Men det är viktigt att se att de också fyller helt olika funktioner inom ramen för Manasses framställning av Nikephoros själv. Avsnittet som handlar om Anna och hennes make Nikephoros Bryennios är komponerat i en hög stil och med komplicerad satsbyggnad, fyllt av bibliska och antika citat och allusioner – det hela är avsett att karaktärisera den döde Nikephoros som en intellektuell och poet vars intressen inte bara är hans egna, utan också går tillbaka till hans berömda farmor och farfar. Hans egen kapacitet förstärks i och med hans bakgrund och den gör honom dessutom lik talaren själv: de behärskar båda retoriken som krävs för en framgångsrik karriär i det bysantinska riket. Avsnittet som handlar om Nikephoros mor är däremot skrivet på ett förvånansvärt enkelt språk, med enkel syntax och utan klassicerande *exempla*. Kanske skrevs den på detta sätt för att hon själv skulle kunna förstå den vid talets framförande, men oavsett dess performativa verkan så representerar passagen moderns relativt sett enklare bildning och karaktär. Den lyfter fram hennes viktiga roll i familjen, men understryker samtidigt talarens nära relation till densamma: han har sett henne agera i hushållet och känner alltså familjen väl, vilket ger honom ett slags intim auktoritet att beskriva Nikephoros företräden.

³ Ibid., 247–64.

⁴ Ibid., 260–61.

Anna hörde under sin livstid förstås också till familjen, men efter makens död 1137 tycks hon ha ägnat sig främst åt sin intellektuella verksamhet och färdigställandet av *Alexiaden*, vilket innebar att hon inte längre levde något traditionellt familjeliv. På grund av hennes ställning i stadens retoriska och filosofiska kretsar är det dock möjligt och rentav troligt att Manasses träffade henne medan hon levde – han var verksam som författare och talare från och med början av 1130-talet. Ingen text skriven för Anna av Manasses har bevarats, men vi vet att han rörde sig i samma cirklar som "hennes" författare, till exempel den kände hovpoeten Theodoros Prodromos. Ett personligt möte med Anna skulle dock inte fylla någon avgörande funktion i hans begravningstal om Nikephoros, eftersom det är den offentliga och inte den privata delen av hennes karaktär som är relevant i det sammanhanget. Däremot finns det en intressant litterär koppling mellan Manasses tal och Annas *Alexiad*, nämligen den antika filosofen Theano.

Enligt legenden och med stöd i ett mindre antal textfragment ska Theano ha varit verksam i Syditalien under 500-talet f.Kr. och hört till kretsen kring Pythagoras. Theano ska som filosof ha ägnat sig framför allt åt kvinnliga frågor som hur kvinnor ska bete sig mot sina män, hur de ska uppföstra sina barn och hur de ska förhålla sig till tjänstefolket. Anna hänvisar till en anekdot ur Theanos liv i sin beskrivning av modern Eirene Doukaina.

Den kvinnliga filosofen Theano blottade en gång armen, och någon sade då på skämt till henne: "Vilken vacker arm!" Hon svarade: "Men den är inte för allmänheten." Kejsarinnan, min mor, detta mönster av värdighet, denna den fromma renhetens boning, undvek icke blott att visa arm eller öga offentligt utan ville ej ens låta främmande öron höra henne stämma, ett sådant under av ärbarhet var hon.⁵

Det är denna traditionella koppling från Theano till dygd och värdighet som ligger bakom beskrivningen av henne och Hipparchia som "ärbara" i Manasses version (citerad ovan). Manasses var med största sannolikhet bekant med Annas *Alexiad*, men medan Anna där använde den antika anekdoten för att beskriva och lyfta fram sin mors dygd och blygsamhet, ville Manasses med hjälp av samma antika person lyfta fram Annas filosofiska kompetens – Theano var ju inte bara en dygdig kvinna, utan också filosof. Detta är ett bra exempel på den

⁵ *Alexiaden* 12.3, övers. Sture Linnér (*Anna Komnenas värld*, Atlantis 1993).

enorma plasticitet som ryms i den grekisk-romerska litteraturen: möjligheterna att använda sig av samma citat, anekdoter eller personer är oändliga. På samma sätt binds bysantinska texter och sammanhang ihop genom just sådana antika referenser. I Manasses text är Aristoteles en av de antika filosofer som nämns explicit (*Stageirites*, ”från Stageira”, som han ofta kallas på grekiska), och det var också främst Aristoteles verk som studerades i de filosofiska cirklar som Anna var värd för under 1100-talets första hälft. Och när Manasses kallar Anna för en Sapfo är det inte enbart en tom komplimang; två dikter skrivna av Anna har bevarats och det är troligt att hon skrev många fler. I det begravningsstal över Anna som skrevs av Georgios Tornikes lyfts särskilt hennes filosofiska talanger fram, men han nämner även hennes studier av poesi, antikt drama, matematik och medicin. *Alexiadens* form i sig visar på Annas påfallande lärdom och retoriska talang, inklusive hennes egen förmåga att med skicklighet hantera hela den grekisk-romerska traditionen.

Anna var förvisso en anmärkningsvärd kvinna, oavsett hur man väljer att rekonstruera hennes liv och talanger utifrån de källor vi har till vårt förfogande. Det finns idag en viss enighet bland forskarna om att det var Anna som var den intellektuella och filosofiska stjärnan i familjen. Det är dock viktigt att lyfta fram det stöd som Nikephoros Bryennios måste ha gett henne: utan makens tillåtelse skulle Anna inte ha kunnat ta emot och umgås med andra män i sina filosofiska och litterära cirklar. Det bör ha legat något i Manasses påstående att de fann sin jämlike i varandra och därför kunde verka i stort samförstånd. Det är också troligt att Anna i sin tur blev en förebild för andra kejsrerliga kvinnor under 1100-talet – en tid då flera kvinnliga mecenater stödde manliga författare och i praktiken utövade väsentlig makt över den litterära produktionen. Även om hennes röst kan framstå som ensam, insprängd i en lång rad av manliga körer, var hon faktiskt en av många framstående kvinnor i 1100-talets Konstantinopel. Liksom dem var hon väl medveten om att kvinnor hade spelat en viktig roll redan under antiken, och både manliga och kvinnliga författare åkallade därför kvinnliga *exempla* i sina texter – Konstantinos Manasses likaväl som Anna själv.

Idag är det i första hand kvinnliga forskare som lyfter fram Annas viktiga författargärning snarare än det faktum att hon var kvinna. Det är förstås glädjande att hennes författarskap nu får den uppmärksamhet det förtjänar; lika glädjande är det att genusperspektiv slutligen nått även bysantinologin. Men sorgligt är det ändå att så få manliga forskare verkar tycka att historiska kvinnors röster är värda att lyssna till.

Litteratur

Penelope Buckley, *The Alexiad of Anna Komnene; Artistic Strategy in the Making of a Myth* (Cambridge 2014).

Leonora Neville, *Heroes and Romans in Twelfth-Century Byzantium: The Material for History of Nikephoros Bryennios* (Cambridge 2012).

— *Anna Komnene: The Life and Work of a Medieval Historian* (Oxford 2016).

Larisa Villimonovic, *Structure and Features of Anna Komnene's Alexiad: Emergence of a Personal History* (Amsterdam 2018).

För den textkritiska utgåvan av Konstantinos Manasses *Begravningstal över Nikeforos Komnenos*, se E. Kurtz, "Evstafija Fessalonikijskago i Konstantina Manassii monodii na konchiny Nikifora Komnina", *Vizantiiskii Vremennik* 17 (1910) 283–322: 302–22. För Giorgios Tornikes *Begravningstal över Anna Komnene*, se J. Darrouzès, *George et Démétrios Tornikès : lettres et discours*, Paris 1970.

Bildhänvisningar

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Empress_Zoe_mosaic_Hagia_Sophia.jpg

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Byzantinischer_Mosaizist_um_1118_002.jpg

Ibn Arabi i Konya

*Hur det seljuqiska hovet hjälpte den andalusiska sufismen
att slå rot i Anatolien*

DENNIS JOHANNESSON

Masterstudent vid Uppsala universitet

Konya griper antingen tag i en människa likt malariafeber och förflyttar henne till sin värld, eller så förblir ni för alltid främlingar inför henne. För att få smaka på Merams vingårdar måste man bege sig dit likt någon som kommer inifrån, likt en infödd. Konya, precis som Mevleviorden, kräver initiation.¹

Seljuqerna stammade från oghuzturkarna, en stamfederation vars sammansättning och förehavanden på många sätt hör till en dunkel och svårtydd tid då de utöver ett antal inristningar endast figurerar i en del kinesiska, bysantinska och arabiska källor.² Med besked lämnade dock seljuqerna denna tid bakom sig när Toghril Beg trängde söderut över Oxusfloden under mitten av 1000-talet. Toghril Beg lyckades utsträcka sitt välde över hela Mesopotamien och Iran och erhöll titeln *sultan* av kalifen i Bagdad.³ Hans brorson, Alp Arslan, regerade mellan 1063 och 1072 och öppnade under sitt styre upp för vidare expansion i Anatolien med en serie segrar över den bysantinska hären. Han nådde bland annat Iconiums (Konya) stadsmurar 1069,⁴ men det är för slaget vid Manzikert

¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş şehir*, Otuz altıncı baskı (İstanbul: Dergah Yayınları, 2017), 66. Översättning av Dennis Johannesson.

² Edmund C. Bosworth, "The origins of the Seljuqs", i *The Seljuqs: politics, society and culture*, red. Christian Lange och Songül Mecit (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011), 13–14.

³ Tamara Talbot Rice, *The Seljuks in Asia Minor*, Ancient Peoples and Places 20 (London: Thames and Hudson, 1961), 29–32.

⁴ Yusuf Küçükdağ och Caner Arabacı, *Selçuklular ve Konya*, 3:e uppl. (Konya: Çizgi kitabevi, 2016), 37–38.

(Malazgirt) 1071, där bysantinarna slogs i grund av en överlägsen seljuqisk här, som Alp Arslan har gått till historien. Hos Alp Arslan framträder tydligt de levnadsmönster som det seljuqiska hovet präglades av och som senare sultaner höll som normerande.

För det första ingav denne sultans yttre respekt hos alla som kom i kontakt med honom. Han lär ha varit oerhört lång, vilket han underströk genom att klä sig i en mycket hög hatt. Dessutom var mustascherna så långa att han var tvungen att knyta dem bakom huvudet för att de inte skulle påverka träffsäkerheten under de ständiga jakterna. Han uppskattade att röra sig bland lärda män och poeter, vilket inte minst visade sig i att hans visir var den berömda Nizām al-Mulk. Samme Nizām al-Mulk som stod i ett nära förhållande till den tidens störste muslimska tänkare, Hujjatu l-'Islām Abū Hāmid al-Ghāzālī. Vad Alp Arslans håg mest av allt stod till var dock att lyssna till berättelser om de gamla persiska hjältarnas ridderlighet och hjältemod. Han var i slutändan, liksom de flesta av de seljuqiska sultanerna, en riddersman som trivdes bäst i hästsadeln och inte någon intellektuell person.⁵

När seljuqerna först etablerade och sedan befäste sin makt i Anatolien under Süleyman och dennes son Kılıçarslan I valde de först ut Nicaea⁶ som huvudstad i det år 1077 utropade seljuqiska Rum-sultanatet. Efter korsfararnas erövring av Nicaea 1097 etablerades Konya som huvudstad och förblev med några få avbrott huvudstad mellan 1097 och 1243.⁷ Det var under slutet av 1100-talet och 1200-talet som Konya nådde en verkligt prominent ställning politiskt och kulturellt. Staden gynnades i detta av den långsiktiga politik som många sultaner och deras närmaste rådgivare bedrev. Den politik som bedrevs syftade i första hand till att skapa en stark ekonomisk bas för den seljuqiska staten. Många av områdena i Anatolien som erövrats under 1000- och 1100-talen hade till följd av den oroliga politiska situationen, ständiga krigståg av olika karaktär och omfattning, liksom en illa skött bysantisk administration, blivit hårt pressade och på vissa platser närmast övergivits av den bofasta befolkningen. För att råda bot på den

⁵ Rice, *The Seljuks in Asia Minor*, 32–34; Küçükdağ och Arabacı, *Selçuklular ve Konya*, 48–50.

⁶ İznik i dagens Turkiet.

⁷ Exakt när Konya upphör att vara huvudstad är en fråga utan något entydigt svar. År 1308 skulle också kunna föreslås, året då Mesud II dog. Se bland annat İbrahim Hakkı Konyalı, *Konya tarihi*, Memleket Gazetesi Yayınları, no. 1 (Konya: Memleket Gazetesi, 2007), 44–46.

situationen inledde seljuqerna ett omfattande reformarbete, som inte minst kom Konya som rikets huvudstad till del.⁸

Den kulturella blomstringen berodde dock antagligen än mer på den ödesdigra situation det muslimska samfundet befann sig i. Från Andalusien i väst, där *reconquista*⁹ drev allt fler att söka sig till andra delar av den muslimska världen, till mongolernas härjningar i de östra regionerna, liksom korstågen som regelbundet drog fram – allt sammantaget skapade en mycket turbulent situation med stora folkvandringar som resultat. På grund av att seljuqerna tycktes ha vind i seglen och på grund av det allmänna intrycket att dessa hårdföra män kunde erbjuda säkerhet och skydd, valde många lärda att söka sin tillflykt hos dem.

Det seljuqiska hovet följde sina föregångare i det att de aktivt gynnade vetenskapsmän, filosofer, litteratörer och poeter. Detta var en viktig aspekt av hur en muslimsk härskare förväntades uppträda för att vinna gillande både i sina egna undersåtars och i andras ögon. Här var den givna förebilden kalifens hov i Bagdad. Det betyder dock inte att seljuqerna och andra dynastier av turkisk härkomst önskade imitera den i allt väsentligt arabiska hovkultur som omramade de abbasidiska kalifernas levnadsöden. Tvärtom hade seljuqerna övertagit stora delar av den persiska hovkulturen så till den grad att vissa forskare reflekterat över hur de så totalt kunde ha övergett sin egen kultur. Den turkisk-nomadiska muntliga kulturen kan dock ha levt vidare utan att för den skull lämna kvar några skriftliga källor.¹⁰

I Konya – som under 1200-talet fortfarande måste ha varit en ganska liten stad – utgjorde bland annat palatsets bjudningar en naturlig samlingsplats för den bildade klassen. Denna utgjordes av en – sett till etnisk och kulturell bakgrund, men mest av allt kanske till skaplynne – likaledes brokig som briljant skara. Ett exempel på en nyckelfigur i dessa kretsar under 1200-talets början var Majd al-Dīn Ishāq, andlig vägvisare (*šaykh*) och rådgivare åt två sultaner: Ghiyāṭ al-Dīn Kaykhusraw I och hans son ‘Izz al-Dīn Kaykā’ūs mellan åren 1200 och

⁸ Küçükdağ och Arabacı, *Selçuklular ve Konya*, 154–76.

⁹ Begreppet *reconquista* började användas flitigt under 1800-talet och flera forskare har ifrågasatt dess relevans och betydelse. För en genomgång av diskussionen se till exempel Francisco García Fitz, "La Reconquista: un estado de la cuestión", *Clío & Crimen: Revista del Centro de Historia del Crimen de Durango* 2009, nr 6 (2009): 142–215.

¹⁰ István Vásáry, "Two Patterns of Acculturation to Islam: The Qarakhanids versus the Ghaznavids and Seljuqs", i *The Age of the Seljuqs*, red. Edmund Herzig och Sarah Stewart, *The Idea of Iran* 6 (London: I.B. Tauris, 2015), 14–17.

1215. Han kom även indirekt att spela en stor roll för det islamiska tänkandets utveckling.¹¹

Majd al-Dīn, liksom många andra på höga positioner i den seljuqiska staten, var av ädel persisk börd. Han innehade den högsta religiösa auktoriteten i det seljuqiska riket, *Šaykh al-‘Islām*, en titel som även hans son, Sadr al-Dīn al-Qūnawī, fick ärva efter faderns död.¹² Det var dock troligtvis i egenskap av dignitär han utvaldes som sändebud till kalifen al-Nāsir i Bagdad efter sultan Kaykā’ūs seger över konungadömet Trabzon i slaget i Sinop 1214. Majd al-Dīn prisades då som storman och gavs rätten att initiera i de ridderliga ordnar som löd under kalifen i Bagdad genom att erhålla ’futuwwa-byxorna’ (*sarāwīl al-futuwwa*) och en skrift som bekräftade att han mottagit investituren av kalifen (*kitāb al-futuwwa*).¹³

I vilket förhållande stod då Majd al-Dīn till sultanerna han tjänade? Det är givetvis inte helt enkelt att utröna denne höge dignitär och andliga auktoritets bevekelsegrunder, lika lite som det är möjligt att helt komma till klarhet i sultanernas skäl att omge sig med personer av hans slag. Den vanliga föreställningen att härskare omger sig med religiösa ledare och intellektuella för att ’legitimera’ sin makt fångar i bästa fall endast en aspekt av ofta mycket komplexa relationer. I värsta fall är det ett utslag av en säregen modern optik vilken endast är kapabel att uppfatta maktrelationer (verkliga eller inbillade); och som bekant är allting en spik för den som bara har en hammare.

För att se hur rollerna kan skifta i den här relationen kan man begrunda den *mathnawi* på persiska som Kaykhusraw I skrev till Majd al-Dīn. Det är den enda bevarade dikten skriven av en seljuqisk sultan. Kaykhusraw I hade hamnat i konflikt över tronföljden, lämnat Konya och levit i exil vid det bysantinska hovet i Konstantinopel, men återvänt triumferande för en andra tronbestigning 1205. Dikten verkar ha skrivits kort därefter i syfte att få Majd al-Dīn att återvända till Konya.

¹¹ Majd al-Dīn tycks ha varit i sultanernas tjänst fram till sin död, om vars tidpunkt endast spekulationer står att finna i litteraturen. Mahmud Erol Kılıç sätter 1215 som året för hans bortgång baserat på när ’Ibn ’Arabī tycks ha övertagit ansvaret för Majd al-Dīns son och sedermera även gift sig med Majd al-Dīns änka. Se Mahmud Erol Kılıç, ”İbnu’l-Arabî’nin 1. İzzeddin Kaykâvus’a Yazdığı Mektubun Işığında Dönemin Dini ve Siyasî Tarihine Bakış”, i *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi. Bildiriler.*, red. Osman Eravşar (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayını, 2001), 17.

¹² Richard Todd, *The Sufi Doctrine of Man: Šadr Al-Dīn Al-Qūnawī’s Metaphysical Anthropology* (Leiden ; Boston: Brill, 2014), 13.

¹³ Ibn Bibi, *el-Evāmiri’l-‘Alā’iyye fī’l-Umūri’l-‘Alā’iyye* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956), 156.

Verket är upplagt i klassisk panegyrisk stil där sultanen i det inledande stycket prisar Majd al-Dīns karaktär, religiösa vandel och 'änglalika själ' för att sedan gå över till en beskrivning av sultanens strapatser och svårigheter under exilen. Diktens mest anmärkningsvärda formulering kommer mot slutet där sultanen först i enlighet med klassiska mönster prisar sitt styres förmåga att återställa ordningen i kosmos, men där han även riktar sig direkt till sin andlige vägvisare Majd al-Dīn och ber honom styra landet tillsammans, ty landet är underkastat både sultanen och hans *šaykh*, och dessa bör regera sida vid sida.¹⁴

Majd al-Dīns position tycks alltså ha varit en av relativ självständighet gentemot sultanerna, eller åtminstone sådan att Kaykhusraws I kände ett så starkt behov av att ha honom vid sin sida att han skrev panegyrik till *šaykhens* ära. Som Sara Nur Yıldız och Haşim Şahin framhåller befann han sig i en prekär situation som nyligen återinsatt på tronen med en befolkning som närmast verkar ha varit öppet fientlig; stora delar av befolkningen verkar ha stött Kaykhusraws brorson Rukn al-Dīn Süleymanshāh som regerade under hans bortavaro.¹⁵ Majd al-Dīn hörsammade inte genast sultanens kallelse, av skäl som nu skall behandlas.

Berättelsen om Majd al-Dīn avslutas med det som han gått till historien för, hans möte med 'den störste mästaren' (*al-šaykh al-'akbar*), 'Ibn 'Arabī i Mecka 1203, när han ledde en grupp pilgrimer från Konya och Malatya på den årliga pilgrimsfärden. Efter att ha lärt känna 'Ibn 'Arabī bjuder han honom att följa med till *Bilād al-Rūm*, det seljuqiska Anatolien.¹⁶ Majd al-Dīns position var sådan att han kunde erbjuda en fristad för en person som 'Ibn 'Arabī och dennes hushåll. Denne hade då tagit sig från sin uppväxts Andalusien, över Nordafrika och på olika vägar hamnat i Mecka. Den här simultana rörelsen, expansion i

¹⁴ Ibn Bibi, 91–93.

¹⁵ Sara Nur Yıldız och Haşim Şahin, "In the Proximity of Sultans: Majd al-Dīn Ishāq, Ibn 'Arabī and the Seljuk Court", i *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*, red. A.C.S. Peacock och Sara Nur Yıldız, Library of Middle East History 38 (London: I.B. Tauris, 2013), 178–79.

¹⁶ Det finns återberättat hos Gandī att Šadr al-Dīn al-Qūnawī, 'Ibn 'Arabīs styvson och närmsta lärjunge, fick berättat för sig av *šayhen* att han sett honom och Šadr al-Dīns far Majd al-Dīn i en vision innan han lämnade Andalusien. Enligt visionen skulle Šadr al-Dīn och Majd al-Dīn komma att bli trogna följeslagare och nyckelfigurer i spridandet av *šayhens* läror. Gandī, *Šarh al-fusūs al-hikam* (Maşhad, 1982), 215–20; För pilgrimsfärdens årtal se Mahmud Erol Kılıç, "İbnu'l-'Arabî'nin 1. İzzeddin Kaykâvus'a Yazdığı Mektubun Işığında Dönemin Dini ve Siyasî Tarihine Bakış", i *İ. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi. Bildiriler.*, red. Osman Eravşar (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayını, 2001), 17.

Anatolien och reträtt i det muslimska väst, kom att bli helt avgörande för den idéhistoriska utvecklingen från 1200-talet och framåt.

Man kan i bevarade anteckningar (*samāʿ*) se vilka som deltog i 'Ibn 'Arabī's undervisning. Majd al-Dīn deltog regelbundet och måste snabbt ha blivit en av *ṣaykhens* närmaste lärjungar, även om relationen snarast verkar ha haft karaktären av andlig vänskap än mästare och lärjunge.¹⁷ Majd al-Dīn träffade 'Ibn 'Arabī under en av de mest formativa perioderna i hans intellektuella och andliga utveckling; den fleråriga vistelsen i Mecka då han bland annat genom olika visioner förstod att han var ålagd att inte bara "rå om sitt eget hus" utan att – i enlighet med den profetiska traditionen att "religionen är goda råd"¹⁸ – skänka vägledning åt alla människor, vilket även inkluderade härskarna.¹⁹

'Ibn 'Arabī hade tidigare varit mycket avogt inställd till allt samröre med världsliga härskare, vilket bland annat visar sig i en lång anekdot återberättad i hans *Rūh al-quḍs*, som skrevs under perioden i Mecka. 'Ibn 'Arabī befann sig vid tillfället i den spanska staden Ceuta tillsammans med sina lärjungar där han av den lokale sultanen Abū al-'Alā' vid upprepade tillfällen fick gåvor med mat hemskickade till sig. 'Ibn 'Arabī vägrade äta maten och ansåg att den var religiöst otillåten, *harām*. Detta utvecklade sig till en kontrovers som slutade med att sultanen förklarade att han endast hade goda avsikter med sitt handlande, men att han respekterade *ṣaykhens* beslut och hållning.²⁰

'Ibn 'Arabī ansåg efter sin vistelse i Mecka att Gud ålagt honom, i egenskap av att vara 'helgonskapets inregel', att skänka människor vägledning i enlighet med den gudomliga lagen.²¹ Det verkar bland annat vara av det skälet han antar Majd al-Dīns erbjudande om en fristad i Rumsultanatet. Det innebär dock inte att han helt ändrade inställning till hur 'de rättfärdiga' (*sālihūn*) bör förhålla sig

¹⁷ Claude Addas, *Quest for the Red Sulphur: The Life of Ibn 'Arabi* (Cambridge: The Islamic Text Society, 1993), 225–28.

¹⁸ Traditionen inleds med de kända raderna *al-dīn al-nasīha*. Återfinns bland annat i Nawawīs *al-'Arbaʿīn* (*ḥadīth* 7), Muslim (*ḥadīth* 56) och Bukhārī (*ḥadīth* 57).

¹⁹ För en initierad genomgång av den här förändringen i synsätt som 'Ibn 'Arabī genomgår under den här perioden i Mecka se kapitel 9 i Claude Addas, *Quest for the Red Sulphur: The Life of Ibn 'Arabi* (Cambridge: The Islamic Text Society, 1993), 218–44.

²⁰ 'Ibn al-'Arabī, *Rūh al-quḍs* (Damaskus, 1964), 120–21.

²¹ Som en slags spegling på en lägre nivå av Muhammads profetskap, så beskrev 'Ibn 'Arabī sig själv som helgonskapets fulländning. En fulländning som bygger på en summerande och syntetiserande funktion hos 'Ibn 'Arabī's liv och verk; han ville bland annat samla ihop och utlägga hela den tidigare traditionen. För en rejäl genomgång av den här idén se Michel Chodkiewicz, *Le sceau des saints : prophétie et sainteté dans la doctrine d'Ibn Arabī* (Paris: Gallimard, 1986).

till härskare. Till exempel verkar 'Ibn 'Arabī accepterat sultanernas beskydd och hjälp att implementera hans idéer, men inte tagit emot alltför vidlyftiga gåvor. Under sin vistelse i Konya skall *şaykhen* till exempel fått ett rejält hus av sultan Kaykā'ūs I. Huset var uppskattningsvis värt 100 000 dirham, vilket var en anseelig summa, men det hindrade inte *şaykhen* från att genast ge bort det till fattiga.²²

Till Konya kom Majd al-Dīn tillsammans med 'Ibn 'Arabī 1205 efter att ha spenderat två år på resande fot där de bland annat besökte Mosul och Bagdad. Väl i Konya skrev han flera verk, bland annat *Risālat al-'anwār*.²³ Den här vistelsen verkar ha haft ett samband med tronbestigningen 1205 och Kayhusraw I:s dikt till Majd al-Dīn. Av allt att döma stannade inte Majd al-Dīn och 'Ibn 'Arabī särskilt länge i Konya den gången utan följde med det kungliga följet som avgick mot Malatya. Den unge prinsen 'Izz al-Dīn Kaykā'ūs (sedermera Kaykā'ūs I) skulle där påbörja sin skolning och sina plikter som guvernör över Malatya. Majd al-Dīn ansvarade för ynglingens utbildning, och det verkar troligt att det var där 'Ibn 'Arabī:s nära relation till sultan Kaykā'ūs grundlades.²⁴ Av allt att döma kom 'Ibn 'Arabī att fungera som en andlig rådgivare till Kaykā'ūs I precis som Majd al-Dīn gjort till Kayhusraw I. I 'Ibn 'Arabī:s *magnum opus*, *al-Futūhāt al-makkīya*, inkluderas ett brev *şaykhen* skrev till sultanen. I det ger 'Ibn 'Arabī sultanen vad han kallar 'gudomlig politisk vägledning' (*al-nasiha al-siyāsīya al-ilāhīya*). På samma ställe i boken beskrivs också att han gav sultanen vägledning, likt en far (*wālid*). Brevets innehåll kan förvåna något; en kritik mot sultanens alltför generösa inställning till kristna i sitt rike och ett inskräpande av att de så kallade *dimmi*-lagarna måste implementeras. Bland annat måste ringandet i kyrkklockor, reparerandet av kyrkor och annat som hör till den kristna religionen regleras hårdare och i vissa fall inskränkas helt.²⁵ Olika forskare har spekulerat kring bakgrunden till brevet och pekat på att det nyligen brutit ut ett

²² Kılıç, "İbnu'l-Arabî'nin 1. İzzeddin Kaykâvus'a Yazdığı Mektubun Işığında Dönemin Dini ve Siyasî Tarihine Bakış", 18.

²³ Addas, *Quest for the Red Sulphur: The Life of Ibn 'Arabi*, 226–27.

²⁴ Kılıç, "İbnu'l-Arabî'nin 1. İzzeddin Kaykâvus'a Yazdığı Mektubun Işığında Dönemin Dini ve Siyasî Tarihine Bakış", 17; Ibn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, 93.

²⁵ Claude Addas, *Quest for the Red Sulphur: The Life of Ibn 'Arabi* (Cambridge: The Islamic Text Society, 1993), 234–36. För den arabiska texten har Bülâqş tredje utgåva som finns i flera olika tryckningar använts, fjärde volymen sidan 547.

kristet uppror i Antalya som kan ha föranlett 'Ibn 'Arabī att ge sultanen en reprimand.²⁶

Det här brevet, liksom dikten som Kaykhusraw skrev till Majd al-Dīn, visar på en relation där härskaren närmast befinner sig i en underordnad ställning. Vad kan ha lett sultanerna till att försätta sig i en sådan situation? En nyckel till att förstå det kan vara den på den tiden vitt spridda idén att helgonen inte bara stod i ett intimt förhållande till Gud, utan att de även besatt en typ av auktoritet (*wilāya*) som kunde påverka utgången av till exempel krigståg och tronstrider. För sultanerna var det viktigt att omge sig med sufier, inte bara för att massorna ofta höll dem högt, utan också för att försäkra sig om att deras förmåga att påverka (*wilāya*) kom dem till del genom förböner (*duā-yi dawlat*). Motsatsen, att deras böner vändes emot härskarna, ansågs kunna vara förödande.²⁷

Genom att den seljuqiska hovkulturen var så mån om att stödja och dra till sig helgon och tänkare, i en tid av kaos och folkvandringar, sökte sig män och kvinnor som 'Ibn 'Arabī, Jalāl al-Dīn Rūmī och Awhād al-Dīn al-Kirmānī till Konya i första hand, men även till andra städer i Anatolien som Malatya och Sivas. Tack vare Majd al-Dīns son, Sadr al-Dīn al-Qūnawī, som sedermera kom att bli 'Ibn 'Arabīs främsta lärjunge och uttolkare, slog den arabiskspråkiga, metafysiskt orienterade sufismen från Andalusien rot i Anatolien och korsbefruktades med den persiska traditionen. Det är ingen överdrift att den händelsen kom att utöva ett enormt inflytande, för att inte säga närmast dominera, både den sunnitiska och shiitiska andliga och intellektuella utvecklingen under de följande 600 åren. Anthony F. Shaker skriver i sin tankeväckande monografi *Thinking in the Language of Reality: Sadr al-Dīn Qūnawī (1207–74 ce) and the Mystical Philosophy of Reason* om den här utvecklingen: "Ibn 'Arabī's departure from western Islam was a signal development, as if the very soul of that society had left it."²⁸

Att dessa så hastigt tecknade bilder av en viktig tid endast är ett litet xplock av vad som hade kunnat beskrivas visar på den enorma rikedom i det seljuqiska

²⁶ Addas, 235–36; Kılıç, "İbnu'l-'Arabī'nin 1. İzzeddin Kaykâvus'a Yazdığı Mektubun Işığında Dönemin Dini ve Siyasî Tarihine Bakış", 20–21.

²⁷ A.C.S. Peacock, "Sufis and the Seljuq Court in Mongol Anatolia: Politics and Patronage in the Works of Jalāl al-Dīn Rūmī and Sultān Walad", i *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*, red. A.C.S. Peacock och Sara Nur Yıldız, u.å., 208–10.

²⁸ Anthony F. Shaker, *Thinking in the Language of Reality: Sadr al-Dīn Qūnawī (1207–74 ce) and the Mystical Philosophy of Reason* (United States of America: Xlibris, 2015), 3.

Rumsultanatet. En hel artikel hade kunnat avsättas till Shaykh Awhād al-Dīn al-Kirmānī, den store mästaren i Suhrawardīyaorden som Ibn 'Arabī träffade i Konya 1205 och som han senare anförtrrodde att uppfostra styvsonen Sadr al-Dīn under en period. Eller varför inte ta upp Sirāj al-Dīn al-Urmawī, som hann med att skriva komplicerade verk om systematisk teologi och logik, arbeta som huvuddomare i det seljuqiska Konya samt agera ambassadör till bland annat kejsar Fredrik II? Konyas stolthet, *Mevlana* Jalāl al-Dīn Rūmī, har heller knappt nämnts. 1200-talets Konya är en monografi som väntar på att skrivas, men för det krävs nog, som Tanpınar påpekade, först en initiation och att träda in i staden likt en infödd.

Mevlana Rumis grav i Konya. Foto Olof Heilo

Litteratur

- Addas, Claude. *Quest for the Red Sulphur: The Life of Ibn 'Arabi*. Cambridge: The Islamic Text Society, 1993.
- Bosworth, Edmund C. "The origins of the Seljuqs". I *The Seljuqs: politics, society and culture*, redigerad av Christian Lange och Songül Mecit, 13–21. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011.
- Chodkiewicz, Michel. *Le sceau des saints: prophétie et sainteté dans la doctrine d'Ibn Arabi*. Paris: Gallimard, 1986.
- Gandī. *Šarh al-fusūs al-hikam*. Mašhad, 1982.
- García Fitz, Francisco. "La Reconquista: un estado de la cuestión". *Clío & Crimen: Revista del Centro de Historia del Crimen de Durango* 2009, nr 6 (2009): 142–215.
- Ibn Arabi. *The Four Pillars of Spiritual Transformation*. Översatt av Stephen Hirtenstein. Mystical Treatises of Muhyiddin Ibn Arabi 2. Oxford: Anqa Publishing, 2008.
- Ibn Bibi. *el-Evāmîrü'l-'Alâ'yye fî'l-Umûri'l-'Alâ'yye*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956.
- Kılıç, Mahmud Erol. "İbnu'l-Arabî'nin 1. İzzeddin Kaykâvus'a Yazdığı Mektubun Işığında Dönemin Dinî ve Siyasî Tarihine Bakış". I I. *Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi. Bildiriler.*, redigerad av Osman Eravşar. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayını, 2001.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Konya tarihi. Memleket Gazetesi Yayınları*, no. 1. Konya: Memleket Gazetesi, 2007.
- Küçükdag, Yusuf, och Caner Arabacı. *Selçuklular ve Konya*. 3:e uppl. Konya: Çizgi kitabevi, 2016.
- Nur Yıldız, Sara, och Haşim Şahin. "In the Proximity of Sultans: Majd al-Din Ishāq, Ibn 'Arabī and the Seljuk Court". I *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*, redigerad av A.C.S. Peacock och Sara Nur Yıldız. Library of Middle East History 38. London: I.B. Tauris, 2013.
- Peacock, A.C.S. "Sufis and the Seljuq Court in Mongol Anatolia: Politics and Patronage in the Works of Jalāl al-Dīn Rūmī and Sulṭān Walad". I *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*, redigerad av A.C.S. Peacock och Sara Nur Yıldız, u.å.
- Rice, Tamara Talbot. *The Seljuks in Asia Minor*. Ancient Peoples and Places 20. London: Thames and Hudson, 1961.
- Shaker, Anthony F. *Thinking in the Language of Reality: Šadr al-Dīn Qūnawī (1207–74 ce) and the Mystical Philosophy of Reason*. United States of America: Xlibris, 2015.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Beş şehir*. Otuz altıncı baskı. İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.
- Todd, Richard. *The Sufi Doctrine of Man: Šadr Al-Dīn Al-Qūnawī's Metaphysical Anthropology*. Leiden; Boston: Brill, 2014.
- Vásáry, István. "Two Patters of Acculturation to Islam: The Qarakhanids versus the Ghaznavids and Seljuqs". I *The Age of the Seljuqs*, redigerad av Edmund Herzig och Sarah Stewart, 9–28. The Idea of Iran 6. London: I.B. Tauris, 2015.
- 'Ibn al-'Arabī. *Rūḥ al-quds*. Damaskus, 1964.

Bysantinska spolier i osmanska moskéer

ELISABETH PILTZ †

Bysantinolog, Uppsala universitet

I centrala Konstantinopel, på stadens fjärde kulle, lät kejsar Konstantin den store omkring år 337 uppföra den så kallade Apostlakyrkan. Här gravsattes mellan tolv pelare till apostlarnas ära Konstantin den store som Den trettonde aposteln. Efter jordbävningen år 358 lät hans son Konstantios uppföra ett mausoleum i anslutning till kyrkan, dit Konstantins relikier fördes och han själv och de efterföljande kejsarna gravsattes.

Apostlakyrkans arkitektur hade stort inflytande på samtiden och bestämde senare formen på bl.a. San Marco i Venedig och Saint-Front i Perigueux. Den ursprungliga byggnaden beskrivs av Eusebius sålunda:

Byggnaden var hög och lyste i exteriören av ett stort antal marmorsorter med rik variation av färger, vilka täckte den från golv till tak. Taket bestod av fint utskurna kassetter, överdragna med guld. Ett koppartak skyddade mot regn. Det omgavs av ett galler i koppar och guld, som blixtrade av solstrålarna ... Kyrkan omgavs av en stor öppen gård. Runt dess fyra sidor löpte portiker som kantade ett större atrium med kyrkan i mitten. Längs portikerna fanns utbyggda hallar och tvättrum, klostergångar och många andra våningar, vilka anpassats till palatsvaktens behov.¹

Kejsar Justinianus I:s levnadstecknare Prokopios (c. 500–562) beskriver i *De aedificiis* (I, IV 9) den nybyggda Apostlakyrkan som uppfördes på den nedrivnas

¹ Eusebius, *Vita Constantini* IV 58–59, författarens parafras. Stort tack till Johan Heldt för hjälp med denna redigering.

plats som en grekisk korskupolkyrka med en centralkupol över korsmitten och fyra kupoler på sidoarmarna, vars inre avgränsades av tvåvåningskolonnader. I korsmitten låg sanctuariet, dit bara de som firade mysterierna hade tillträde. Kupolen i sanctuariet liknade Hagia Sofias, men var mindre till storleken. Fyra arkadbågar välvdes och sammanhölls på samma sätt som i Hagia Sofia. Ovanpå dem vilade en cirkelrund ring, som delades av fönster. Kupolen, som välvde sig däröver, tycktes sväva i luften, och inte vila på solida murar, ehuru den var fullständigt hållfast. De fyra sidoarmarnas kupoler hade samma dimensioner som huvudkupolen, och under ringen var muren inte genombruten av fönster.

Apostlakyrkan finns beskriven av den kejsarlige kanslisten Konstantin Rhodios (c. 870–931), i en *ekfrasis* i 981 tolvstavingar. Cyril Mango, vår tids främste Bysanskännare, daterar den där beskrivna mosaiken, som beskriver Kristi Liv fram till Korsfästelsen, till Basileios I:s tid. Konstantin Rhodios text är såtillvida märklig, som den återger ett bildprogram, vilket i detalj återfinns både i kalkmålningar på Gotland och på Fotios berömda metropolitskrud i Moskva. Den fyller därmed en lucka i kunskapen om det bildprogram, som dominerade under medelbysantinsk tid:

Den kristne huvudarkitekten har planerat kyrkan så att centralkupolen skulle höjas och dominera över alla de andra fyra kupolerna, eftersom den ju symboliserar sätet för Herrens stora tron och på så sätt skydda hans dyrbara bild, så som den avbildats mitt i den största kupolen ... I det kostbart smyckade kasettakets mitt finns också en bild av Kristus, som om han vore solen, ett under över alla under. Vidare liksom månen. Den Alltid rena jungfruns bild (i absiden) och liksom stjärnorna de visa apostlarnas bilder. Hela denna inre yta har övertäckts med en blandning av rent guld och mosaik i guld, vilket också finns i huvudkupolen. Guldsträcker sig vidare även ned till de välvda bågarnas marmorbeklädnad i många olika färgnyanser och ända till den nedre kornischen. Här framställs nu Kristi Underverk och de tillbedjansvärda scener, vilka berättar om *Logos* förnedring och hans närvaro mitt ibland oss dödliga.²

Prästen i Hagia Sofia, Nikolaos Mesarites (död omkring år 1220) upptar i sin beskrivning av Apostlakyrkan endast scenen med kvinnorna vid graven. På en miniatyr i en handskrift (Gr. 1208, fol. 3 v) i Bibliothèque nationale i Paris,

² Konstantin Rhodios, *Ekfrasis* v. 626–630 och 637–750, författarens parafras. Det sistnämnda hänvisar till på klerestorieväggarna och i narthex. Tack än en gång till Johan Heldt för redigeringen.

avbildas Apostlakyrkan och en märklig mosaik över ingångsportalen, som inte nämns någonstans. Den skildrar bland stora rosetter och marmorplattor på fasaden Pingstens under.

Apostlakyrkan ersattes efter den osmanska erövringen av Mehmet Erövrarens gravmoské, Fatih-moskén. Förgården pryddes av 16 verd-antiekolonner och granitkolonner samt plattor från kyrkan. Efter att ha förstörts i en jordbävning 1766 återuppfördes moskén under sultan Mustafa III av Mimar Mehmet Tahir och återinvigdes 1771. Spolierna från Apostlakyrkan bevarades i dess förgård. Även i andra sultanmoskéer återfinner man bysantinska spolier: sultan Beyazit II:s moské av Mimar Hayreddin från 1501 har bysantinska kolonner och stenplattor på fundamentet i förgården; kolonner från Kathisma, den kejserliga tribunen på Hippodromen – känd från Theodosios-obelisken (395) – återfinns i Süleymaniye-moskéns förgård.

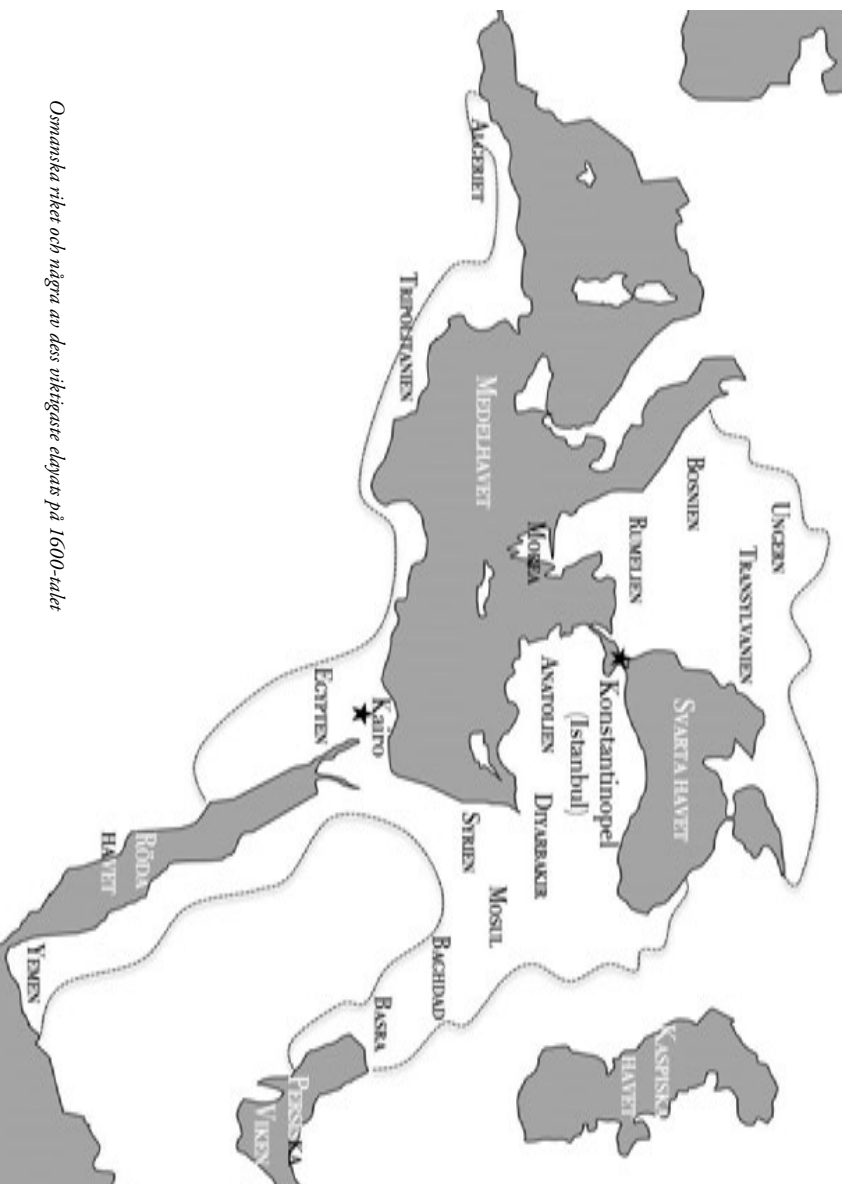
*Fatih-moskéns
förgård.
Foto Olof Heilo*

Litteratur

Cyril Mango, *The Art of the Byzantine Empire (312-1453)* New Jersey 1972

Elisabeth Piltz, *Byzantium in the mirror, the message of Skylitzes matritensis and Hagia Sophia in Constantinople*. Oxford 2005

Ibid., "Hagia Sophia and Ottoman architecture", *Byzantinoslavica* LXXII, 2014 293-308.

Osmanska riket och några av dess viktiga delar på 1600-talet

Den avbildade tulpanen

*Något om estetik och förhållningssätt i konsten
under den osmanska eran*

GERTRUD OLSSON

Dr. i arkitektur, adjunkt i teori och historia vid HDK Steneby/GU och gästforskare vid SFII

Det är inte bilden av hästen, utan hästen i sig som är vacker, d.v.s. man måste se illustrationen av hästen, inte som en illustration utan som en riktig häst.¹

En häst är vacker för att den liknar en häst, eller för att den är en häst som Gud ser den. Fyra sekler innan illumineringskonstnärerna i citatet ovan, beskriver den sufiske tänkaren al-Ghāzālī (1059–1111) sin syn på estetik i liknande termer. Sufismen är den andliga och esoteriska vägen inom islam och den har förbindelse med estetik och konstnärligt skapande. I följande citat förklarar al-Ghāzālī sin teori genom att berätta om en tävling mellan en kinesisk och en grekisk målare. Kinesen målade en genomarbetad realistisk scen på väggen; greken polerade enbart sin vägg, så att den återspeglade den kinesiska scenen i förhöjd briljans och lyster:

Det är stor skillnad mellan den som dyrkar den målade bilden på väggen för dess yttre skönhet, och den som dyrkar Profeten för hans inre skönhet.²

För al-Ghazali var detta en liknelse, en metafor för sufismens strävan efter renhet, speglande det heliga ljuset. Enligt sufismens teorier om estetik öppnas männi-

¹ Orhan Pamuk, *Mitt namn är Röd*, övers. Ritva Olofsson 2008, s. 313.

² "There is a great difference between him who loves the painted picture on the wall on account of the beauty of its outer form and him who loves the Prophet on account of his inner form" Irwin 1997, s. 52f

skans medvetande om skönhet genom kärleken till Gud. Begreppet *smak* (arabiskans *dhawq*) är en mystisk känslomässig kvalitet som står i direktförbindelse med Gud. Gud är vacker och uppskattar det vackra. Konstnärens uppgift är att uttrycka detta andligt vackra.

Vi finner liknande tankegångar redan på 200-talet i nyplatonisten Plotinos (204–270) idéer, att en konstnär skall söka *essensen*, t.ex. trädets essens, dess heliga princip, och uttrycka denna. I *Ennaderna* framför Plotinos ett förhållningssätt (att se) naturen och att bli varse dess särskilda essens. Hans estetik är tänkt att etablera en kontakt med betraktarens ”inre öga”. Estetiken innebär att avbilda det immateriella och inte det påtagligt synliga. Till skillnad från uppfattningen att ett träd ska avbildas realistiskt som en kopia, säger Plotinos att ”Skönheten är vad som utstrålar symmetri snarare än symmetrin i sig själv”.³ Symmetri på den här tiden innebar att en fasad eller ett ansikte var spegelvänt och avbildat lika på båda sidor om en mittlinje. Nyplatonismen kännetecknas av en viss mystik, med ett förnekande av kroppen och en strävan bortom det världsliga. Skönheten de sökte är riktad mot det högsta gudomliga ljuset.

Kakelutsmyckning från Topkapipalatset. Foto Gertrud Olsson

³ Grabar 1953, s. 39f.

Att måla Guds minnen

Med dessa teorier som bakgrund och möjligheten att urskilja en tradition, kan vi finna samhörighet med den turkiske Nobelpristagaren Orhan Pamuks (f. 1952) miniatyrmålare i romanen *Mitt namn är Röd* (2002). Romanen handlar om miniatyrmålarnas vardag år 1591 i Istanbul. Synsätt och estetik – under den högosmanska tiden – är att bildkonsten skapas och betraktas ur Guds perspektiv, alltså inte från människans synvinkel och jordeliv. Utsmyckningar och bilder utformas från Guds *minnen*, såsom Gud såg tingen. Uppgiften för konstnärerna var att göra sitt yttersta för att förmedla världen såsom Gud uppfattade den. För att nå detta mål och finna det rätta uttrycket studerade konstnärerna legender, myter, historier och bilder från tidigare mästare. Uppgiften och det högsta målet för konstnären var att måla i ”blindhet” – även rent faktiskt blev miniatyrmålarna blinda efter många års arbete i dunkelt ljus – då ögonen inte längre stördes av ”världens orenhet” utan kunde återge Guds ”härlighet” ur minnet i dess renaste form.⁴ Att måla och avbilda innebar alltså att söka efter Guds minnen, ”att se världen så som Han ser den”.⁵ En häst är därmed vacker för att den liknar en häst såsom Gud såg och uppfattade hästen. Mäster Osman i *Mitt namn är Röd* uttrycker vad måleriet betyder för honom när han betraktar en vacker handmålning:

Jag fick en stark känsla av att måleriet inte handlade om vemod och sorg utan om denna längtan jag kände och att talangen hos en lysande konstnär först förvandlar denna längtan till en kärlek till Gud och sedan till en kärlek till världen sådan Gud ser den, och denna känsla var så stark att det var med en triumferande extatisk glädje jag såg tillbaka på alla de år jag tillbragt över ritbrädet tills ryggen blev krum, allt prygel jag fått utstå under lärlingstiden, mina enträgna försök att vinna blindheten genom illustrering och alla kval lidit för måleriet och låtit andra lida.⁶

Å andra sidan var det övermod att porträttmåla en person, alltså att avbilda denna som en individ. Koranen har inga skrivna förbud mot avbildning men säger nej till dyrkan och ”omåttlig” beundran av avbildade levande varelser. Om

⁴ Pamuk 2008, s. 97.

⁵ *ibid.* s. 99.

⁶ *ibid.* s. 371.

konstnären ändå drabbades av övermod och/eller fick uppgiften att porträttmåla t.ex. en sultan framhölls under högosmansk tid att djävulen manades fram. För att undvika detta pryglade workshopens mästare konstnärerna genom slag med käppar och linjaler, djävulen skulle kväsas och omvandlas till inspiration.⁷ Konstnärerna skulle vara trogna den persiska traditionen och inte ta avstånd från gamla förebilder. Under slutet av 1500-talet lockades emellertid några av de skickligaste miniatyrmålarna genom intresse för de västerländska renässanskonstens utmaningar till att göra avbildningar – vilket kunde leda till döden om de blev upptäckta.

Osmanernas erövring av Istanbul år 1453 innebar en ny fas i den osmanska kulturen. För måleri och miniatyrmåleri blev mötet mellan målarskolor från öst och väst en interaktion mellan olika skolor och kulturer, på ont och gott. Efter att sultan Selim I hade erövat Tabriz år 1514 tog han med sig konstnärer och hantverkare till Istanbul för att dessa skulle fortsätta att arbeta i hans ateljéer där. Han plundrade också palats och tog med sig illuminerade handböcker. Şahkulu från Tabriz var en av konstnärerna. Han ledde en grupp i akademien som av turkarna kallades "Nakkashanei-i Irani", den persiska målarakademin. "Nakkashane-i Rum", den osmanska målarakademin, etablerades i reaktion eller protest av de osmanska konstnärerna. Konstnären Şahkulu var chef i Topkapipalatsets workshop (*nakkashane*) mellan åren 1526–56 och var den ledande formgivaren inom hovet. Han introducerade *saz*-stilen till den osmanska konsten. *Saz* karaktäriseras av arabesker i form av sågtandade blad och runda blomformer, *rumi* och *hatai*, vilka var omdesignade från bland annat iransk tradition. Şahkulu var målare och inte keramiker men ansågs vara mästare på arabeskstilen och på tekniker som innebar att måla direkt på kakel.

Apor, björnar och lejon som smög omkring bland buskar och löv var ofta avbildade mönstermotiv på 1400-talet i Herat och Tabriz, varifrån Şahkulu kom. Från dessa skogsmotiv valde Şahkulu ut två beståndsdelar vilka blev avgörande för hans stil: Det långa sågtandade lövet (*rumi*) direkt inspirerat från djurriket, och den runda palmetten eller rosformen (*hatai*). Lövets långsmala form kontrasterades mot rosettens statiskt runda. Han komponerade löven och palmetterna tillsammans med fåglar, drakar och simurgher. En *simurgh* är en mytisk fågel som återfinns i islamisk kultur, den lever på berget Kaf och talar

⁷ ibid. s. 369f.

som en människa.⁸ Rumi-motivet utvecklades av de anatoliska seldjukerna som bodde på stäppmarken och hade nära förbindelser med djurvärlden. Djurmotiven blev symboler för styrka, fruktbarhet, ondska och godhet. Under 1400-talet stiliserades mönstren och djurutseendet gick mer och mer förlorat för att inte uppfattas som avbildningar. Şahkulu skapade ännu en stilisering och djurmotiven transformerades till blad. Dessa böjda, vridna och genomträngande flikar uppträder därefter i alla dekorativa konstformer hos osmanerna.⁹ De runda *hatai*-mönstren härstammar från Centralasien och utvecklades i den kinesiska konsten. De är stiliserade till den grad att de är omöjligt att hänvisa till en specifik blomma. Şahkulu ökade storleken och dimensionen på blommorna från tidigare förlägg och löven blev mer ymniga.¹⁰

Kakelutsmückning från Hürrems mausoleum vid Süleymaniye-moskén. Foto Gertrud Olsson

⁸ Keskiner 2007, s. 64.

⁹ *ibid.*, s. 11; s. 46.

¹⁰ *ibid.*, s. 72.

Den avbildade tulpanen

Den osmanske illuminatören och konstnären Kara Memi var elev till Şahkulu, och tog över som chef i Topkapipalatsets ateljé 1556. Kara Memi är berömd för att omkring år 1540 ha utvecklat en mer naturalistisk blomsterstil. Han introducerade tulpanen som den första autentiska blomman till den turkiska konsten. Därefter följde rosen, nejlikan och hyacinten och en rad andra växter. Nästan alla blommor målade av Kara Memi är samtida blommor i de osmanska trädgårdarna, som i de illuminerade dekorationerna i handskriften *Divan-i Muhibbi*. Kara Memi bidrog med att sammanställa den spirande osmanska floran och visa den i sina illustrationer som unika blommor och blommande buketter.

Kara Memis noggranna studier och förlagor målade på papper i liten skala blev snart överförda och applicerade i större format på textil, kakelplattor och keramik. Blommornas naturalistiska utseende hindrade dem dock från att bli större än den verkliga skalan. I *Divan-i Muhibbi* är tulpanen mindre än 20 mm hög. Denna illustration tjänade som förlaga för tulpanerna i Rüstem Paşamoskéns kakelkomposition¹¹ som vi snart får skäl att återkomma till. Med förkärlek för symmetrisk komposition – motivet i mitten av bilden – passade blommorna bra att överföra till kakelplattor. Naturalistiska blommor användes i kompositioner som understödjande motiv i sammanställningarna eller i småskaliga repetitioner. Respekt för den naturliga skalan förklarar varför *saz*-stilen föredrogs på många multimönstrade kompositioner. Tulpanen blev också ett självklart inslag på kläder. De broderades i rader på sultan Süleyman den stores (r. 1520–66) dräkter och till och med på hans rustning.

Den första autentiskt avbildade blomman var alltså tulpanen. I Kara Memis illustrationer kan vi se att varje blomblad är formgivet för att överensstämma med originalet i naturen, eller bättre som Guds inre bild av tulpanen. I linje med de estetiska principerna arbetade konstnärerna i Topkapipalatsets ateljéer med att fånga blommans – tulpanens – skönhet och essens. Uppgiften att överföra en målad originalbild i handskrifterna till ett nytt medium som textil eller kakel innebar att reducera linjer och detaljer från originalet. Arbetet handlade om att förenkla och omforma blomman till ett mönster. Det krävdes skicklighet av konstnärerna för att välja blommans rätta och särskilda karaktärsdrag, att finna

¹¹ Altun 1997, s. 181.

det som utmärker och fångar karaktären av en blomma, ett blad eller en knopp. Konstnärerna och hantverkarna behövde därigenom observera naturen omsorgsfullt och ha kunskap i ämnet. Den ansvarige konstnärens skicklighet, kunskap och smak i hovets ateljé kunde till och med avgöra modets stil för tiden. Förutom konstnärens smak, spelade det osmanska hovet, arkitekten och andra kontakter en roll. De godkände till slut konstnärens design och färdiga arbete.¹²

Kakelutsmekning från Rüstem-Paşa-moskén. Foto Gertrud Olsson

¹² Altun 1997.

Den verkliga tulpanen

Tulpanen härstammar i sin vilda form från Centralasien, i mager jord och i svåråtkomliga bergstrakter. Den spreds genom perserna – ”vars poeter gärna använde den som en metafor för perfektion” – till de osmanska härskarna, som i sin tur blev kända för sina prunkande blomsterträdgårdar. Resenärer från väst hade under sina färder i Mellanöstern lagt märke till den vackra blomman, och diplomater, agenter och handelsmän hade tagit med sig enstaka lökar hem.¹³ Tulpanen var känd av seldjukerna. De intog Konya år 1096, och kakelplattor med tulpaner utförda av anatoliska seldjuker har grävts fram ur Alaeddin Keybubad I:s palats på sjön Beysehirs strand. Dessa tulpaner är abstrakta och stiliserade, ett mönster bland andra.

De ursprungliga verkliga tulpanerna med sina smärta långdragna blomformer hade ett annat utseende än de tulpaner vi ser idag. Det är dessa ursprungliga tulpaner som Kara Memi avtecknade. Den hyllades av poeter redan på 1200-talet, och kom att användas som ornament på allt från textil, kläder, kakel, porslin, gravstenar och bönemattor till väggmålningar.¹⁴

Tulpanerna växte vilda nära Konya och även i klosterträdgårdarna nära Eskişehir. Dessa vildväxande tulpaner av olika sorter samlades in och började odlas i de osmanska trädgårdarna. Från mitten av 1400-talet blommade tulpaner i trädgårdar och lustgårdar i Istanbul anlagda av Mehmet II Erövraren (r. 1451–81), som också började uppföra Topkapipalatset. För att beskriva omfattningen av odlingarna, kan nämnas att en grupp om 920 trädgårdsmästare skötte hans fruktträdgårdar, köksträdgårdar och lustgårdar. Överskottsblommorna från de tolv trädgårdarna såldes sedan på blomstermarknaderna. Ett annat exempel är Sultan Selim II som år 1574 gav order om att sända 50 000 vilda tulpanlökar till hans trädgårdar och därefter ytterligare 300 000 lökar från Ukraina. På 1630-talet fanns 300 blomsterodlingar och 80 blomsterbutiker i Istanbul. 56 olika tulpanarter antecknades.¹⁵ Intresset för tulpanen expanderade och mynnade ut i Tulpanepoken, *Lale Dervi*, under Sultans Ahmed III:s regeringstid 1703–30.

¹³ Englund 2015.

¹⁴ Pavord 2000, s. 41

¹⁵ *ibid.* s. 39ff.

Det nya var nu att tulpanlökarna importerades från Holland till Turkiet och inte tvärtom. Vid den här tiden hade Holland bäst rykte för tulpanlökar.¹⁶

Intresset för tulpaner spreds alltså i både omfång och geografi, inte bara turkarna var intresserade utan också invånare i Europa. Tulpansällskap och domarråd bildades. Olika preferenser fanns för hur tulpanen skulle se ut. De engelska odlarna föredrog runda tulpaner med breda kronblad, helst med halvklotsform, medan turkarna höll fast vid de ursprungliga dolkformade tulpanerna – med krämfärgade blommor, ibland med stänk av rött – och med spetsiga kronblad. Kronbladen skulle ha en hårdhet i formen men samtidigt vara lena på ytan, de skulle bestå av en enda färg. Dessutom skulle alla kronblad ha samma storlek och längd.¹⁷ Den turkiska *T. Acuminata* eller spindeltulpanen har hög smal knopp som öppnar upptill. Andra kända turkiska arter är den lysande röda *T. Armena* och *T. Julia*. Den anonyma författaren till *Boken om tulpanträdgårdar i Istanbul (Defter-i Lalezar-i Istanbul)* noterar att den första kända tulpanen i Istanbul var ängstulpanen *Sahra-i Lale*.¹⁸

Tulpanen till vänster har vissa likheter med blommans ursprungliga form. Till höger tulpaner i den form som vi oftast känner dem idag. Foton Gertrud Olsson

¹⁶ ibid. s. 56.

¹⁷ ibid., s. 41.

¹⁸ ibid. s. 29.

Symbolik och paradiset

Det persiska och gammalturkiska ordet *lale* står för tulpan, vilket symboliserar Gud, medan ordet *gül* kom att specificera rosen som symboliserar evig skönhet och profeten Muhammad. Ordet *lale* skrevs med samma bokstäver som Allah och kunde alltså läsas som ett anagram för Gud.¹⁹ En riktig tulpan skulle ha sex kronblad symboliserande de sex trosartiklarna i Islam. På 1500-talet betecknade ordet *lale* inte specifikt tulpanen, utan användes som en sammanfattande benämning för vilda blommor. Detta i kontrast till *gül* som hänvisade till odlade blommor. *Lale* användes för vilda blommor av röd färg, som anemoner och i litteraturen som "blodets blomma" eller "lidandets blomma" – en symbol för själens sökande efter det gudomliga. Å andra sidan var *gül*, den odlade blomman, symbolen för själen i ett tillstånd av behag och nåd.²⁰ Osmanska turkar kallade ofta tulpanen för "turban-blomman", från det turkiska ordet *tülbend*. När den importerades från Turkiet och odlades, särskilt i Holland, i början av 1600-talet stod samma ord sålunda för både *tulpan* och *turban* på europeiska språk.

Rosen i sin tur symboliserar Muhammed och representerar samtidigt rosens ros, den vackraste av alla rosor, sinnebilden och inte avbilden av rosen. Dessutom uppfattades doften av rosen som att vara doften av Muhammed. Rosor skulle planteras närmast huset i en trädgård, de var heliga, och framsprungna ur Muhammeds svett.²¹

Hängivenheten för tulpaner och andra växter kan återföras till uppfattningen om paradiset. Bilden av paradiset som en prunkande trädgård kan utläsas i ornament och kakelklädda väggar. Genom att tulpanen kom att användas som ornament på kakelplattor, blev den också en metafor för paradiset, bilden av den paradisiska trädgården.

Det finns emellertid två paradiser att förstå och beakta, ett på jorden och ett i himlen. Det ena är en trädgård i den här världen, medan den andra är trädgården i den kommande världen. I enlighet med Koranen beskrivs paradiset som en plats, en belägenhet. Å andra sidan är fysiska trädgårdar planerade utifrån beskrivningar av paradiset i Koranen. Frukten och plantorna är naturens mirakel och ännu en symbol för Guds kreativa och livgivande styrka. Tanken är att

¹⁹ Altun 1997, s. 180.

²⁰ Atasoy 1994, s. 223.

²¹ Pavord 2000, s. 41.

cykeln kring årets blomning fram till plantans död speglade den mänskliga naturen. Detta illustrerar löftet för den trogne muslimen om att uppståndelsen kommer att leda till evigt liv i paradiset. Det var också dessa miniatyrmålarna i skrift efter skrift skildrade genom sitt illumineringsmåleri.

Tulpaner kantar cypresser. Kakelutsmyckning från Topkapipalatsets harem. Foto Gertrud Olsson

Moskén och paradiset

Den välkända Rüstem Paşa-moskén är smyckad med tulpanens ornament och mönster. Moskén är ritad av den berömde arkitekten Mimar Sinan (1489–1588), chefsarkitekt under tre sultaner och ansvarig för mer än 300 byggnader och arkitektoniska verk i riket. I likhet med den islamiska konsten är den osmanska arkitekturstilen starkt baserad på geometri. Mimar Sinan arbetade i sin arkitektur utifrån ett uttalat intresse för matematik och talförhållanden. Harmoniska sifferkombinationer gav den perfekta geometriska figuren, och förmedlade därmed idén om Gud.

Rüstem Paşa-moskén (1561–63) är uppförd i Eminönü-kvarteren, inklämd och byggd ovanpå det livliga marknadsområdet. Moskén nås via trappor som leder upp från marknadsgatorna. Visiren Rüstem Pascha beställde moskén, och efter hans död färdigställdes byggnaden genom hustrun Prinsessan Mihrimah, dotter till Süleyman den Store. Byggmaterialet är kalksten och moskén är klädd med Iznik-plattor, både interiört och exteriört. Den norra fasaden är dekorerad med blommor och blommande träd. Utan någon växtlighet vid moskén, får kakelutsmyckningen kompensera den äkta trädgården.

Hela interiören i Rüstem Paşa är klädd i kakelmönster som upprepas genom rapporter och möten med nya ornament. Det är här som Kara Memis tulpan introduceras på kakelplattan. Det är också tulpanmotivet som dominerar i moskén med 36 olika typer. Tulpanen samexisterar med livets träd, tandade löv, nejlikor och granatäpplen. Den är placerad ensam, två och två eller i rader. Den riktas uppåt och ger vertikal riktning, är liggande horisontell, placerad diagonal eller har cirkulär eller inramande uppgifter. Tulpanen kan också skära igenom en annan växt och föra tankarna till Şahkulus *rumi*-former. Tulpanblomman är alltid treflikig (hälften av de sex kronbladen är synliga). Blommorna är röda, vit- och rödmönstrade, helt vita, helt blå eller blå- och rödmönstrade. Mönstren består av prickar, ränder eller färgfält.

Inomhusrummet i Rüstem Paşa kan ses som en spegel av paradiset. Motivet på plattorna i *mihra*ben eller bönenischen – livets träd i en vas – upprepas fem gånger i rad från golv till tak. Trädet symboliserar liv, årstiden vår och står för lycka. De fem träden representerar de fem bönerna som genomförs under en dag. Motivet vas och vatten uttrycker det ännu odefinierade, fröet, den potentiella form som genererar liv. Sammansättningen av vasen och trädet används också för att symbolisera återfödelse, oändlig förnyelse och fruktbarhet. Motivet i livets träd skildras som tvådimensionella vaser, vilka förgrenar sig till kurviga rankor som symmetriska spiraler speglade varandra.

Till skillnad från Rüstem Paşas repetitiva paneler med identiska plattor är så gott som hela kakelutsmyckningen i Sokullu Mehmet Paşa-moskén (1572) sammansatt av unika kakelpaneler. Sokollu Mehmet Paşa-moskén är även den ritad av Mimar Sinan. Den beställdes av storvisiren Sokollu Mehmed Pascha och hans inflytelserika fru Ismihan Sultan. Moskén har en rektangulär plan med en central kupol upplyft av fyra halvkupoler. Byggnadens proportioner gör att rummet känns nätt, och de 100 fönstren artikulerar moskérummet och ger en ljus lysande interiör. Sokollu Mehmet Paşas kakel består av paneler med stora

kompositioner speciellt tillverkade i Iznik för att passa väggutrymmena.²² Plattorna klär huvudväggen med individuellt utformade trädgårdsblommor som avbildar en evig vårsång, bestående av sju sorters växter – rosor, tulpaner, pioner, nejlikor, äppelrosor, liljor och cypresser – sammanflätade med stiliserade stammar. Färgskalan domineras av en strålande grön tillsammans med accenter i en tomatröd pålagd i relief. Två stora paneler symboliserar ”porten in till paradiset” komponerad av blommor och växtformer. Ovanför dessa paneler består kakeldekorationen av trädgårdsblommor. Vi kan enkelt föreställa oss den osmanska synen på paradiset som en himmelsk trädgård full av bekanta blommor odlade i den jordiska osmanska trädgården. En helhet av detta slag finns inte i någon annan moské i den osmanska traditionen.

Sokullumoskén. Foto Gertrud Olsson

²² Denny 2010, s. 102.

Den estetiska sanningen

Vi har mött miniatymålarnas kval och längtan efter att finna en inre högre sanning för avbildandet. En tulpan är vacker när den väcker betraktarens ”inre öga”, eller för att den är en tulpan på det sätt som Gud ser den. I ornamenten kan vi finna Gud via konstnärernas och hantverkarnas kunskaper och skicklighet. Den estetiska färdigheten fångar ögat och övertygar än idag betraktaren om den avbildade tulpanen och dess himmelska ursprung.

*Kakelutsmyckning
från Eyyüp-moskéns
förgård.
Foto Gertrud Olsson*

Litteratur

- Altun, Ara (ed): *The Story of Ottoman Tiles and Ceramics*, (Istanbul Stock Exchange), Istanbul 1997
- Atasoy, Nurhan & Julian Raby: *Iznik: The Pottery of Ottoman Turkey*, Alexandra Press, London 1994
- Denny, Walter B: *Iznik: the Artistry of Ottoman Ceramics*, 2005
- Demiriz, Yildiz: *Osmanlı kitap sanatında dogal çiçekler*, 2005
- Englund, Peter: ”Om världens första spekulationsbubbla”, hämtad 2016-07-10 från <http://www.peterenglund.com/textarkiv/finansbubblor.htm>
- Grabar, André: *Byzantine Painting*. Lausanne: Skira, 1953
- Irwin, Robert: *Islamic Art*. London: Laurence King Publishing, 1997
- Karakalle, I. (2012), *Rustem Pasha Mosque & Iznik Tiles*, (Soylu Matbaa Topkapı), Istanbul
- Keskiner, Cahide: *Turkish Motifs*. Istanbul: Turkish Touring and Automobile Association 2007
- Pamuk, Orhan: *Mitt namn är Röd*. Stockholm: Norstedts, (2002) 2008
- Pavord, Anna: *Tulpanen*. Stockholm: Wahlström & Widstrand 2000.

Epilog

Osmanska riket och den moderna erans imperier

OLOF HEILO

Historiker och biträdande direktör vid SFII

”Hela världen har ställts på ända,” skrev den osmanske sultanen Mustafa III i en personlig bekännelsedikt kort före sin död 1773. ”Tro inte att det faller på oss att ställa den rätt igen ... vi kan endast överlåta detta vårt värv åt den barmhärtige Guden”.¹

Han hade skäl för sin förtvivlan. Efter flera års kostsamt krig hade Osmanska riket mist Krimhalvön till Ryssland och därmed sitt sista fotfäste på andra sidan om Svarta havet. En stor jordbävning 1766 hade skadat Topkapipalatset och den gamla stadsmuren, och förstört Mehmet Erövrarens moské, Fatihmoskén. Gång på gång härjades huvudstaden av eldsvådor, epidemier och upplopp där det forna elitgardet, janitscharerna, hade kommit att spela en alltmer destruktiv och destabiliserande roll. Ett sekel tidigare hade Osmanska riket sträckt sig efter Wien; nu befann det sig på defensiven och centralmakten kämpade desperat för att hindra lokala skattefarmare och stormän från att rycka provinserna åt sig. Bland Balkanhalvöns kristna folk i norr började ansatser till en tidig nationalism avteckna sig; bland Arabiska halvöns stammar i söder hade den islamistiska reformrörelse tagit gestalt – den saudiska wahhabismen – vars våldsamma följder vi ytterst lever med idag.

Ibland lyfts 1700-talet fram som den period när Västerlandet definitivt gick om den islamiska världen. Först när Napoleon landsteg i Egypten 1798, får man ofta lära sig, tvingades Mellanöstern att modernisera sig. Det är en bild som är

¹ ”Yıkılıp dur bu cihan sanma ki bizde düzele ... İşimiz kaldı hemen merhamet-i lem yezele”, översatt med hjälp av Dennis Johannessson och M. Sükrü Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton 2008) 6.

kraftigt färgad av senare tiders västeuropeisk självförträfflighet. Riktigare vore att beskriva 1700-talet som en global uppbrottstid som på flera olika håll i världen präglades lika mycket av oro som av hopp. Det blodiga Sjuårskriget (1757–63), som delvis växte fram ur den fransk-engelska rivaliteten i Nordamerika, har ibland kallats för det ”nollte världskriget” och utgör samtidigt ett slags prolog till de amerikanska och franska revolutionerna: i korthet kan man säga att monarkin i Frankrike ruinerade sig på den förra och därmed banade väg för den senare. Storbritannien miste sina kolonier i Amerika och kunde endast gradvis bygga ut sin maktställning i Indien, där Mogulernas välde hade befunnit sig i fritt fall sedan seklets början. Napoleons framfart, som inleddes under seklets sista år, gjorde varken halt för Mamlukerna i Egypten eller för påven i Rom, som avsattes 1799. 1806 var även det tusenåriga Tysk-romerska rikets saga all: habsburgarna klamrade sig efter detta endast med nöd och näppe fast i Österrike. Mustafa III:s ord hade kunnat gälla för väldigt många länder och imperier vid denna tid: hela världen verkade sannerligen ha ställts på ända.

Innan seklet var över hade osmanerna överlevt två av sina främsta rivaler. Safavidernas Persien kollapsade under seklets första hälft och lämnade rum för decennier av invasioner och inbördeskrig. Polen utsågs av skadeglada grannar till en *failed state* och styckades upp bit för bit. I bådas ställe uppträdde en stormakt som föreföll fast bestämd att klämma åt Osmanska riket från två håll. Sverige hade fått känna av dess ambitioner i seklets början när den sökte sig mot Östersjön; nu verkade den ha siktet inställt på Svarta havet: Ryssland.

Sommaren 1768, i förspelet till Polens första delning, tog en grupp polska motståndsmän sin tillflykt till den osmanska hamnen Balta vid Svarta havet, förföljda av ryska trupper. I den krigsförklaring som följde uttryckte osmanerna indignation över Rysslands beteende och iklädde sig inte för första gången rollen som skyddsmakt i Östeuropa. Ryssland gav igen med samma mynt och understödde under åren som följde grekiska uppror på Peloponnesos och Kreta samt självständighetssträvanden i Egypten och Syrien. Kejsarinnan Katarina den stora (r. 1762–96) sneglade redan mot Konstantinopel, den forna bysantinska huvudstaden som tsarerna ansåg sig äga arvsrätt till genom den ortodoxa kristendomen.

I Europa, där man en gång hade fruktat osmanernas makt, började man frukta deras vanmakt. Om den politiska utvecklingen fortsatte på samma sätt, skulle det ryska imperiet snart sträcka sig från Berings sund till Bosporen.

Hur skapar man en modern stat?

Medan Gibbon satt och funderade över hur det romerska riket hade gått under, satt många av hans samtida och funderade på hur en modern stat borde byggas.

Modernitet är ett besvärligt begrepp. Det används ofta för att känneteckna en historisk progression, men svävar mestadels på målet om hur den går till och vari den består. Någon fungerande paketlösning för hur man blir modern har aldrig funnits, och snarare än av svar verkar den moderna eran präglas av frågor, framkastade av en värld som har blivit för stor och överblickbar för att tas in från existerande observationspunkter.

1700-talet var först och främst experimentlustans tid. I övergångsfasen från 1600-talets barnsliga tjusning till 1800-talets blaserade acceptans av politikens, vetenskapens och teknikens möjligheter tog den industriella revolutionen fart, och företagsamma idealister och upplysta despoter tävlade om att pröva teorier om allt från internationell handel till statliga arméer, från nya vävtekniker till vaccinering av boskap, från antik arkeologi till modern stadsplanering. Det var inte nödvändigtvis kloka upplysningsmän som satt och tänkte ut den nya tidens recept på lycka. Gibbons vän Edmund Burke, som häri följde en ganska typiskt engelsk inställning, kritiserade rentav ”filosoferna” som han ansåg hade bidragit till att den franska revolutionen gick till sådana motbjudande ytterligheter. Vad var det för mening med att deklarerar och i lag stadfästa människans abstrakta rätt till föda eller medicin, menade han, när utmaningen bestod i den praktiska frågan hur de skulle kunna framskaffas eller distribueras?

Om man bedömer en stats modernitet utifrån dess förmåga att kontrollera och förvalta sina territorier och institutioner, att förmedla till sina invånare och tjänstemän en känsla av gemenskap och mening, och att effektivt bemästra de utmaningar och utnyttja de fördelar som allt detta medför – då ter sig Osmanska riket på 1700-talet verkligen inte som någon framgångssaga. Överallt verkade centralmaktens inflytande erodera. I den nationalistiska historiografin på Balkan tenderar man att förklara de kristna upproren mot osmanerna, som inleddes på allvar i seklets senare hälft, som en konsekvens av det turkiska förtrycket. Men faktum är att de begynnande oroligheterna längs Donaugränsen kring 1800 inte sällan bör ses som ställningstaganden *för* centralmakten, för att sultanen skulle återta initiativet från de lokala stormän, janitscharer och skatteförpaktare som terroriserade befolkningen. Efter den av ryssarna initierade Orlov-revolten i Grekland 1770 dröjde det gott och väl tio år innan osmanerna återvunnit kon-

trollen, inte över grekerna, utan över de albanska rövare och fribrytare som fyllt det maktvakuum som uppstått. Det ortodoxa patriarkatet i Konstantinopel såg med oro hur den kyrkliga enheten hotades på samma gång som imperiet. Det var den här utvecklingen som Mustafa III åsyftade i sin dikt och som han och hans efterföljare ägnade sina regeringar åt att försöka bemästra.

Om man med en modern stat däremot avser en föränderlig, dynamisk, öppen och elastisk statsbildning med en hög grad av kreativitet och pluralitet – då ligger 1700-talets osmanska rike inte så illa till. I motsats till den bild som i synnerhet arabiska nationalister frammanat av den osmanska erans intellektuella mörker, har nyare studier visat på den kontinuerliga livaktigheten av religiösa debatter i Konstantinopel, Damaskus och Kairo. I fråga om poesi, musik och arkitektur var hela 1700-talet – och inte bara den så kallade tulpan-perioden under Ahmet III (1718–30) – en blomstringstid som sprängde tidigare konventioner: därom vittnar både Nurosmaniye- och Laleli-moskéerna (1748–55 resp. 1760–83) och Şeyh Galips (1757–99) eller den kvinnliga poeten Fitnat Hanıms (d. 1780) dikter. Kaffehusen, som under tidigare århundraden ömsom hade tillåtits och förbjudits från högsta ort, hade definitivt etablerat sig som publika, om än strikt manliga, rum för allt från samhällskritisk skuggspelsteater och sagoberättande till sammankomster och gemenskaper som undandrog sig religiösa och politiska tolkningsföreträden. Man kan också ana tecken på ökad social mobilitet och personlig självmedvetenhet, vilket Dana Sajdi har visat i sin nyliga studie över den lokala krönika som i mitten av 1700-talet författades av en vanlig barberare i Damaskus. Den oregerlighet som förknippats med janitscharerna var ur denna synvinkel ett tecken på en hög grad av lokal autonomi som vidare exemplifieras av sufismens, inte minst Bektashi-ordens, folkliga förankring.

Av de här olika varianterna av modernitet var det emellertid den förra och inte den senare som skulle väga tyngst när man jämförde de politiska boksluten. Medan jämförelsevis öppnare samhällen som Storbritannien och Nederländerna – och på sitt sätt faktiskt även Frankrike – skakades av motgångar och oroligheter under seklets senare hälft, verkade de upplysta despoterna i Östeuropa kunna se med större tillförsikt på sina verk: Ryssland, Preussen och Österrike hade allihop prioriterat reformer som skulle öka centralmaktens effektivitet och kontrollförmåga, stärka statens sammanhållning och konkurrenskraft, och följde en i det närmaste uppfostrande agenda mot sina undersåtar. Framförallt preussarna hade gjort sig kända för sin militära överlägsenhet om än inte nödvändigtvis för att vara de bästa grannarna; och Mustafa III var inte helt ärlig när han skrev att man

hellre borde lägga sitt värv i Guds händer, för som många av sina samtida hade han sneglat mot den prussiska armén. I en värld som hade ställts på ända föreföll det som ett säkrare recept på överlevnad att producera disciplinerade soldater än nytänkande poeter. Edmund Burke och hans likar fann sig för sin del bittert sannspådda när de franska ”filosofernas” revolution inom några få år visade sig ha frambragt ett militariserat folk och ett land styrt av en fältherre.

Samma år som revolutionen inleddes i Frankrike besteg Mustafa III:s son tronen i Topkapipalatset som sultan Selim III. Han bestämde sig för att våga det avgörande steget till en genomgripande militär reform, *nizam-i jedid*, som än idag manifesteras visuellt av de stora Selimiyekasernerna på den asiatiska sidan av Istanbul. Det blev han inte populär på. Janitscharerna insåg snabbt att de höll på att göras överflödiga av det nya, bättre tränade, rustade och sammanhållna militära maskineriet, och tog varje tillfälle i akt att visa sitt missnöje. Efter att en rysk flotta hade utsatt den osmanska huvudstaden för en blockad våren 1807 avsattes Selim III; han blev sedermera mördad.

Några veckor senare, i juli 1807, mötte Napoleon tsar Alexander I i Tilsit för att i praktiken dela upp Europa i två intressesfärer. Ryssland hade nu nästan fri lejd att koncentrera sig på Osmanska riket, och det var möjligen osmanernas smala lycka att Napoleon bara inom ett par år drevs av sitt eget högmod till det suicidala Rysslandsfälttåg där han slutligen mötte sin överman. Men freden i Tilsit visade med förskräckande tydlighet hur långt den nya tidens imperier kunde nå genom teknisk styrka och politisk hänsynslöshet. Ryssarna väntade tålmodigt: den moderna erans utmaningar och möjligheter hade bara börjat.

Revolution, reform och reaktion

Den europeiska maktbalans som varade från Wienkongressen 1814/15 till juli-krisen 1914 brukar ibland kallas ”Europas konsert”. Orkestrerad av Österrikes kansler Metternich innebar den ett första steg mot ett europeiskt förbund av oberoende stater, där inledningsvis Storbritannien, Frankrike, Preussen, Österrike och Ryssland spelade förstastämmorna. Vad den från första början saknade var en koordinerad taktart i sydöst. Visserligen övervägdes på Wienkongressen möjligheten att garantera Osmanska rikets territoriella säkerhet, men en lösning som alla fem kunde skriva under på stod inte att finna. Det var denna brist på

sammanhållning som med tiden skulle få hela konserten att råka alltmer ur takt och hundra år senare sluta i historiens modernaste missljud.

Bläcket hade knappt torkat på den rysk-turkiska freden 1812 förrän det bröt ut nya oroligheter i Serbien, och den här gången var det inte tal om att upprorsmännen önskade sig en ny version av den osmanska centralmakten. 1821 var turen kommen till Grekland, och därmed utlöstes en kris av oändligt mycket större proportioner, eftersom den träffade rätt i den stora vågen av antikromantik som sköljde över Europa. De konservativa makterna – inklusive Ryssland – såg med oro hur det grekiska frihetskriget skapade en projektionsyta för liberala krafter som kände sig åsidosatta av Wienkongressen; samtidigt steg rädslan i främst Storbritannien för att de ortodoxa upproren mot osmanerna skulle öppna vägen för ryssarna till Konstantinopel. Den brittiska russofobin hade vuxit i takt med Indiens betydelse för det brittiska imperiet, och en rad engelska böcker och pamfletter under denna tid gjorde gällande att redan tsar Peter den store (r. 1682–1725) hade utsett Indien och Konstantinopel till Rysslands långsiktiga mål. I det grekiska frihetskriget, och kort därpå i de försök som det osmanska Egyptens reformorienterade pascha Muhammad Ali gjorde att utmana sultanen, fann sig briterne slitna mellan valet att stötta osmanerna, vilket skulle ställa dem själva i ett för samtiden negativt ljus, eller se Osmanska riket bryta samman, vilket skulle ge det ryska imperiet öppet mål i Bosporen. Tsar Nikolaj I gjorde inte saken bättre genom att en dag infinna sig oanmäld hos drottning Victoria för att diskutera det lämpligaste sättet att stycka upp riket och förkorta den – som han påstås ha uttryckt saken – ”sjuke mannens” lidande.

Lösningen var reformer, avsedda att ge ny stadga åt Osmanska riket och samtidigt putsa upp dess skamfilade fasad. Sultan Mahmut II, som hade överlevt janitscharupplöppet 1807–8 gömd i en skorsten i Topkapipalatset, och senare blivit känd för sin brutala respons både på det grekiska frihetskriget och mot janitscharerna som han effektivt utrotade 1826, efterlämnade vid sin död 1839 ett ambitiöst reformprogram som blivit känt som *tanzimat*, nyordningen. Under decennierna som följde skulle det resultera i en definitiv centralisering av våldsmonopolet, förenhetligande av lag och skattesystem, etablering av statliga skolor och högre utbildningar, i förbättrad infrastruktur och kommunikationer. Skattefarmande förbjöds, och det så kallade *millet*-systemet, som hade segregerat rikets heterogena befolkning efter religionstillhörighet, avskaffades. Invånarna skulle anses jämbördiga oaktat tro och etnicitet, sammanhållna av en ideologi som kallades *Ottomanism*. Här hade de osmanska reformförsöken stora likheter med

dem i det habsburgska Österrike, som även det förblev en komplex statsbildning av olika folk, kulturer och religioner. Reformprogrammet var alltså inte alls så dödfött och orealistiskt som man senare försökte göra gällande, och det efterlämnade väl synliga vittnesbörd om en tid som var lika osmansk som den var modern: offentliga rum och institutioner, eklektiskt dekorerade hus i blandade västliga och östliga stilar, skyltar och gatureklamer som stolt uppvisade imperiets babyloniska mångfald av språk och alfabeten. Vid slutet av seklet hade järn- och spårvägar, post och telegrafi etablerat sig som redskap för att integrera rikets alla territorier, men det var främst i städerna som förvandlingen märktes. Napoleon III:s Paris hade visat vägen mot en värld där segregationen i slutna kvarter och kommuniteter hade brutits och undersåtar hade blivit medborgare; på världsutställningen där 1867 infann sig en hoppfull sultan Abdülaziz som hoppades att hans rike snart skulle erkännas som en jämbördig partner i ”Europas konsert”.

De osmanska reformerna snavade på flera olika faktorer, men den viktigaste var ekonomisk. Börskraschen i Wien 1873 utlöste den första globala ekonomiska depressionen och fick osmanernas främst brittiska och franska långgivare att syna imperiet närmare i sömmarna. Storbritanniens och Frankrikes turkofila politik hade nått sin höjdpunkt under Krimkriget 1853–56, när de till priset av ohygglig manspilla försvarade osmanerna mot Nikolaj I:s sista försök att få slut på den sjuke grannen. Därefter svalnade entusiasmen påtagligt snabbt. När Ryssland – mot alla överenskommelser – började återupprusta sin flotta och, som svar på kristna uppror i Bosnien och Bulgarien 1875–76, även trumma för ett nytt krig, var det svårt att övertyga den brittiska opinionen om ännu en intervention, i synnerhet efter att det börjat läcka uppgifter om fruktansvärda övergrepp som osmanska frivilligtrupper gjort sig skyldiga till i Bulgarien. Det var i ett desperat försök att återvinna de europeiska sympatierna som osmanerna pressade fram den nya konstitutionen 1876, och den blev inte långlivad; inte heller fick den någon önskad effekt. Efter en rysk framstöt 1877–78 miste imperiet större delen av Balkan och reformperioden kom till ett abrupt slut. Den nyttillträdde sultanen Abdülhamit II drog tillbaka konstitutionen och inledde en reaktionär regering som inte längre gav sken av att försöka vara de europeiska makterna till lags. Imperiet hade mist sina övervägande kristna områden medan de resterande delarna hade översköljts av muslimska flyktingar: riket var därmed mera homogent islamiskt än det någonsin varit tidigare. Den nya statsretoriken riktade sig i första hand till muslimer, både dem som levde inom rikets gränser och dem som under loppet av de föregående decennierna hade hamnat under brittiskt, franskt

eller ryskt kolonialt styre. Den moderna panislamismen hade fötts, i ett enkelt men genialt grepp som i ett slag gjorde Osmanska riket till ett slags antikolonial förkämpe. Men de som i första rummet fick känna av dess konsekvenser var de kristna grupper som fanns kvar inom rikets gränser, företräddesvis armenierna.

Trots sin alltmer isolerade status lyckades osmanerna under 1800-talets sista år säkra sig en mäktig allierad i det nyligen enade Tyskland, där den nye kejsaren Wilhelm II, förra sekelskiftets politiska motsvarighet till Donald Trump, sällan missade ett tillfälle att sumpas av de allianser som garanterade fred och stabilitet till förmån för sådana som spädde på den tilltagande spänningen och polariseringen i världen. Den paranoide Abdülhamit och narcissisten Wilhelm fann varandra snabbt och inledde en vänskap som skulle följa deras riken ända till slutet.

Imperiernas sista strid

Den anglo-ryska rivaliteten var ännu stark nog under 1900-talets första år för att producera böcker som Rudyard Kiplings *Kim* och Halford John Mackinders *The Geographical Pivot of History*. Men det stod alltmer klart att hotbilden hade förändrats av Tysklands uppåtsigande på den världspolitiska arenan. Sommaren 1907, hundra år efter freden i Tilsit, enades Storbritannien och Ryssland om ett fördrag som delade in främre Asien från Iran till Afghanistan i två intressezoner. Fördraget skapade oro i Osmanska riket, där ungturkarna tvång Abdülhamit II att återställa konstitutionen, och drev samtidigt riket ännu obevekligare i famnen på tyskarna, vilket knappast låg i de övriga stormakternas intresse. Men brittisk utrikespolitik har nu aldrig präglats av någon större framförhållning.

Desto mera konsekvent framstår Rysslands agerande. När julikrisen var ett faktum 1914, och Osmanska riket senare på hösten gick in i Första världskriget på Tysklands och Österrike-Ungerns sida, visste de styrande i S:t Petersburg med säkerhet att varken Storbritannien eller Frankrike längre skulle ställa sig i vägen för deras månghundraåriga dröm att bemäktiga sig Konstantinopel. Rysslands roll i Osmanska rikets sammanbrott och delning har tenderat att sättas i skuggan av de övriga makternas agerande, trots att det beryktade Sykes-Picot-avtalet (som aldrig egentligen förverkligades) träffades som svar på de anspråk som rests från S:t Petersburg: hela östra Anatolien samt Bosporen och Dardanellerna skulle enligt den ursprungliga planen ha tillfallit Ryssland. Vad som slutligen hindrade den stad vi känner som Istanbul från att bli en rysk hamn vid namn Tsargrad

var tsarväldets egen kollaps 1917, de rödas maktövertagande samma höst och det därpå följande inbördeskriget. Att de ryska imperialisterna snavade på målsnöret framstår dock som ett förhållandevis obetydligt misslyckande jämfört med deras oförmåga att, som utlovat, komma östra Anatoliens armenier till undsättning.

Dessförinnan hade Storbritannien hunnit offra tiotusentals män vid Gallipoli för att uppnå exakt vad de tiotusentals döda britterna i Krimkriget hade skickats ut för att förhindra. Fallna från båda kampanjerna vilar idag på en och samma kyrkogård på Istanbuls asiatiska sida, vittnesbörd om ett imperium som aldrig helt skulle hämta sig från *The Great War*.

Osmanerna hade för sin del inträtt i kriget 1914 i hopp om att sultanens roll av kalif skulle utöva ett slags magisk dragningskraft på världens alla muslimer, inspirera osmanska frivilligtrupper till trosvissa stordåd och utlösa globala uppror bland muslimska majoritetsbefolkningar i brittiska, franska och ryska kolonier och territorier. Initiativet understöddes ivrigt av tyskarna, som rentav upprättade ett slags ”jihad-byrå” i Berlin för att samordna kampanjen. Med ett fåtal undantag möttes det dock av ljumma reaktioner: osmanska rikets verkliga styrka visade sig genomgående ligga hos de reguljära trupperna, bland vilka i synnerhet en ung officer vid namn Mustafa Kemal utmärkte sig.

Efter att osmanerna undertecknat vapenstillstånd på *HMS Agamemnon* den 30 oktober 1918 och Konstantinopel hade ockuperats av allierade trupper, såg Grekland sin chans. Premiärministern Venizelos propagerade en vision om ett grekiskt rike som sträckte sig från Adriatiska till Svarta havet, och den grekiske kungen Konstantin, som oväntat återkallats till makten efter att tronföljaren Alexander blivit biten av en apa och dött, lät fira sig själv som ”Konstantin XII”, rättmätig arvtagare till den siste bysantinske kejsaren Konstantin XI som hade stupat vid försvaret av Konstantinopel 1453. Sultan Mehmet VI satt maktlös i Dolmabahçe-palatset, så det var mellan Konstantins grekiska ockupationsarmé och Mustafa Kemals turkiska befrielsearmé som den sista striden mellan greker och turkar skulle utkämpas 1921–22. Den slutade med att såväl det osmanska som drömmen om ett nytt bysantinskt imperium slutgiltigt lades till vila, och att de två staterna enades om en ömsesidig befolkningsutväxling.

När Mustafa Kemal, med tiden känd som Atatürk, avskaffade kalifatet 1924 och skickade den siste osmanske kalifen Abdülmecid II i exil, framstod det som den logiska slutpunkten på en tioårsperiod under vilken de tyska, österrikiska, ryska och kinesiska kejsardömena i snabb följd allihop hade upphört att existera. Imperiernas tid verkade slutgiltigt vara över.

Det hände annat också det året, 1924.

I januari avled Lenin efter två års hastigt försämrad hälsa. Stalin utmanövrerade på några få månader sin viktigaste medtävlare Trotskij om makten i den nybildade Sovjetunionen.

I april inledde Hitler sin fängelsevistelse i Landsberg. Han använde de nio månaderna till att skriva *Mein Kampf* och lägga grunden till den myt som inom några år skulle hjälpa honom till makten.

I slaget om Mekka erövrade Saudiarabien Islams heliga städer. Efter ett och ett halvt sekel stod ingenting mera i vägen för wahhabiterna. De inledde sitt styre med att förinta de shi'itiska helgedomarna i Medina.

I själva verket dröjde det inte särskilt länge förrän de svunna imperierna blev föremål för saknad, nostalgi och kult i olika former och varianter. Tydligast var det i de forna habsburgska länderna i Centraleuropa, där judiskbördiga författare som Joseph Roth och Stefan Zweig hade alla skäl att önska sig tillbaka en tid innan fascister och nationalister satte den politiska dagordningen. I *Mannen utan egenskaper* (1930–43) reste Robert Musil ett litterärt monument till imperiet som ett slags fantasi om fullkomlighet, medan Michail Bulgakov i *Mästaren och Margarita* (1928–40) satiriserade över snarlika tendenser inom det nya Sovjet-systemet. I *Huzur* ("Själsfrid", 1949) yttrade Ahmed Hamdi Tanpinar tvivel om vart moderniseringen skulle leda Turkiet och världen.

För uttalat konservativa betraktare rådde det inga tvivel om att världen – för att återkalla Mustafa III:s uttryckssätt – var på väg åt helvete sedan imperiernas ordning och kontinuitet hade gått förlorad. Särskilt intressant är att notera den status som de sista härskarna i Ryssland, Österrike och Turkiet kommit att åtnjuta i religiösa sammanhang. Den siste tsaren Nikolaj II och hans familj utsågs till martyrer av den ryska exilkyrkan redan på ett ganska tidigt stadium, medan den siste österrikiske kejsaren Karl I saligförklarades av påven för bara ett par år sedan. Som osmanernas siste egentlige autokrat har Abdülhamit II kommit att åtnjuta en liknande status bland en del sufiska grupper och givetvis i Erdoğan's Turkiet, där hundraårsminnet av hans bortgång högtidlighölls i februari i år.

Tid och totalitet

I raden av författare som skildrat 1900-talets paradigmskiften utmärker sig Elias Canetti (1905–1994) för att ha iakttagit flera av dem på nära håll. Född av en

sefardisk familj i det delvis ännu nominellt osmanska Bulgarien, tillbragte han sin barndom och ungdom i London, Paris, Zürich, Berlin och Wien, där han som nioåring upplevde krigsutbrottet 1914.

Hela sitt liv skulle han fascineras av makten och dess intima samband med föreställningar om fullkomning och totalitet. I Canettis ögon ledde makten sin mening ur massan, både i mänsklig, andlig och materiell gestalt. Det var massans mångfald och föränderlighet som makten ytterst sökte inlemma eller överleva. Under mellankrigsårens ekonomiska oro, socialism och växande fascism, var det främst massrörelser som han ägnade sitt intresse; efter 1945 och under insikterna om Holocaust och Hiroshima kom han att fokusera på massmordet. När hans egendomliga verk *Massa och makt* stod färdigt 1960 var det i skuggan av ett reellt hot om ett för hela mänskligheten utsläckande kärnvapenkrig. ”Människan har stulit sin egen Gud,” noterar han i dess avslutning. ”Hon har gripit honom och tillägnat sig allt hos honom som var fruktansvärt och ödesdigert.”²

Vi nämnde i inledningen att imperiernas historia tycks ha ett nära samband med monoteismens: båda framgick ur en växande värld där människorna sökte finna en sammanhållande ordning. Påtagligt många imperier valde rovfåglar och i synnerhet örnar – med tiden dubbelhövdade – som sina symboler, som om de ville frammana visioner av rörlighet, överblick och gudomlig närhet snarare än rent fysisk och jordisk styrka. Men i en värld som blev allt svårare att överblicka och där de traditionella Gudsbilderna höll på att fragmentiseras, hade imperierna mist denna apokalyptiska innebörd. De sista allhärskarnas apoteos till helgon och martyrer kunde illa maskera det faktum att det verkliga herraväldet låg hos de högteknologiska monster som de hade satt i händerna på sina soldater. Den nya tidens imperier skulle mäta sin makt i kapaciteten till en massförstörelse på en skala som forntidens erövrare bara hade kunnat drömma om.

Anade Mustafa III denna utveckling när han antydde att han hellre satte sitt hopp till högre makter än gav sig i kast med den nya tidens krafter? Säkert är att Osmanska riket, sina ambitioner till trots, förblev jämförelsevis underutvecklat och i modern bemärkelse tekniskt eftersatt ända till slutet. Den uppfinning som osmanerna framför allt lade sig vinn om var klockan. Redan på ett tidigt stadium av reformsträvandena uppförde osmanerna klocktorn i allsköns eklektiska stilar som tycktes vilja besvärja rikets rumsliga och temporala enhet i en komplex och föränderlig värld. Idag kan man finna dem över hela Balkan och Mellanöstern –

² Elias Canetti, *Massa och makt*, övers. Paul Frisch, Forum 1985.

i Bosnien, Serbien, Makedonien, Turkiet, Syrien, Libanon och Israel, länder där minnet inte sällan har bleknat av det imperium som en gång förde dem samman. Klocktornen står kvar, men tiden har för länge sedan gått förbi dem.

*Klocktornet vid
Dolmabahçe-palatset.
Polariobild,
Adrian Marsh 2018*

Litteratur för vidare läsning

- Brewer, David. *Greece, the Hidden Centuries: Turkish Rule from the Fall of Constantinople to Greek Independence*. I. B. Tauris 2010.
- Figes, Orlando. *Crimea: The Last Crusade*. Penguin books 2011.
- Hanioglu, Sükrü M. *A Short History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press 2008.
- Hopkirk, Peter. *The Great Game: On Secret Service in High Asia*. John Murray 1990.
- McMeekin, Sean. *The Ottoman Endgame: War, Revolution and the Making of the Modern Middle East, 1908–1923*. Penguin books 2016.
- Sajdi, Dana. *The Barber of Damascus: Nouveau Literacy in the Eighteenth-Century Ottoman Levant*. Stanford University Press 2015.
- Wishnitzer, Avner. *Reading Clocks, Alla Turca: Time and Society in the Late Ottoman Empire*. University of Chicago Press 2015.

Recensioner

Anadolu'da Kadın

A. Muhibbe Darga, Yapı Kredi Yayınları, 2012.

RECENSION AV TURHAN KAYAOGLU

Författare och översättare

Arkeologiska föremål är tusentals år äldre än skriftliga källor och utgör den första och viktigaste kunskapskällan om våra förhistoriska förfäders levnadsvillkor.

A. Muhibbe Darga var den turkiska arkeologins *grand old lady*; hon dog i år vid 97 års ålder. Hon var specialist på den hettitiska historien, kulturen och konsten. I *Anadolu'da Kadın* (Kvinnan i Anatolien), som kom ut 2012, ger hon en mycket bred och faktarik bild av kvinnans 10 000-åriga historia i Anatolien.

På många platser i Anatolien har man grävt upp mängder av kvinnofigurer i olika storlekar. Reliefer, gravstenar, lertavlor och smycken visar också på kvinnans viktiga plats i de primitiva samhällena. Kvinnan var det huvudsakliga objektet för människans första konstnärliga skapande under den neolitiska perioden (c. 12 000–5500 f.Kr.) Människan helgade kvinnan som skaparen av det egna släktet. På samma sätt som jorden ur sitt inre frambragte föda till allt levande i naturen, producerade kvinnan i sina bröst den mjölk med vilken hon kunde livnära de varelser som hon satte till världen. Att hennes kropp under graviditeten först växte och därefter återgick till sin ursprungliga gestalt, att den ur sig kunde framföda en ny kropp, och att hennes egen kropp inte dog efter de periodvisa blödningarna, var alltsammans ett mirakel. Ur dessa föreställningar växte historiens första trossystem: tron på *Magna mater*, modergudinnan.

Under den neolitiska perioden hade Anatoliens invånare nyligen lämnat grottlivet och jägare-samlarsamhället, och övergått till jordbruk. Kvinnorna, som varit samlare, kan ha märkt att frön som låg i jorden växte till nya plantor och inlett jordbruket genom att ta efter naturen. År 2002 grävde man upp en liten fyllig kvinnoskulptur av lera i Çatalhöyük i Konya-provinsen. Kvinnan hade ett

frö utanpå magen. Detta arkeologiska fynd visar att ”den skapande modern” sattes i relation till jord, frö, och fruktbarhet och förhärligades som en gudom. Hela den revolution med vilken kvinnorna associerades, kallas idag *den neolitiska revolutionen*. Den neolitiska perioden såg framväxten av matriarkala samhällen, där kvinnor deltog i produktionen och ingen ojämlikhet rådde mellan könen. Relationen mellan kvinnan och mannen var snarare en form av solidaritet som levnadsvillkoren hade nödvändiggjort.

Under bronsåldern, från 3200 f.Kr. utvecklades metallurgin, och koppar, tenn, bly och till viss del järn, bearbetades. Männen tillverkade verktyg och enkla redskap medan kvinnorna skötte jordbruket och vävde. Mannens ställning i samhället ökade i samband med tillverkningen av metallvapen; samtidigt ökade produktiviteten i jordbruket genom användning av metallredskap. Detta höjdes livskvaliteten och ledde till befolkningsökning. Produktionsöverskott främjade handel, vilken sköttes av nomader – den första köpmannaklassen. Men mera välstånd ledde också till ökade hot. Stadsmurar byggdes, en krigarklass av män trädde fram och politisk organisering utvecklades. Självstyrande städer växte med yrkesgrupper som tjänare, hantverkare och präster. Efter jordbruksrevolutionen kom så denna andra stora samhällsomvandling.

Från omkring 1700 till 1200 f.Kr. härskade de indoeuropeiska hettiterna i Anatolien. De lade under sin storhetstid under sig hela området från Egeiska havet till Syrien. Assyriska köpmän förde skriftkonsten till Anatolien redan ca 2000 f.Kr. och bildade handelskolonier, *karum*. Från en av dessa, Kaneš (Kültepe vid dagens Kayseri), återfinnes stora arkiv som berättar om den lokala och den assyriska familjejuridiken. Kvinnor och män hade lika rättigheter i äktenskap och de delade egendomen lika vid skilsmässa. Skilsmässodokument vidimerades av kungen och kronprinsen. Rätten att skiljas var lika för parterna och den som ville skiljas betalade en avgift i silver till den andra. Modern fick vårdnad om barnen och underhåll. En motsvarande jämlikhet existerade inte hos dåtidens semitiska folk i Babylon och Assyrien. Den hettitiska lagstiftningen förestavade på samma gång stränga straff mot otrohet, incest och sodomi. Å andra sidan kunde en änka gifta om sig med sin sväger. På så sätt garanterades hennes framtid medan egendomen stannade inom familjen.

I Anatolien ter sig kvinnans juridiska och sociala ställning som en fortsättning på tidigare matriarkala strukturer. Hon var självständig, hade grundläggande fri- och rättigheter och kunde göra affärer.

Assyriska handelsmän hade täta kontakter med lokala köpmän och med sina hustrur i hemlandet genom brevväxling. De hade rätt att gifta sig med kvinnor från lokalbefolkningen vid sidan av de hemmavarande hustrur som ofta var deras affärspartner. I hemmet utanför *karum* hade de ofta ett arkivrum fullt med brev, värdepapper och kontrakt på lertavlor. I ett sådant brev skrev handelsmannen Aššur-rabi till en dotter som han hade med sin inhemska hustru:

Varför skrev du så till mig: "Jag ska öppna rummet med plomberat lås och sälja öl-brödet". Är husets bottenplan och övervåning inte plomberade med mitt sigill? Jag ber dig, ta inte bort några sigill och se till att ingen rör vid dem tills jag kommer. Emiqtum (tjänstekvinna?) lämnade mig ... Jag ber dig att fortsatt vaka över huset som du gjort tills idag, tills du ser mig med egna ögon. Fastän jag många gånger skickat tenn till dig har det inte lämnats till dig. Därför skickar jag nu inget ... Varför låter du en främling (en man) bo i huset? Du som lämnade hemmet för att leva ihop med en annan man. Om du är min dotter, vaka uppmärksam över huset. Inom tio dagar kommer vi ... Plombera presenten, även spännet till skorna.

En egensinnig och tämligen ansvarslös dotter. Bjuder in karlar, går till en annan när hon behagar. Det intressanta är att pappan inte är arg, utan lite surmulen. Varorna är viktiga för honom.

Den hettitiska kvinnan Madawada från Kaneš hade också intressanta affärsverksamheter. På åtta lertavlor framgår det att hon var en riktig ockrare. Hon lånade ut silver, tog personer som inte betalat som gisslan, eller drev med jämna mellanrum in lånet i silver eller spannmål med en preparerad vågskål.

Hettitiska kvinnor deltog ofta som i lantarbete, som spannmålsmalare eller mjölkare. Men kvinnliga lantarbetare fick bara hälften i lön av vad männen fick. Ylletyg, som producerades av kvinnor, var en betydelsefull handelsvara som exporterades till Assyrien. Sömnad var också en viktig syssla. Barnmorskorna hade en särskild ställning i samhället eftersom barnafödandet betraktades som något heligt.

Från senare hettitiska texter kan vi se att kvinnan även hade en central roll i kulten. Drottningen var översteprästinna och närvarande vid offerceremonierna. Vid dödsbäddar för kungar och drottningar fanns kvinnor i främsta ledet, och trollkvinor förkunnade vem som skulle ta den dödas själ till den andra sidan.

I arkiven som grävdes fram i Šapinuva nordöst om Ankara påträffades 2004 en mängd dokument om hettitiska drottningar. I Mesopotamien var drott-

ningen hustru till kungen och hade ingen politisk befogenhet. Den hettitiska drottningen var däremot mer jämställd med kungen, i vissa fall kunde hon vara direkt delaktig i utrikespolitiken, som exempelvis Puduhepa, hustru till Hattušili III, som brevväxlade med Egyptens farao och dennes hustru. I historiens första bevarade fredsavtal efter slaget vid Kadeš mot Egypten (1280 f.Kr.) stod hennes sigill vid sidan av makens.

Från den grekiska perioden i Anatolien är det *Iliaden* det första skriftliga verk där kvinnor figurerar. Den mytiska skönhetstävlingen mellan gudinnorna Hera, Athena och Afrodite på berget Ida som förorsakar det trojanska kriget kan kanske på sätt och vis kallas historiens första.

På 800-talet f.Kr. var kvinnor i det här området oftast hemma, skötte barnen, lagade mat, spann ull och vävde tyg. Genom texterna vet vi att hon förväntades vara tålmodig, kreativ, ha god smak, vara anständig och trogen sin make.

Från första halvan av 500-talet f.Kr. framträdde en del kvinnliga läkare och konstnärer. Kvinnor som kunde enkel farmakologi och behandlingsmetoder med växter högaktsades. Många kvinnor arbetade i sina mäns skomakerier och krukmakerier. I bilder på gamla vaser ser man kvinnor som står i rad och knådar deg på bagerier och piggas upp av flöjtspelande flickor. Kvinnor sålde även varor på torget: tragediförfattaren Euripides mor var exempelvis en sådan enkel kvinna som sålde grönsaker på marknaden. Inom nöjesbranschen finner vi kvinnor som dansare, musiker, akrobater och gycklare. De roade gästerna på symposier mot betalning. Det fanns prästinnor med profetiska förmågor; den mest kända var Pythian i Delphi.

Samhällsklimatet för kvinnorna i de joniska städerna och på öarna var friare än i övriga landet. Det fanns kvinnor som studerade filosofi i Pythagoras skola. Sapfo undervisade unga kvinnor, särskilt i poesi och musik. I Karien fanns det en djärv kraftkvinna, drottningen Artemisia I, som besteg tronen efter makens död och som deltog med sin flotta på persernas sida i slaget vid Salamis.

Som i andra delar av den grekiska världen arrangerade kvinnor i fester, *Thesmophoria*, där männen inte fick vara med. Festligheterna varade cirka tio dagar, ägde rum på hösten, tillägnades gudinnan Demeter och syftade till att be om rika skördar. Kvinnor samlades på en helig plats i vita kläder och utförde bestämda ritualer. I trans förenades de med universum och det oförklarliga och okända. Till kultplatsen tog de med sig frön, bakverk i form av manliga och kvinnliga könsorgan, spädkrisar, offergåvor, och tallkvistar. På en bestämd dag fastade de och tog på sig tallkvistar som skulle dämpa deras sexuella lust. Därefter

dansade de erotiska danser som skulle symbolisera bördighet, fruktbarhet och födande. Kvinnorna berättade aldrig vad de gjort när de återvände hem. Enligt vissa forskare trotsade kvinnor genom sitt deltagande i *Thesmophoria* männen och markerade att de inte ville ses som objekt.

Kvinnans frammarsch mot en bättre värld fortsätter.

The Medinet Habu Records of the Foreign Wars of Ramesses III

D. B. Redford, Brill, Leiden och Boston, 2018.

RECENSION AV DANIEL HENNINGSSON

Uppsala universitet

Det talas gärna om de mystiska etruskerna i svensk populärvetenskaplig litteratur, men långt mer mystiska än dessa är den grupp av folk eller stammar som går under benämningen sjöfolken. Forskningen kring dessa grundades år 1836 då den berömde Champollion föreslog en identifiering mellan sjöfolket *peleset* och Skriftens filistéer. Sedan dess har forskningens vågor böljat fram och åter under snart tvåhundra år.

De viktigaste primärkällorna rörande dessa folk härrör från farao Ramesses III:s (1187–1156 f.Kr) Evighetstempel, i dag kallat Medinet Habu, i Thebe, och sedan mitten av 1800-talet har dessa studerats ingående. Oftast har dock texterna rörande sjöfolken lyfts ut och studerats för sig och ej i sitt sammanhang. Det är just detta som är så viktigt med Redfords verk. Det är inte enbart det epigrafiska och ikonografiska materialet rörande sjöfolken som behandlas utan alla utrikespolitiska källor från templet, och de egyptiska krigen mot sjöfolken liksom även mot nubier, libyer och levantiner.

Redford, född 1934, är professor i egyptologi och antik historia vid Pennsylvania State University, har utfört talrika utgrävningar i Egypten och gett ut omkring 250 publikationer om bland annat Gamla Testamentet och Egypten, farao Akhenaton och farao Thutmosis III:s fälttåg i Levanten.

Efter en kort men informativ inledning följer en översättning av det epigrafiska materialet. Det rör sig om fyra kapitel: Kapitel 1 behandlar kriget mot

upproriska nubier samt det första libyska kriget; Kapitel 2 kriget mot sjöfolken; Kapitel 3 och kapitel 4 det andra libyska kriget. Kapitlen innehåller både en uppdaterad översättning av det epigrafiska materialet¹ samt en beskrivning av de åtföljande relieferna åtföljt av kommentarer och noter i vilka viktigare eller svårförstådda egyptiska ord eller begrepp diskuteras och analyseras. För varje scen eller textstycke anges var den återfinnes i *Chicago Oriental Institutes Medinet Habu*-publikation² men enbart i vissa fall förekommer hänvisningar till Kitchens uppdaterade utgåva av originaltexterna, ett viktigt komplement.³ Kapitel 5 är ett av de mest intressanta i hela boken. Kapitlet innehåller diverse djupanalyser och kommentarer rörande bland mycket annat reliefernas placering, talsymbolik, versmått och dialekter i det epigrafiska materialet. Liknande detaljstudier har tidigare gjorts men detta är första gången som en sammanhängande, översiktlig analys och kommentar publiceras. Speciellt underkapitel 1.1, vilket går igenom varför inskrifterna och relieferna återfinnes där de återfinnes, är mycket givande. Kapitel 6 behandlar hur tillförlitliga texterna är som historisk källa. Redford går här igenom de rent retoriska och teologiska utsmyckningarna av texterna och hur dessa påverkar deras historiska sanningshalt. Här är det glädjande att finna att Redford är mer skeptisk än de flesta till om materialet enbart är kopierat från Ramesses II:s (1219–1212 f.Kr.) Evighetstempel.

Kapitel 7 behandlar fiendefolkens ursprung. Redford går här igenom de olika sjöfolken och libyska stammarna och presenterar en kortfattad men innehållsrik översikt över forskningen kring dessa. Att på tio sidor sammanfatta över 150 år av forskning är naturligtvis vanskligt men Redford har till största del lyckats. Här träder dock en klar svårighet fram i tydlig dager, en svårighet som följt forskningen om sjöfolken åt ända sedan dess början. Låt mig ta folket Tjeker som exempel. Även om Redford ej tar ställning i fråga så upprepar han den gamla sanningen om att detta folk bör kopplas samman med den anatolisk-grekiska stammen teukrer och med toponymet Zakros, vilket är mycket problematiskt. Redford skriver visserligen att även om de klassiska texterna är en viktig källa så är de problematiska eftersom det skiljer så många århundraden mellan dessa och sjöfolken. Dock nämns ej att det inte räcker att koppla samman dessa enbart för

¹ Den senaste översättningen gjordes av Kitchen och utkom 2008.

² *Medinet Habu*. Volym I-IX. Epigraphic Survey. Chicago, 1930-1970.

³ Kitchen, K. A., *Ramesseid Inscriptions. Historical and Biographical*. Vol. V. *Setnakht, Ramesses III, and Contemporaries*. Oxford, 1983.

att konsonantkonstruktionen är liknande samt för att berättelserna om teukrerna utspelar sig i delvis samma områden som sjöfolken var verksamma i, exempelvis södra Kilikien och Cypern. Man måste gå igenom de antika texterna grundligt, källa för källa och se i vilket sammanhang dessa omnämningar förekommer samt se på vilka eventuella baktankar författarna i fråga kan ha haft rörande enskilda uppgifter och episoder. Detta saknas hos de flesta forskare som sysslar med detta material och kanske är för mycket begärt för ett översiktskapitel, men är dock av yttersta vikt att hålla i åtanke.

Det åttonde och sista kapitlet behandlar det Amoritiska kriget och Redfords upplägg är här liknande som i kapitel ett till fyra och även om undertecknad ej är överens med författaren om alla dennes slutsatser så är det en av de bästa översikter och genomgångar av det mest svårtolkade av farao Ramesses III:s krig. Det mest givande med kapitlet är att Redford tar upp de topografiska förteckningar som härrör från faraos regering och som flertalet moderna författare avfärdat som enbart kopior av äldre listor. Toponymerna i dessa listor är tvärtom av högsta intresse för denna övergångsperiod i Främre Orientens historia och innehåller ortnamn från bland annat *Asia Minor*, Cypern, *Mesopotamia* vid sidan av de typiska levantinska. Undertecknad saknar dock Dr Kahn's mycket intressanta och givande artikel "Ramesses III and the northern Levant: A reassessment of the sources"⁴ i diskussionen rörande dessa.⁵

Det är dock i det åttonde kapitlet som ett av bokens främsta tillkortakommanden framkommer, nämligen det mycket begränsade bildmaterialet samt de få existerande illustrationernas mycket låga kvalitet. Analysen och förståelsen av relieferna, huvudkällan till detta krig, blir betydligt mer svårtillgänglig när läsaren ej kan beskåda dessa parallellt.⁶

Vid sidan av detta måste även två ytterligare fel påpekas. För det första så är det irriterande att hänvisningarna inom boken tämligen ofta ej stämmer. Exempel sid. 42 not 2 hänvisar till sida 5 men skall vara sid 3. Detta är ju snarare ett redaktionellt fel men ändå relativt besvärligt. Ett allvarigare fel återfinnes på sid. 114 där författaren har återgivit den gamla sanningen att hettiterna krig mot *Assuwa*-alliansen utspelade sig under Tudhaliya IV:s regering under slutet

⁴ Sid. 175-188 i S. Kubisch och U. Rummel, *The Ramesside Period in Egypt*. Kairo, 2018.

⁵ Det bör påpekas att boken och artikeln båda publicerades 2018 så det är osäkert om Redford haft tillgång till artikeln innan manuskriptet gick i tryck.

⁶ Hela publikationen av det epigrafiska och ikonografiska materialet från Medinet Habu återfinnes i PDF-format fritt tillgängligt via *Chicago Oriental Institutes* hemsida.

av 1200-talet f.Kr. Dette var visserligen länge den gängse åsikten, men i dag vet vi att kriget utspelade sig på slutet av 1400-talet f.Kr. under Tudhaliya I/II:s regering. Att förteckningen över alliansmedlemmarna skall ha innehållit *Lukka*, vilket Redford uppger, är ej heller säkert. Texten är fragmentarisk och återger enbart ---*ugga* vilket alla forskare är långt ifrån överens om skall rekonstrueras som *Lukka*.

Dessa få tillkortakommanden åsido, är Redfords bok den absolut bästa genomgången av detta material som publicerats i mannaminne och det är en mycket stor tjänst som författaren gjort egyptologin som helhet och forskningen om sjöfolken i synnerhet.

Liturgy and Byzantinization in Jerusalem

Daniel Galadza, Oxford University Press, Oxford 2018.

RECENSION AV THOMAS ARENTZEN

Universitetet i Oslo / Dumbarton Oaks Research Library and Collection

Hva skjedde egentlig med den palestinsiske kristendommen? Den gryende Kristus-bevegelsen ved begynnelsen av vår tidsregning spredte seg fra Jerusalem til store deler av den romerske verden. Den romerske kirkens ledelse og struktur ble, som den sivile administrasjonen, organisert rundt de store byene. Lokal kultur, religiøs bakgrunn og andre forutsetninger skapte lokale *rituser* bestående av partikulære kirkelige tradisjoner så som helgen- og høytidskalender, fasteperioder, gudstjenesteskikker og andre rituelle seder. Ritusen i Antiokia skilte seg fra den i Alexandria som igjen var annerledes enn Romas ritus. Jerusalem utgjorde den tidligste kristendommens vugge, og også her vokste der fram en distinkt kirkelig ritus, sentrert om Oppstandelseskirken. Jerusalems rituelle arv omfattet blant annet en særskilt liturgi, nemlig *Jakobsliturgien* (hvis navn stammer fra Jakob, Jesu bror, som inntok en lederrolle i den første menigheten i byen) og en velutviklet tradisjon for prosesjoner, som fulgte Jesu fotspor gjennom den hellige topografien. Det senantikke Jerusalem har etterlatt seg mange fascinerende spor i historien.

Den spanske kvinnen Egeria var på besøk i Jerusalem mot slutten av 300-tallet og skrev reiseskildringer. Kyrill, som var biskop i byen omkring samme tid,

forfattet opplæringsprekener for å instruere nydøpte om kirkens liv og skikker. Med slike historiske kilder har vi faktisk en god del kunnskap om Jerusalems tidlige ritus.

Daniel Galadzas nye bok handler ikke om den tidlige tiden. Den dreier seg om en epoke da Jerusalems identitet utfordres og omtolkes, en tid av religionsmøter og kulturmøter. Byen erobres av muslimske kalifer på 600-tallet og siden av latinske korsfarere. Forfatteren undersøker palestinsk kristendom under fremmed styre i perioden 700–1200. Under dette halve årtusenet kommer Jerusalems ortodokse kristne ritus til å omformes – dels etter konstantinopolitansk mønster. Det er dette Galadza kaller «bysantinisering»; Jerusalem og den palestinske kristendommen mister mye av sitt eldre særpreg og påvirkes av mer imperiale skikker som dominerer i den bysantinske hovedstaden. I studien undersøkes bysantiniseringen av tre elementer: liturgien, kirkekalenderen og leksjonariatet (dvs. listen som foreskriver skriftlesninger). Forfatteren beskriver «bysantiniseringen» primært som noe negativt, en nedgangshistorie hvor «authentic local practices» (s. 6) må vike slik at byen til sist framstår som «just another city of the Byzantine periphery» (s. 357).

Hvordan kan det ha seg at en bysantinisering fant sted mens Jerusalem ikke lenger var del av det bysantinske riket? Galadzas hypotese er at de fremmede (ikke-bysantinske) maktene svekket den palestinske kristendommen og gjorde den sårbar for den generelle universaliserende tendensen innen bysantinsk kristendom i perioden, en universalisering som også rammet Konstantinopel, hvis ritus ironisk nok «jerusalemiseres».

Liturgy and Byzantinization in Jerusalem bygger på Galadzas avhandling fra Pontificium Institutum Orientale i Roma. Det er lærd bok som plasserer forfatteren i sentrum av den liturgihistoriske forskningsdisiplinen. Den representerer et oppkomme av nyttige tabeller, kart og oversikter over historiske kilder og manuskripter. Framstillingen er pedagogisk lagt opp og godt argumentert, men den vil nok føles tung for en leser uten bakgrunnskunnskaper i kirke- eller liturgihistorie. Galadza tilbyr imidlertid leseren en både stødig og grundig innføring i det vi vet om Jerusalems liturgiske tradisjoner under den bysantinske æraen.

Boken fokuserer nokså utelukkende på liturgi som et kodifisert rituelt system; det sosiokulturelle og politiske danner et bakgrunnstepp, men, som Galadza selv skriver, *raser* han «through the contextual history» (s. 152). Alminnelige palestinske kvinner og menn og barn forblir på det viset fraværende. Det er ikke

dette forfatteren interesserer seg for. Anmeldere som etterspør en annen bok en den forfatteren faktisk har skrevet, er alltid irriterende. Likevel er det vanskelig å fri seg fra tanken på hva disse ritualene har betydd for de historiske menneskene som har utført dem. Gresk fungerte tidlig som kirkespråk i Jerusalem, til tross for at en stor del av menighetene bare forstod palestinsk arameisk eller syrisk. Der var bestandig et latinsk- så vel som armensk- og georgiskspråklig nærvær i byen. Med den muslimske invasjonen kom også arabisk (s. 78-80), som de ortodokse kristne også begynte å anvende i gudstjenester. På et kulturelt nivå inntraff altså både en slags «arabisering» og «latinisering», og man kan forestille seg en rekke andre prosesser av hybridisering, konflikt og interaksjon i den multikulturelle metropolen. Men kanskje krever slike spørsmål en annen bok.

Galadza har skrevet en fyldig og inngående framstilling av palestinsk kristen ritualhistorie. Bokens svakhet – at den ikke er innovativ og kreativ, at den ikke introduserer noen nye teoretiske perspektiver eller kontekstualiserer liturgisk handling i levde liv – er også dens styrke. Dette er en utgivelse som ikke forsøker å gape for høyt; den er solid, tradisjonell og kommer nok til å fungere som standardverk i årevis framover.

Sidenvägarna: en ny världshistoria

Peter Frankopan, Albert Bonniers förlag 2017

RECENSION AV HÅKAN WAHLQUIST

Tidigare Asien-intendent vid Etnografiska muséet, Stockholm; föreståndare Sven Hedins stiftelse, Kungl. Vetenskapsakademien

Professor Peter Frankopans “nya världshistoria”, benämnd *Sidenvägarna*, nådde på sitt segertåg över världen förra året också svenska bokhandelsdiskar. Det är en massiv volym på närmare 700 sidor, som skulle kunna skrämma bort en ordinär läsare, men bör faktiskt inte göra så. Peter Frankopan lyckas med det svåra konststycket att skriva en bok som vänder sig till den stora allmänheten samtidigt som det är ett verk ingen akademiker inom något av alla de kunskapsfält som författaren drar material från bör undvika att läsa och bedöma.

Boken finns redan översatt till ett otal språk, och fler lär det bli. Och den är tillräckligt kontroversiell ur västerländsk synvinkel, och okontroversiell ur kinesisk, för att nu också finnas på kinesiska och vara rekommenderad läsning vid en del universitet.

Dess internationella framgångar beror inte bara på dess rika innehåll och lättlästa stil utan också på den akademiska och sociala stjärnstatus som författaren förvärvat och som varit en inte lite bidragande orsak till bokens lyckade lansering. Född 1971 har han har en milt sagt redan lysande akademisk karriär bakom sig först i Cambridge nu i Oxford som professor i Global Historia och med många andra fellowships och sidoackrediteringar att ta upp i sin meritförteckning. Författarens popularitet vilar också på att han etablerat sig som en välkänd röst i det offentliga samtalet. Den som inte önskar ta sig i kast med hans bok kan avnjuta många timmar av hans föredrag och samtal på Youtube. Han uppträder ofta, gärna, elegant och otvunget. Den svenska upplagan av hans bok lanserades på Bokmässan i Göteborg, han har samtalat på Stadsteatern i Stockholm, och 2018 höll han årets Gunnar-Jarring-föreläsning på Vitterhetsakademien i Stockholm.

Bokens titel, *Sidenvägarna*, väcker först viss förundran, men kan vara i linje med hur det begreppet under senare årtionden kommit att få en allt vidare och i många stycken allt märkligare användning. Begreppets myntare, den tyske geografen och geologen Ferdinand von Richthofen (1833–1905) skulle säkert bli något förvånad, om än imponerad av bokens innehåll. I två texter publicerade 1877 använder Richthofen kortfattat begreppen ”die Seidenstrasse och die Seidenstrassen” för att sätta namn på de handelsvägar som i historien sträckt sig genom Eurasien. Så naturgeograf han var kom han genom sina studier i Kina 1868–1872 att alltmer bli en kulturgeograf intresserad av handel och samfärdsel. Begreppet ”die Seidenstrassen” i pluralis, som Frankopan valt, och som ju utgör ett klokt val då det aldrig rört sig om *en* väg genom kontinenten utan ett ständigt föränderligt nätverk av vägar och stigar, använde Richthofen ursprungligen för att ge namn åt handelsvägarna på båda ömse sidor om Pamir, vilka kinesisk historieskrivning förmåler att de knöts ihop århundradena innan vår tideräknings början. (Versionen i singularis hänförde Richthofen till de handelsvägar som den grekiske vetenskapsmannen Ptolemaios, baserande sig på tidigare källor, århundradet in på vår tideräkning skissade från Medelhavet och öster ut på sin berömda världskarta.) Richthofen skall aldrig ha använt sig av begreppet igen vare sig i skrift eller tal, och det är faktiskt först i och med Sven Hedins bok

Sidenvägen (1936) som begreppet började utveckla den smått osannolika popularitet det har idag.

Nu ger sig inte Peter Frankopan in på den allt mer expanderande och varierade sidenvägsforskningen, även om det första kapitlet i hans världshistoria handlar om "Skapandet av Sidenvägen". Han använder det för att leka runt med begreppet i association efter association, i kapitel efter kapitel, till olika urskiljningsbara perioder i mänsklighetens historia; från civilisationernas födelser till idag, från Tvåflodslandet, Nildalen och Indusslätten, om än i långt mindre Kinas tidiga utveckling, till den sammanknutna världen av idag med sin påtagliga maktförskjutning mot Ostasien. I sista kapitlet "Den nya Sidenvägen" skissar han i snabba drag senare års utvecklingen i Centralasien och Kinas trevare västerut och alltmer påtagliga globala ekonomiska aspirationer. Vad man kan anmärka på i upplägget att den kanske börjar försent i mänsklighetens historia och att den ägnar en alltför stor del av texten åt senare århundradens historia, medan Frankopan är mest intressant då han rör sig längre bakåt i tiden.

I tjugofem kapitel färdas vi med författaren som ciceron den ena "vägen" efter den andra, fysiskt och metaforiskt. "Trons väg", som handlar om ideologiska och religiösa systems utbredning. "Guldvägen", som beskriver effekterna av den europeiska expansionen till den Nya Världen och flödet av guld därifrån. Och "Svarta Guldets väg", som handlar om kampen om oljan, ett skeende världshistorien som författaren ägnar speciell och mycket intressant uppmärksamhet. Detta för att nämna endast tre av de historiska resor läsaren får delta i. Kapitlen är i stort kronologiskt ordnade, men kräver ibland blickar bakåt och åt sidan. Norden och vikingarnas härjningar österut finner också sin plats i det då ännu europeiska och asiatiska mönstret. Trots bokens längd blir vart kapitel av nödvändighet relativt kortfattade i förhållande till vad de tar upp, men bjuder på intressanta, ibland förvånande insikter och kopplingar, och inte minst inspiration att gå vidare.

Att ta sig genom den globala historien för att finna de drivande krafterna och sammanhållande linjerna i utvecklingen kan tyckas vara en väl övermaga uppgift att ta sig an. Peter Frankopan är inte den förste att försöka detta stora grepp, från H.G. Wells *A Short History of the World* (1922) över flera delvisa eller övergripande projekt. Likt H.G Wells blickar han också framåt, vilket alltid för en historiker är förenat med risk. Wells såg en ljus framtid efter det genomlidna Första Världskriget, medan Frankopans framtid tycks osäkrare och definitivt mindre västerländsk. Akut överbefolkning med sammanhängande överutnytt-

jande av jordens resurser, resulterande i klimatoro finner man inte behandlade i denna bok. Så långt skyggar, som tur är, inte författarens hand blicken mot horisonten.

Han ger oss inte heller någon "världshistoria" om man i det begreppet förväntar sig att få se den amerikanska dubbelkontinenten, Afrika eller Australien och övärlden långt bort i öster behandlade med samma intresse som Europa och Asien. Dessa områden förblir perifera, intressanta i de stora skeendena endast då de inbegrips i erövringar, integration och varuhandel av betydelse att driva politiska och ekonomiska processer på den kontinent där de stora världsavgörande händelseförloppen rullas upp.

Hans första, också mycket omtalade bok, *The First Crusade – The Call from the East* (2012), föregriper i mångt och mycket hans världshistoria. Enligt honom handlade det första korståget mindre om Jerusalem och mer om Bysans. Ett av hans grepp är att förflytta fokus för världshistoriens skeenden från invanda platser och regioner till sådana som han önskar demonstrera ha större betydelse. Gravitationscentrum i hans världshistoria ligger öster Svarta havet bort mot Himalaya, men med Persien/Iran som den viktigaste aktören i regionen. Om han undviker eurocenterism i sin framställning så har han istället anklagats för att ersätta dem med en "Persien-centerism". Som historiker älskar han under- eller outnyttjade uppgifter eller förhållanden, och att revidera eller att på nytt ifrågasätta invanda föreställningar. Detta leder till en inspirerad och inspirerande text.

Hans teknik för att underbygga sina argument är först och främst att knyta samman stora mängder uppgifter eller citat från texter, mycket ofta av ett också högst roande slag. De tas från hart när alla håll och alla typer av källor, så spridda i den vetenskapliga litteraturen att sannolikt få innan honom mäktat identifiera och konsumera dem. En sådan teknik kan lätt bli fragmentarisk, men i Frankopans händer vävs denna dokumentation av argumenten samman till både underhållning och bildning. För det andra är att låta andra röster tala än de invanda europeiska uppgiftslämnarnas. Detta resulterar i en alternativt organiserad historia till den som västerländska skolbarn, inklusive Frankopan och jag själv, matats med. Jag minns själv hur den historieundervisning jag bjöds på under tre olika stadier i min skolgång började med Grekland och Rom och aldrig hann fram till nutid, ännu mindre ut i världen. I detta sorterar han in sig i en nu formerande historieskrivning där röster från andra håll i världen kan höras, både från det förgångna och från idag. Och den sorterar in sig i en historieskrivning

som söker Europas ursprung också från andra håll än länderna norr om Medelhavet.

Det förra resulterar i en notapparat om hundra sidor, som kan ta andan ur läsaren, om man under läsningen nu mäktar slå sig fram och tillbaka i boken, vilket man bör göra. Det finns ingen separat litteraturlista, vilket jag personligen finner besvärande. Man får hitta referenserna i noterna. Och för att på sikt kunna dra full nytta av boken får man nog lov att också skaffa den som en OCR-behandlad e-bok. Den tryckta upplagan hjälper en endast med ett personregister. För en långsam läsare, som jag själv, ger boken vid handen en läsning av en omfattning och variation, på säkert ett dussintal språk, som är svår att förstå hur någon enskild forskare över huvud taget kan genomföra och smälta.

Peter Frankopans uppenbara förflyttning österut i historieskrivningen kan ha att göra med hans familjebakgrund på Balkan, så har i alla fall spekulerats, och att detta därmed gav honom ingångar till nödvändiga språk inkluderande ryska och arabiska, och kanske också en kritisk inställning till en eurocentrisk version av världshistorien. I inledningen till boken ger han en underhållande redogörelse för sin egen personliga resa mot Oxford, en märklig resa kan tyckas; i ena fallet bort från Europa men samtidigt rakt in i en av dess mest konservativa, cricket- och ceremonidominerade miljöer, en akademisk miljö som också starkt känns ha påverkat hans projekt.

Sidenvägarna skall läsas med noggrannhet och eftertanke. Den gränslar mellan populärhistoria och att vara ett högst allvarligt menat bidrag till en förståelse av "historia" och hur den skall skrivas. Det är lätt att ryckas med av hastigheten genom historien, de breda linjerna och de spännande enskilda förloppen oftast illustrerade med små fängslande berättelser eller citat från olika för de flesta läsare okända källor.

För den specialiserade historikern kan det vara irriterande att Frankopan inte ägnar sig åt att placera sin historieskrivning i dess teoretiska kontext. Att han inte gillar "globaliseringsbegreppet" framgår, men hur förhåller han sig t.ex. till på 1970-talet så omhuldade begrepp som "centrum-periferi" och "världssystem" får läsaren söka sluta sig till.

Författarens bakgrund som bysantinolog gör att han känns vara på säker grund när han placerar de avgörande skeende där och längre österut. Historien i Frankopans skepnad har sin tyngdpunkt där och helst i Persien. I den tid vi nu lever i verkar avgörande skeenden åter ske i denna region, med Iran som en av huvudaktörerna. Det är spännande att se hur arenan för "The Great Game",

konfliktlinjen mellan det brittiska imperiet med dess oro för kronjuvelen Indien och det expanderande ryska imperiet i Centralasien, flyttas västerut från de invanda områdena i Pamir, Afghanistan och Tibet till Persien. Eller hur förspelet till Första Världskriget flyttas österut, avlastande Tyskland mycket av dess ansvarsbörda. Detta bara för att nämna två förflyttningar på världshistoriens spelplan.

Han beskriver den mongoliska expansionen under Genghis Khan och hans efterföljare i långt mer positiva ordalag än västerländska texter brukar göra, även om dessa senare sällan undviker att nämna *Pax Mongolica*, som en period då sidenvägarna var säkrast att färdas på och som bäst öppna för handel. Vidare har många, likt denne recensent, uppskattat den i dessa dagar välgörande alternativa beskrivningen av den tidiga islamska utvecklingen och dess förhållande till andra samtida religioner i området, inte minst judaismen.

Varje läsares intresse tycks få sitt, vilket naturligtvis är en risk för Frankopan. Vissa ämnen behärskar han till fullo, medan specialister inom andra ämnesområden säkert kan finna att han trots allt inte fullt ut kontrollerar allt han skriver om. Jag vet inte vad specialister på den hur som helst ständigt omvärderade vikingaperioden har att säga om hans behandling av vikingarnas roll i världshistorien, även om hans betoning på slavhandels betydelse, om än ej ny, är slående. Kinas äldre historia och bidrag till världshistorien känns styvmoderligt behandlad, Japan nämns knappt alls och att Sydasien inte är hans kärnområde är tydligt.

Frankopans världshistoria drivs inte enbart av härskare, krig och erövringar. Dessa ofrånkomliga figurer i historien och på slagfälten finns förvisso med i boken, utan mer av handel och utbyten; kontroll över och erövring av ursprungsområden för råvaror och produktion av varor ledande till utbyten och kontakter. Och i handelns kölvatten följer också hur idésystem sprids över kontinenten, hur betydande städer uppstår och blomstrar som centra inte bara för religiöst utövande och spekulation utan för vetenskaplig utveckling och konstnärlig produktion. Här passar "sidenvägarna" väl in som en metafor för hans projekt.

Många av Frankopans argument har med expanderande marknader och växande ekonomier att göra, ibland i sådan omfattning att man kan undra hur god kontroll han egentligen har över den ekonomiska historien. Det mesta verkar bara växa och växa utan att man kan jämföra skalorna mellan de olika expanderande regionala och lokala ekonomierna. Dock, en sak är tydligt argumenterad; att de för sitt blomstrande varit beroende av extern handel. Hans

källor finns dock väl förtecknade och den som önskar ta sig vidare bjuds in att konsultera de senaste verken i ämnet.

En gnagande känsla av oro inför boken byggs dock upp under läsningens gång; att Frankopans agenda att förflytta centrum i världen bortom Europas östgräns lett honom att så selektivt välja sina argument och citat att Europa, tillsammans eller i sina delar, framstår som så mycket brutalare, bigottare och girigare än de imperier han behandlar österut, vilket är utomordentligt svårt att hålla med om. Europas kolonialism framstår i alla sina svarta dagar, medan den ryska koloniala expansionen öster och söder ut under senare 1800-talet nästan rättfärdigas. Kinas brutala koloniala historia ägnas ingen jämförelse. Slaveri har inte bara, eller ens främst varit en europeisk angelägenhet. Europeiska orientalistiska föreställningar om "den andre" bortom Medelhavet och Kaukasus får vi lära känna, medan motsvarande occidentalistiska niddbilder, som sannerligen inte fattas, saknas. Och den senare utvecklingen inom Islam, med blodiga interna motsättningar och territoriell expansionism i religionens namn jämför sig inte så illa med vad kristendomen har att visa upp på sitt samvete. Den uppmärksamme läsaren torde sålunda kunna notera den ena obalansen efter den andra i Frankopans argumentering och val av fakta. Men en betydande studie, vilket *Sidenvägarna* utgör, skall inbjuda till en aktiv och ifrågasättande läsning.

Översättningen löper lätt och ledigt. Frankopans ursprungstext, om än ofattande, torde inte ha bjudit ett alltför svårt motstånd. Dock borde kanske en faktagranskare ha tittat på texten. För att nämna några problem från början av boken. Kinesernas medium på trä och bambu för att skriva och förmedla texter av olika slag översätter man med "trästavar" och inget annat. Den likt andra språkfamiljer omstridda familj, som ansetts historiskt sammanföra bl.a. kinesiska och tibetanska kallas den "sino-tibetanska", och helst inget annat. Boken illustreras med färgbilder samlade i tre omgångar, vilket frikopplar dem från texten. Kartorna är översiktliga och främst ägnade att skissartat med pilar och årtal visa skeenden; handelsvägar, spridningsvägar och arméers rörelser, medan man inte alltid hittar de platser som förekommer i texten.

Boken kommer att fortsätta sitt segertåg över världen. Dagens sidenvägar kommer att förmedla den över nätet både som fysisk handelsvara och som digital kopia. Man kan hoppas att Peter Frankopan satt sig ner, eller sätter sig ner för nödvändiga rättelser, för att kanske uppdatera texten och om möjligt göra dess innehåll mer balanserat. Ty hans bok kommer under lång tid att vara en av genrens absoluta storsäljare.

Dragomanen 2008–2018

Tema, redaktörer och förord

12/2008–10: redaktör och förord Annicka Svahnström

13/2011: redaktör Annicka Svahnström, förord Elisabeth Özdalga

14/2012: *SFII 50 år*. Redaktör och förord Kristina J. Hesse

15/2013: *Kulturmöten och kulturkonfrontationer*. Redaktör och förord Kristina J. Hesse

16/2014: *Kultur och litteratur*. Redaktör och förord Kristina J. Hesse

17/2015: *Istanbul*. Redaktör och förord Kristina J. Hesse

18/2016: *Möten och passager*. Redaktör och förord Olof Heilo, med tillägg av Johan Mårtelius

19/2017: *Förflutet och bevarat*. Redaktör och förord Olof Heilo

20/2018: *Imperier*. Redaktörer Olof Heilo och Daniel Henningsson, inledning och epilög Olof Heilo och Tonje Haugland Sørensen

Skribenter och artiklar

Aktürk-Drake, Memet

Det flerspråkiga Konstantinopel, 13/2011

Almbladh, Karin

En karaitisk pionjär i 1000-talets Bysans, 15/2013

Ambjörn, Lena

Gifter, droger och mat – om läkemedel i den medeltida medicinen i islam, 14/2012
Hippokratiska behandlingsmetoder: en återupptäckt arabisk läkarhandbok från 950-talet, 14/2012

Andrén, Carl-Gustaf

Svenska forskningsinstitutet i Istanbul 50 år (SFII 50 år), 14/2012

Aras, Ercan

Evaldê Zeynikê: den kurdiska dengbêjkulturens mästare, 16/2014

Aras, Karin

På ljudpromenad i Istanbul, 13/2011

Börek Center i Beyoğlu – ett polyrytmiskt rum, 17/2015

Aronsson, Inga-Lill

Det ambivalenta kulturarvet: fallet Terror Haza i Budapest, 15/2013

Blid, Jesper

”Platsens ande”: ny fotoutställning och publikation om Labraunda, 12/2008–10

Om det religiösa klimatet i senantikens Labraunda: utgrävningarna 2005–2010,
14/2012

Bodin, Helena

*”Konstantinopels skönhet är av samma art som Stockholms”: ett kultursemiotiskt
perspektiv på svenskspråkiga skildringar av Konstantinopel och Istanbul*,
15/2013

*”Mai vite dale svenske”: Konstantinopels mångspråkighet i skandinavisk litteratur
kring 1900*, 19/2017

Boqvist, Marianne

Byggnad som symbol: Istanbuls avtryck i provinsen Damaskus, 12/2008–10

Carlsten, Susanna

”Back to Glory”: renoveringen av Pera Palace, 19/2017

Cetrez, Önver och Demarinis, Valerie

*Drömmen om Sverige: kulturell kontinuitet och förändring bland irakiska flyktingar
i Sverige*, 16/2014

Csató, Éva Á. och Johanson, Lars

Integritetens ö: Burgaz och den turkiske filmregissören Halit Refiğ, 12/2008–10

Dahlén, Ashk P.

Arvet efter Kyros den store: perserrikets glömde fredsfurste, 13/2011

Vinets historia i Iran, 16/2014

Perserna vid Bosporen och Hellesponten enligt Herodotos, 18/2016

Perserna i Mindre Asien under Akemeniderna, 20/2018

Ehrensivärd, Ulla

Pionjäver och varumärken (SFII 50 år), 14/2012

Eldén, Åsa

Rykten och tystnad: berättelser om sexuellt våld i turkiska och svenska media, 13/2011

Vems förlorade liv? Medias rapportering om dödligt våld mot kvinnor i Turkiet, 14/2012

Enwall, Joakim

En sällsynt turkisk text med georgisk skrift: anteckningar från en lingvistisk forskningsresa i södra Georgien, 13/2011

Gabrielsson, Catharina

Istanbul's Büyük Valide Han: arkitektur som kollektivt skapande, 13/2011

Grinell, Klas

När det moderna kom till stan och De blå pojkarna spelade i Hiltons bar, 17/2015

Haugland Sørensen, Tonje

Fontenen med det gyldne taket: historisme og modernitet i Tyskland og det Ottomanske rike c. 1900, 19/2017

Hedin, Christer

Istanbul – den kristna trosbekännelsens födelsestad, 12/2008–10

Den goda staten enligt Augustinus och islamistisk teologi, 14/2012

Hädelsens väsen och verkan: religionskritik och romankonst hos Salman Rushdie och José Saramago, 16/2014

Hagia Sofia, Visheten och Anden, 17/2015

Istanbul – staden mellan Öst- och Västkyrkan, 18/2016

Hedlund, Ragnar

Till Konstantinopel med Kapten Gulliver, 16/2014

De fem goda kejsarnas rike: det romerska riket under adoptivkejsarna, 20/2018

Heilo, Olof

Från Eyüp till Seyitgazi: om turkiska kulter kring arabiska krigare, 13/2011

Hellström, Pontus

Istanbulinstituten och arkeologin (SFII 50 år), 14/2012

Henningsson, Daniel

Hatti Maior och Luwia Minor: några nedslag i hettitisk imperiepolitik, 20/2018

Hesse, Kristina J.

Migration i Mellanöstern för 5000 år sedan, 14/2012

Ull och integration i stadsstaten Mari 1810–1760 f.Kr., 20/2018

Holmsgaard Eriksen, Uffe

Med Romanos Melodos i Byzans: reflektioner fra et ophold ved Det Svenske Institut i Istanbul, 18/2016

Hällgren, Anna-Maria

Att skapa ett rum utan plats: Tangokulturen i Istanbul, 14/2012

Johannesson, Dennis

Ibn Arabi i Konya: hur det seljuqiska hovet hjälpte den andalusiska sufismen att slå rot i Anatolien, 20/2018

Johansson, Britt-Inger

Plats, minne, identitet och kärlek i två turkiska romaner, 17/2015

Karlberg, Elina

Agueli och sufismens förvandling i Europa, 15/2013

Karlsson, Ingmar

Det osmanska riket: en modell för ett mångreligiöst och mångkulturellt Europa?, 12/2008–10

Karlsson, Lars

Regioner och folkgrupper i det gamla Bysans - Konstantinopel, 17/2015

Kayaoğlu, Turhan

Möte med armenier i Aleppo, 15/2013

Klynne, Allan

Antigonos den enögde, herren över Asien: visionen om ett enat rike efter Alexander den stores död, 323–301 f.Kr., 20/2018

Knutsson, Bengt

Islam-Väst – att våga livet för dialogen (SFII 50 år), 14/2012

Kuzmanovic, Daniella

Porträtt av en sultans liv?, 13/2011

Lundberg, Dan

Med musiken som vapen: något om militärmusikens orientaliska ursprung, 13/2011

Magnusson Staaf, Björn

Oskuldens museum och konstruktionen av minnen, 19/2017

Malmberg, Simon

Mehmet Fatih's bysantinska palats, 12/2008–10

Mattsson, Douglas

Från det heliga till det vanhelgade: islamisk representation i turkisk Black Metal,
18/2016

Myrne, Pernilla

Kärlekens spikar: teorier om kärlek i klassisk arabisk litteratur, 16/2014

Myrstener, Pella

*Porten till Österlandet: exotism och fantasi i Lennart Hellsings vers "Istanbul" med
illustration av Stig Lindberg*, 18/2016

Mårtelius, Johan

Sultanmoskéerna och Istanbul's självbild, 12/2008–10

Den vertikala staden, 17/2015

Den mångkantade Divanvägen, 18/2016

Nilsson, Ingela

Buddha i Bysans: en legends vandring från öst till väst, 17/2015

Anna Komnene och det bysantinska rikets kvinnliga röster, 20/2018

Nilsson, Per-Erik

Sitt ner! En essä om Geziprotesterna, motstånd och AKP, 15/2013

Nordell, Oskar

Den kokande kitteln: möten och identitet på arenan, 15/2013

Olovsdotter, Cecilia

Kejsarmakt och stat i tidigbysantinsk tid: konsulardiptykerna från Konstantinopel,
13/2011

Arkitektursymbolik i senromersk och tidigbysantinsk bildkonst, 14/2012

Victoria och den kosmiska segrarns idé i senantikens visuella kultur, 20/2018

Olsson, Gertrud

Kakelplattan i Istanbul, 17/2015

Kulturmöten i Istanbul via Bedri Rahmi Eyüboğlu, 18/2016

Osman Hamdi Bey och berättandet genom historiska lager, 19/2017

Den avbildade tulpanen: något om estetik och förhållningssätt i konsten under den osmanska eran, 20/2018

Piltz, Elisabeth

Bysantinska spolier i osmanska moskéer, 20/2018

Retsö, Jan

Dante och himmelfärden, 16/2014

Roos, Paavo

Osman Hamdi Bey och den turkiska fornminneslagen, 12/2008–10

Bland stadier och hippodromer i Turkiet (SFII 50 år), 14/2012

Klippgravarna i Kaunos: ett 50-årsminne, 16/2014

Sandell, Håkan

Gunnar Ekelöf och Maria-Magdalena-motivet, 18/2016

Schlyter, Birgit N.

Från Istanbul till Dunhuang (SFII 50 år), 14/2012

Sorgenfrei, Simon

"Kom, kom, vem du än är ...": Rūmīs möten med kristna i Aflākīs Manāqeb al-ʿArefin, 16/2014

Strand, Karin

Ett fall för svenska beskickningen i Konstantinopel: om mordet på sjökapten Lagerhamn 1859, 13/2011

Svahnström, Annika

Ulla Lundström, Aslı Erdoğan's översättare, 12/2008–10

Hasan Ali Toptaş – en turkisk Kafka, 13/2011

Tevebring, Frederika

Storarkeologi för storstaden: arkeologi och monument i rörelse mellan Osmanska riket och Berlin kring förra sekelskiftet, 19/2017

Toll, Christopher

Minnen från Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul för 40 år sedan (SFII 50 år),
14/2012

Kulturmöte i arabisk medeltida metallurgi, 15/2013

Tuominen, Pekka

Istanbuls offentliga torg mellan modernitet och historia, 17/2015

Utas, Bo

Svenska Forskningsinstitutets tidiga år – minnesbilder från 1960-talet (SFII 50 år),
14/2012

Gunnar Ekelöfs väg till – och från – den islamiska mystiken, 17/2015

Uygur, Tülin

Turkiska hedersmedaljer till Svenska Röda Korset, 17/2015

Warberg, Ulla-Karin

Två anatoliska mattfragment i Nordiska muséets samlingar, 19/2017

Widmark, Anders

Ensam mot världen: afghanska livsberättelser om identitet, exil och utanförskap,
16/2014

Zander, Ulf

Med Karl XII i Osmanska riket: några historiografiska anteckningar, 19/2017

Ådahl, Andreas

Välskött ekonomi, högt anseende och effektiv förvaltning: grundval för Bysantinska rikets uthållighet, 12/2008–10

Ådahl, Karin

Bilden av Istanbul – två perspektiv, 12/2008–10

Istanbulinstitutet 50 år – en konsthistorikers perspektiv (SFII 50 år), 14/2012

Önder, Gözde

Diplomats and painters: Cultural encounters between the Ottoman Empire and Sweden, 15/2013

Özdalga, Elisabeth

Turkisk litteraturanalys i takt med tiden, 12/2008–10

Turkiet under ett halvsekel – en personlig tillbakablick (SFII 50 år) 14/2012

Översättningar och författarpresentationer

Aslı Erdoğan, *Staden i den röda kappan*. Utdrag ur översättning av Ulla Lundström, 12/2008–10

Hasan Ali Toptaş, *De skugglösa*. Utdrag ur översättning av Annika Svahnström, 13/2011

Oktay Rifat, *Det som blåser genom kvarteret*. Författarpresentation och utdrag ur översättning av Turhan Kayaoğlu, 15/2013

Zülfü Livaneli, intervju av Ercan Aras, 17/2015

Recensioner

Nils Billing, Susanne Carlsson, Ragnar Hedlund, Allan Klynne, Michael Lindblom, Hugo Montgomery, *Antiken: från faraonernas Egypten till Romarrikets fall*, bokrecension av Daniel Henningsson, 19/2017

Jesper Blid, *Labraunda 4: Remains of Late Antiquity*, bokrecension av Fredrik Tobin, 19/2017

Helena Bodin, *Ikon och ekfras: studier i modern svensk litteratur och bysantinsk estetik*, bokrecension av Ingela Nilsson, 16/2014

Ashk Dahlén (red.), *Antikens Persien*, bokrecension av Emil Madsen Brandt, 18/2016

Muhibbe Darga, *Anadolu'da Kadın*, bokrecension av Turhan Kayaoğlu, 20/2018

Peter Frankopan, *Sidenvägarna*, bokrecension av Håkan Wahlquist, 20/2018

Daniel Galadza, *Liturgy and Byzantinization in Jerusalem*, bokrecension av Thomas Arentzen, 20/2018

Bettany Hughes, *Istanbul: a Tale of Three Cities*, bokrecension av Tonje Haugland Sørensen, 19/2017

- Osman Ikiz, *Rüzgarların Yolunda: fotoğraf sanatçısı, Şair Lütüfi Özkök*, bokrecension av Mats Müllern, 14/2012
- Karacaoğlu, *Brinner mitt hjärta som glödande kol*, bokrecension av Håkan Sandell, 18/2016
- Ingmar Karlsson, *Arvet från Bagdad: hur det grekiska vetandet bevarades och berikades*, bokrecension av Simon Sorgenfrei, 16/2014
- Ingmar Karlsson, *Turkiets historia*, bokrecension av Ragnar Hedlund, 17/2015
- Åsa Karlsson, Klas Kronberg, Per Sandin (red.), *Karl XII och svenskarna i Osmanska riket*, bokrecension av Joakim Wendell, 19/2017
- Bengt Knutsson, *Jag minns mitt Jerusalem: en svensk orientalist bland judar och araber*, bokrecension av Kristina J. Hesse, 17/2015
- Zülfü Livaneli, *Eunucken och ormen*, bokrecension av Jitka Zamrazilaova-Jakmyr, 15/2013
- Zülfü Livaneli, *Serenad*, bokrecension av Gunvald Axner Ims, 17/2015
- Orhan Pamuk, *En främmande känsla*, bokrecension av Jitka Jakmyr, 18/2016
- Donald B. Redford, *The Medinet Habu Records of the Foreign Wars of Ramesses III*, bokrecension av Daniel Henningsson, 20/2018
- Fazil Say, *Istanbul Symphony op. 28*, skivrecension av Olof Heilo, 18/2016
- Birgit Schlyter, *Utsiktsplats Istanbul: berättelser från turkfolkens värld*, bokrecension av Joakim Enwall, 18/2016
- Carl-Gustaf Styrenius, *Lokalfrågor i antikens tjänst*, bokrecension av Torsten Källemark, 18/2016
- Fredrik Thomasson, *Rosettastenens förste tolkare: Johan David Åkerblads liv i Orienten och Europa*, bokrecension av Åke Engsheden 19/2017
- Ceyda Torun, *Kedi*, filmrecension av Olof Heilo, 19/2017

Rapporter

Svenska palatset i Istanbul renoverat (Elisabet Lorenz Werner, 12/2008-10)

Forskningsinstitutets annex invigt (Karin Ådahl, 12/2008–10)

Istanbulinstitutets Vänförenings resa till Istanbul 12–16 maj 2010 (Lena Ullman, 12/2008–10)

Litterära översättarseminariets resa till Istanbul 6–8 maj 2011 (Karin Eriksson, 13/2011)

Maktens och Livets vatten: *The fountains of Byzantion-Constantinople-Istanbul*, konferens vid SFII juni-juli 2012 (Ragnar Hedlund, 15/2013)

Eastern Turkey Seminar: Rapport från SFII:s tvärvetenskapliga forskarresa (Kristina J. Hesse, 16/2014)

”Allt vad vi önskat”: på resa i Turkiet i Gunnar Ekelöfs fotspår (Helena Bodin, 16/2014)

Sidenvägsstudier och internationella nätverk vid SFII (Birgit Schlyter och Azize Güneş, 17/2015)

Minnesord

Ulla Ehrensvärd (Suzanne Unge-Sörling, Karin Ådahl, Göran Bäärnhielm, 17/2015)

Christopher Toll (Bo Utas, 18/2016)

Carl-Gustaf Andrén (Jan Hjärpe, 20/2018)

*

Sedan 2017 publiceras institutets nyhetsbrev, stipendiatprofiler, reserapporter, forskningsredogörelser och pågående arbeten i bulletinen *Kalabalık!*

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul (SFII) bildades 1962 för att främja svensk och nordisk forskning i och om Turkiet, Främre Orienten och Centralasien, främst inom humaniora och samhällsvetenskap.

I institutets verksamhet ingår konferenser, seminarier och symposier, projektarbeten, doktorand- och magisterkurser, föreläsningsserier samt viss publiceringsverksamhet. SFII delar varje år ut ett antal stipendier. Institutet har många gäster och besökare och uthyrning av gästrummen spelar en viktig roll i detta.

SFII:s forskarkollegium väljer styrelsen, vars ordförande utses av regeringen. Verksamheten finansieras huvudsakligen av Utbildningsdepartementet.

På Forskningsinstitutets hemsida (www.srii.org) finns information om bl.a. program, projekt, publikationer, stipendier, styrelse och forskarkollegium samt verksamhetsberättelser. Där finns också institutets e-bulletin Kalabalık! med löpande information om forskare, stipendiater, aktuella frågor och pågående aktiviteter vid institutet.

Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner

Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner är en stödförening till institutet som bildades 1988. Ordförande är Karin Rudebeck. Föreningen arrangerar egna kulturprogram med anknytning till Forskningsinstitutets verksamhetsområde. Medlemskap erhålls genom insättning av årsavgiften 200 kronor på Föreningens postgiro. På Vänföreningens hemsida finns information om program, föreningens resestipendium, medlemskap samt senaste verksamhetsberättelsen.

Hemsida: www.istanbulvanner.se

Kontaktuppgifter SFII

P.k. 125 Beyoglu

TR-344 33 Istanbul

Gatuadress: Istiklal Caddesi 247

Tünel, Istanbul

Tel: +90 212 252 41 19

Fax: +90 212 249 79 67

E-post: info@sri.org.tr

Direktör: Kristina Josephson Hesse (kristina.hesse@sri.org.tr)

Vice direktör: Olof Heilo (olof.heilo@sri.org.tr)

Kanslist: Helin Topal (helin.topal@sri.org.tr)

Biblioteksansvarig: Bahar Uludağ (bahar.uludag@sri.org.tr)

Kansli i Stockholm

Skeppargatan 8

114 52 Stockholm

Tel: +46 8 662 75 70

Fax: 08-665 3133

E-post: sfii@medelhavsinstitutet.se

Kanslist: Lena Andersson

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul
Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner

ISBN 978-91-85333-96-7

9 789185 333967